T.C. SANAYİ VE TEKNOLOJİ BAKANLIĞI

#YEREL KALKINMA HAMLESİ

KALKINMA AJANSLARI KÜLTÜR YAYINLARI

Bursa'nın Kutbu

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ

Editör
BİLAL KEMİKLİ
AHMET MOLLAMEHMET

BURSA ESKİŞEHİR BİLECİK KALKINMA AJANSI

Bu yayın 500 adet bastırılmıştır.

T.C. SANAYİ VE TEKNOLOJİ BAKANLIĞI
#YEREL KALKINMA HAMLESİ
KALKINMA AJANSLARI KÜLTÜR YAYINLARI

Bursa'nın Kutbu

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ

Editör
BİLAL KEMİKLİ
AHMET MOLLAMEHMET

Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı

T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı
Kalkınma Ajansları Kültür Yayınları

Bursa'nın Kutbu
İsmail Hakkı Bursevî

Editör
Bilal KEMİKLİ
Ahmet MOLLAMEHMET

Proje Yöneticisi
Ahmet ŞİMŞEK
Kalkınma Ajansları Genel Müdürü

Değerlendirme Kurulu
Deniz ŞAHİN CİNOĞLU
Daire Başkanı

Dr. Metin ÖZASLAN
Sanayi ve Teknoloji Uzmanı

Neslihan BAŞER
Sanayi ve Teknoloji Uzmanı

Proje Sorumlusu
Sabri BAYRAM
Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı Genel Sekreter Vekili

Deniz ŞAHİN CİNOĞLU
Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü, Daire Başkanı

Jülide ALAN
Bursa Yatırım Destek Ofisi Koordinatörü

Seher İLERİTÜRK
Bursa Yatırım Destek Ofisi Uzmanı

Yayın Sahibi
Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı

Işıktepe OSB Mah. Arıtma Cad. No: 22/1 16215
Nilüfer/Bursa TÜRKİYE

+90 (224) 211 13 27
www.bebka.org.tr

Grafik Tasarım
Hakan Cömert

ISBN
978-625-93770-3-2

Basım
Furkan Ofset Matbaacılık Kutu ve Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti
Panayır Mah. İstanbul Cad. No: 490 Osmangazi/Bursa
Sertifika Kodu
47936

Baskı Bilgisi
1. Baskı
Baskı Tarihi: Mayıs 2026
Baskı Adeti: 500

Bandrol Uygulamasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında
Yönetmelik'in 5. maddesi 2. fıkrasına göre bandrol taşıması zorunlu değildir.

Yasal Bilgi
Bu kitap, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı tarafından yayına hazırlanmış olup, kurumun ücretsiz kültür hizmetidir.
Bütün hakları saklıdır. Kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı'nın yazılı izni alınmaksızın çoğaltılamaz ve satılamaz.

İçindekiler

Önsöz 9

Bursa'nın Kutup Yıldızı İsmail Hakkı Bursevî Bize Ne Diyor?
Bilal Kemikli 13

BİRİNCİ BÖLÜM
TARİH AYNASINDAN YANSIYAN

Bursevî'nin Yaşadığı Dönemde Bursa'da Tasavvuf Kültürü
Hasan Basri Öcalan 21

İsmail Hakkı Bursevî – Hayatı
Ali Namlı 33

İsmail Hakkı Bursevî'nin Mensup Olduğu Tarikat: Celvetîlik
Selami Şimşek 45

Osmanlı Tasavvuf Geleneğinde Bir Miras
İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı ve Câmi-i Muhammedî'si
Hayrettin Eldemir 57

İsmail Hakkı Bursevî'nin Eserleri
Hilal Nur Kılıç 75

İsmail Hakkı Bursevî'nin Eserlerinde Celvet ve Celvetîlik
Mustafa Kara 91

İKİNCİ BÖLÜM
İZLER / GERİDE KALANLAR

İsmail Hakkı Bursevî'nin Sûfî Kimliği
Salih Çift 105

İsmail Hakkı Bursevî'nin Poetikası Dîbâce-i Dîvân-ı Fütühât-ı Bursevî
M. Murat Yurtsever 113

İrşadın Bir Türü Olarak İsmail Hakkı Bursevî'de Telif
Ali İhsan Akçay 125

Rûhu'l-Beyân: Tefsir Yöntemi ve Temel Özellikleri
Celalettin Divlekci 133

İsmail Hakkı Bursevî'nin Şârihliği
İsmail Güleç 143

Sübhatü's-Sâlikîn Merkezli Bir İnceleme: Bursevî'nin Fikriyatı
Ömer Faruk Yiğiterol 153

İsmail Hakkı Bursevî'nin Hattatlığı Üzerine
Süleyman Berk 167

İsmail Hakkı Bursevî ve Mûsiki
Muhammet Zinnur Kanık 183

İsmail Hakkı Bursevî'nin İnanç Anlayışı
Cağfer Karadaş 193

İsmail Hakkı Bursevî Ekseninde Bursa'dan Girit'e Uzanan İrfan ve Edebiyat Köprüsü: Celvetîlik
Ahmet Mollamehmet 201

Kaynakça 206

ÖNSÖZ

Bursa, yetiştirdiği değerleri yahut gelip buraya yerleşen ve burayı yurt edinen büyük âlim, şair ve düşünürleriyle tanınan bir şehirdir. Türk dilinin muhteşem eserleri burada yazılmış, insanlığı besleyen büyük şairler bu şehrin bağrında ebedi istirahate ermiştir. Söz ve yazıda olduğu gibi, devlet yönetiminde de pek çok millete ve devlete ilham veren ilkeler burada hayata geçirilmiştir. Nitekim Bursa, dil, kültür ve sanat inşa eden bir şehir olmanın yanında devlet kuran bir şehirdir.

Bu şehrin bağrında sakladığı büyük ruhlardan birisi de İsmail Hakkı Bursevî'dir. Bursevî burada doğup büyümemiştir; ama ömrünün büyük bir bölümünü burada geçirmiş ve eserlerini burada yazmıştır. Daha da önemlisi kendisini hep Bursalı olarak görmüş, şiirlerinde Hakkî mahlasını kullandığı gibi, yazdığı metinlerde Bursevî nisbesiyle kendini takdim etmiştir. O, Bursa'yı yurt edinmiş; yazdığı eserleriyle şehrin "rûhâniyetli şehir" ve "şiir şehir" tanımlamalarına katkı sunmuştur.

Eyledim sâlimen tavattun ben
Sonra kıldım Burusa'yı mesken

Bursevî, Bursa'yı sevmiştir. Kendini kenara çekip, şehre uzaktan bakmamıştır. Şehrin âlimleri, ârifleri, şairleri ve eşrafıyla yakın dostluklar kurmuştur. Sözgelimi Bursa'da oldukça genç denilecek bir yaşta vefat eden şairlerden birisi olan Mahmûd Kemâleddin Efendi'nin vefatı üzerine bir mersiye yazmış ve ona şöyle seslenmiştir:

Eger ʿömri vefâ itseydi elli yaşına hakkâ
Burusa'da yegâne olacakdı şiʿrü inşâda

Daha henüz yirmi beş yaşındayken vefat eden şairin ölümü onu etkilemiştir. Diyor ki, "eğer erken yaşta veft etmeyip ellisine kadar yaşasaydı şiir ve inşada Bursa'nın yegâne şairi olacaktı..." Gayet tabi takdirin ötesine geçilmez; ömrü veren de alan da Allah'tır. Ancak bu mersiye Bursevî'nin kendi fildişi kulesinden seslenmediğini tevsik eden önemli bir kaynak olarak kaşımızda durmaktadır. *Sübhatü'ş-Sâlikîn* isimli eserde ve bazı varidatlarında bulunan tarih manzumeleri ve mersiyeler onun şehrin sâkinleriyle olan

yakın ilişkisine işaret eden delillerle doludur. Şehri sevmek, tabiatını, havasını ve suyunu sevmenin yanında ahalisini de sevmektir. Onun bu sevgisi, sadece yazdığı şiirlerde ve vâridat nevinden eserlerinde değil, aynı zamanda kendi yaptırdığı mescidin yanında Ulucami'de ve Kayhan Camii'nde halka açık yaptığı derslerle şehrin insanına faydalı olma gayretinde de saklıdır.

Bursevî, Aydos'da doğmuş, Edirne ve İstanbul'da yetişmiş, Rumeli'nin farklı şehirlerinde yaşamış ve nihayet gelip Bursa'ya, bu sevdiği şehre yerleşmiştir. Bir ara Şam'a gittiği, kısa bir süre Kahire'de yaşadığını ve Üsküdar'a yerleştiğini de biliyoruz. Ama bütün bu şehirlerde hep Bursa'yı aramış ve nihayet yeniden gelip Bursa'ya yerleşmiştir. Bu şehirde sadece şiir yazmamış, tasavvufî tefsirler içinde öne çıkan *Rûhu'l-Beyân*'ı telif etmiş, Mevlânâ'nın o çağı aşan eserini, *Mesnevî*'yi ve bu topraklarda Hz. Peygamber'e duyulan sevgiyi besleyen önemli kaynaklardan biri olan *Muhammediye*'yi şerh etmiştir. O büyük âlim, değerli bir müellif (yazar), dikkat çeken bir hakîm (bilge) ve *"kâli terk eyle bulasın hâlât"* ilkesini ortaya koyarak bilgisini hayatla buluşturan bir âriftir. Çağını aşan eserleriyle Bursa'yı merkeze dönüştürmüştür.

Bursa'da onun izini süren akademisyen, yazar ve şairlerin ona karşı bir vefa borçları vardır. Bıraktığı söz ve mana mirasını iftiharla anan bu münevverler, onu hiçbir zaman unutmamışlardır. Eserleri üzerinde akademik çalışmalar yapıldığı gibi, kimi yazma olan metinleri de yayımlanmış ve Arapça yazılanlar da tercüme edilerek çağın insanına sunulmuştur. Bu gayretler, onun vefatının üç yüzüncü yılında artarak devam etmiştir. Bu meyanda BEBKA, şehrin önemli bir değeri olan Bursevî'nin daha geniş kitlelere tanıtılması için bir kitap hazırlığına girişmiştir. Tarafımıza iletilen bu kitap fikri, konuya ilgi duyan akademisyen ve yazar dostlarımızla değerlendirilmiştir. Neticede bir proje dâhilinde ele alınan bu düşünce, *Bursa'nın Kutbu İsmail Hakkı Bursevî* kitabının doğmasına vesile olmuştur.

Elinizdeki *Bursa'nın Kutbu İsmail Hakkı Bursevî* kitabı, bendenizin kaleme aldığım bir girişten sonra iki bölümden oluşmaktadır. Kitabın birinci bölümünde *Tarih Aynasına Yansıyan* başlığıyla, Bursevî'nin tarihe malolmuş maddî mirası, hayatı, eserleri, tekkesi ve içinde bulunduğu muhiti ele alınmıştır. İkinci bölümde ise *İzler / Geride Kalanlar* başlığıyla sanatı, ilim anlayışı ve düşünceleriyle geride kalan manevî mirası konu edilmiştir. Böylece Bursevî'nin mirasına içinde yaşadığımız çağın dili ve zihniyeti açısından bakarak, onu yeni kuşaklara aktarma gayretine girilmiştir. Alanın çok değerli hocalarının ve kalem erbabının yazdığı metinler, daha sonraki çalışmalara mütevazı bir katkı sunacaktır. Özellikle eserin daha geniş kitlelere de hitap etmesi düşünülerek sade bir dille yazılmasına özen gösterilmiştir. Bununla birlikte ele alınan konunun, hem tarihsel özellik taşıması, hem de tasavvuf, tefsir, şerh, şiir ve sanat gibi farklı ve kendi içerisinde özel dil gerektiren disiplinlere sahip olması hasebiyle tarihi köklere sahip bazı kavramların kullanılmasından kaçınılmamıştır. İlim kavramlarla oluşur; dolayısıyla ilmi aktarımda da bu kavramlara sadık olunması gerekir. Bu sebeple okuyucularımız ister istemez bazı terim ve kavramlar için sözlük kullanmak durumunda kalacaklardır.

Netice itibariyle bu çalışma BEBKA'nın talebi üzerine hazırlanmıştır. Bu bakımdan öncelikle şehrin değerlerinin kitaplaşması talebinde bulunan BEBKA Genel Sekreteri ve ekip arkadaşlarına müteşekkiriz. Yine metinler ilim adamlarımızın ve yazarlarımızın himmetleriyle oluşmuştur. Dolayısıyla projede bizim duyduğumuz heyecanı duyarak kıymetli vakitlerini bu metinlerin oluşması için ayıran yazarlarımıza ve bu projede bana yardımcı olarak işlerimi kolaylaştıran Dr. Ahmet Mollamehmet'e şükranlarımı sunarım. Eserdeki güzellikler, zikrettiğim bu kahramanlarımıza; görülen eksiklikler ise bu satırların yazarına aittir. Bu mütevazı gayretin yeni Bursevî çalışmalarına vesile olmasını dilerim.

Prof. Dr. Bilal KEMİKLİ
Mayıs 2026, Bursa

BURSA'NIN KUTUP YILDIZI İSMAİL HAKKI BURSEVÎ BİZE NE DİYOR?

Bilal KEMİKLİ*

"Bu hikmet-hânede ta'lîm kıl ʿilm-i ledun dersin
Koma nâkıs bizi sen maʿrifetle kâmil insân it"

İsmail Hakkı Bursevî, eserlerinde geçtiği şekliyle İsmail Hakkı b. Mustafa el-Celvetî el-Burusevî Bursa'da doğup büyümüş değildir. Bilindiği gibi o, Ekim 1653 (Zilkade 1063) tarihinde, bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Burgaz şehrine bağlı Aydos kasabasında doğmuştur. Aydos, bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan bir Rumeli şehridir. Ailesi aslen İstanbul'un Aksaray semtindendir. Babası Mustafa Efendi, III. Ahmed döneminde çıkan bir İstanbul yangınında evini kaybetmiş, bunun üzerine payitahtı terk ederek Aydos'a yerleşmiştir. Burada belki şu soru akla gelebilir: Aile neden başka bir şehre değil de Aydos'a yerleşti? Baba Mustafa Efendi, o dönemde Aydos'ta yaşamakta olan Celvetîlik yolunun rehberlerinden Osman Fazlî Efendi'ye müntesipti. Dolayısıyla ailenin Aydos'a yerleşmesinin sebebi, babasının mürşidine yakın olma arzusundan kaynaklanmaktadır.

İsmail Hakkı, yukarıda da işaret edildiği gibi kendini ilim ve sanat dünyasına Bursevî nisbesiyle takdim etmiştir. Her ne kadar Aydos'ta doğsa ve ailenin kökleri İstanbul Aksaray'a dayansa da o kendini Bursalı olarak gösterir. Birkaç yerde Üsküdârî nisbesini kullandığına da tanık oluyoruz. Bu niteleme Şam dönüşü Üsküdar'a yerleşmesiyle alakalı olsa gerektir. Ne var ki Üsküdar'da ikameti uzun sürmemiş, yeniden Bursa'ya gelip yer-

* Prof. Dr. Bilal Kemikli, Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, bkemikli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0754-9800

leşmiştir. Bu son geliş, arada bazı seyahatler olsa da onun tamamen Bursa'yı tavattun etmesine sebep olmuştur. Bu sebeple de o artık Bursalıdır.

Burada şu hakikati yeniden hatırlayabiliriz: Bir şehre ait olmak, sadece orada doğup büyümekle alakalı değildir. Bu aidiyet, daha çok şehri sevmekle, şehre hizmet etmekle ve şehirde değer üretmekle sağlanır. Sözgelimi Bursa'da, Fetihten bu yana nice Müslüman Türk doğup yaşamış ve ölmüştür. Ancak tarih Bursevî ve Bursalı nisbesiyle temayüz eden kaç kişiyi kayda almıştır? Elbette, diğer şehirlerle kıyaslandığında ilim, irfan ve sanat şehri olan Bursa, bu anlamda çok zengin bir isim havuzuna sahiptir. Fakat bunlar içinde hususen iki isim vardır ki, sanat, edebiyat ve düşünce alanında bıraktıkları mirasla diğerlerinin önüne geçer. Bunlardan ilki, Fatih'in hocası olarak da anılan Bursalı Ahmed Paşa'dır. İkincisi ise, "Bursa'nın kutup yıldızı" olan İsmail Hakkı Bursevî'dir.

Bu her iki isim de Bursa'da doğmamıştır. İlki ataları itibariyle Bursalı sayılabilir. Nitekim babası, II. Murad'ın kazaskerlerinden Veliyyüddin Efendi aslen Bursalı bir aileye mensuptur. Edirne'nin fethinden sonra sultanın davetiyle Bursa'dan ayrılmış ve Edirne'de bir mahalle kurmuştur. Ancak kader, İstanbul'un fethinden sonra Ahmet Paşa'yı Bursa'ya sevk etmiştir. Kerem kasidesinden öğrendiğimiz kadarıyla, Ahmed Paşa'yı Bursalı kılan âmil bir "sürgün hikâyesi"dir. O, önce Emir Sultan'a hizmet etmiş, sonra bütün bir Bursa vilayetine... Onun bu mirasına dair biz daha evvel *Bursalı Şair Ahmed Paşa ve Dönemi*[1] isimli kitapta değerlendirmeler yapmıştık. İlgilisi oraya bakacaktır. Ancak Aydos'ta doğan Bursevî'nin hikâyesi daha derin ve dikkat çekicidir.

İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatına ilişkin bilgiler, ekseriyetle kendi eserlerinden yola çıkılarak elde edilen bilgilerdir. O bir otobiyografi yazmamıştır; ancak *Silsilenâme-i Celvetiyye*[2] ve *Tamâmü'l-Feyz*[3] gibi eserlerinde yeri geldikçe kendisine dair bilgiler vermekten kaçınmamıştır. Zaman zaman eserlerinde, bilhassa varidat türü eserlerinde seyahatlerine ve yolculuğuna dair bilgiler vermektedir. Keza *makâlât* ve *mektûbât* türündeki eserleri ve diğer eserinde başta sebeb-i te'lif bölümleri olmak üzere yeri geldikçe hayatına, mürşidine dair bazı malumata değinmektedir[4]. Bu bilgilerden anladığımız kadarıyla erken yaşlarda eğitime başlamıştır. Onun bu meyanda ilk dikkat çeken hocası, Osman Fazlî Efendi'nin halifelerinden olan Ahmed Efendi'dir. Ondan Arapça ders almıştır. Bilahare Aydos'a uğrayan Fazlî Efendi'nin Edirne'deki halifesi Seyyid Abdülbaki Efendi, onu daha ileri bir eğitim alması için himayesine alarak Edirne'ye götürmüş; burada Arapça gramer ve imla derslerinin yanında temel İslami ilimleri tahsil etmiştir. Edirne'deki eğitimini tamamlayınca Seyyid Abdülbaki Efendi, onu İstanbul'a, Osman Fazlî Efendiye göndermiştir. Onun ruhî ve aklî inkişafı, İstanbul'da Kutup Osman Efendi yahut Atpazârî Osman Fazlî Efendi diye de anılan Osman Fazlî Efendi'nin muhitinde gerçekleşmiştir.

İsmail Hakkı'nın İstanbul'daki günleri, eğitimi ve dervişliği hususu başlı başına bir çalışma konusudur. Daha doğrusu bir Osmanlı münevverinin ne şekilde yetiştiği, hangi kitapları okuduğu ve hangi konuları mesele edindiği hususu Bursevî'den hareketle tahlil edilebilir. Keza yaşadığı döneme ilişkin verdiği satır arası bilgiler, dönemi tahlil etmek için de kaynak olabilecek niteliktedir. Lakin bizim konumuz, bir bakıma onun hayatını ve tesirlerini yeniden bir okuma denemesi olması hasebiyle, bahse konu meselelere girmiyoruz. Hemen şunu ifade edebiliriz: Edirne onun eğitim ve öğretimi için bir hazırlanma sürecidir, İstanbul ise aklen ve fikren inşa, kalben imar ve ihya dönemidir. Nitekim burada hem tasavvuf yoluna girmiş ve hem de ilimde eksik kaldığı kısımları tamamlamıştır. Bu dönemde kelam başta olmak üzere, feraiz ve fıkıh usulü gibi ilimler tahsil etmenin yanında Hâfız Osman'dan hat meşk etmiştir. İlmî gayretini sanatla buluşturması, onun tasavvufî eğitimde kazanması gereken "ölçülü olma bilincini" tahsil

[1] Bilal Kemikli (ed.), *Bursalı Şair Ahmed Paşa ve Dönemi* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010).

[2] Bu eser, İsmail Hakkı Bursevî, *Celvetiye Yolunda Silsile Name Altın Zincir*, nşr. Bedia Dikel (İstanbul: Özdinç Matbaası, 1981) ve İsmail Hakkı Bursevî, *Celvetiyye Yolunda Allah Dostları (Silsilename-i Celvetiyye)*, nşr. Rahmi Serin (İstanbul: Pamuk Yayınları, 2011) adıyla neşredilmiştir. Ancak akademik bakış açısıyla eserin yeniden ele alınmasında fayda vardır.

[3] Bu eser Ramazan Muslu ve Ali Namlı tarafından *Tamâmü'l-Feyz Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı* adıyla neşredilmiş tir. Bk., İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu-Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020).

[4] Ali Namlı, Bursevî'nin eserlerinin sağlıklı bir tasnifini yapmış ve bu eserlerde müellifin biyografisine dair notları almıştır. Bk., Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001).

etmesini geliştirmiş olmalıdır. Bu eğitim süreçlerinin sonunda mürşidinin izniyle, henüz yirmi üç yaşındayken halvete girmiş ve bilahare kendisine hilafet verilerek Üsküp'te görevlendirilmiştir.

İsmail Hakkı, Üsküp, Köprülü ve Usturumca gibi Rumeli şehirlerinde mürşidinin emriyle hem ilim talep edenlere daha evvel tahsil ederek icazet aldığı ilimleri okuttuğu gibi hem de mensubu olduğu Celvetî geleneğin esaslarına bağlı kalarak irşad hizmetlerinde bulunmuştur. Bir bakıma Rumeli'de yaptığı hizmetler ve edindiği tecrübeler onu Bursa'ya hazırlamıştır. Nitekim mürşidi Kutup Osman Efendi, Bursa'da irşad hizmetlerini yürüten halifesi Sunu'llah Efendi'nin vefatı sonrasında İsmail Hakkı'yı buraya görevlendirmekte tereddüt etmemiştir. Bunun üzerine o, göçünü toplayıp Mayıs 1685'te Bursa'ya gelmiştir. O bir şiirinde gelip yerleştiği Bursa'yı şöyle tavsif eder.

Aceb midir hayât-ı nev bulursa mürdeler onda
Hakîkât mazhar-ı envâr-ı Rûh-ı Kuds'dür Bursa

Çok güzel ve yerinde bir tavsif: *Mazhar-ı envâr-ı Rûh-ı Kuds'dür Bursa...* Latif ve leziz bir söyleyiş. Bu şehre gelen ölü ruhlar yeniden diriliyor, yeni bir hayat buluyor diyor. O sebeple Bursa'yı, nefesiyle ölüleri dirilten Hz. İsa'nın zuhur ettiği şehir olarak nitelendiriyor. Bu benzetmeler ve tasvirleri yapan şair, elbette daha sonra Bursevî nisbesiyle maruf olacaktır. Şehrin ruhunu çözen bir tecessüsle nazar ettiği aşikâr... Onun burada "yeniden var olmaya" dönük telmihi yerinde bir sözdür. Çünkü o, Rumeli'de farklı şehirlerde dolaşmış, ama bir türlü yatağını bulamamış ırmaktır. O ırmak, yatağını Bursa'da bulacak ve burada yazdığı eserlerle değerler dünyamızı tamir edecektir.

Evet, Bursevî yazdığı eserler yaptığı şerhler ve söylediği şiirlerle akıl ve gönül dünyamızı onaran bir tamircidir. Ama önce, bu şehir onu tamir etmiş ve ona yeni bir hayat sunmuştur. Kalkıp geldiği ve yerleştiği bu şehirde "manevî bir el", Aydoslu genç "mürşid" ve sözünü esirgemeyen şair İsmail Hakkı'ya dokunmuş, onu tamir ederek yeni bir hayat bahşetmiştir. O manevî el, Osmanlı'yı kuran bu kurucu şehrin ruhudur.

Hiç şüphesiz Bursa Osmanlı'yı kuran şehirdir. Emir Sultan'ın ve Bursevî'nin gönülden bağlı olduğu Üftâde'nin şehri... Üstadı Azîz Mahmûd-ı Hüdâyî'nin kalp gözünün açıldığı, kadılıktan pirliğe, ilimden irfana ve hikmete ulaştığı belde. Keza düşüncelerinin derin etkisinde kaldığı İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin şerh edildiği, okutulduğu ve izinin takip edildiği bir irfan şehridir. O, otuz iki yaşında geldiği bu şehrin sırrını keşfedecek, muhit içinde tazelenecek ve ilim hayatımıza yeni eserler kazandıracaktır. Bu bakımdan, İsmail Hakkı'nın Bursevî olarak anılması, mana itibariyle onun burada yeniden doğması anlamına gelir. O eski cedelci İsmail Hakkı'nın yerine, sözü ve sohbetiyle halkı ilim ve irfanla besleyen ve telif ettiği eserlerle mana denizinden derlediği inci ve mercanı kayda alan Bursevî zuhur edecektir. Nitekim daha gelişinin ikinci ayında, Temmuz 1685'te Ulucami'de bilahare onun nâmının bütün bir gönül coğrafyamızda anılmasına vesile olacak olan Rûhu'l-Beyân'ı tebşir eden derslere başlayacaktır. Doğrudan doğruya Kur'an'ı iş'ârî üslup ile tefsir eden bu eseri, teliften önce Ulucami kürsüsünde halka va'z ettiği kaydedilmektedir.

Bursa'da yaptığı hizmetler vesilesiyle olsa gerek, II. Mustafa'nın davetiyle Avusturya Seferi'ne katılmıştır. Bu seferde Sultanın meclisinde sözü ve sohbetiyle hizmet ifa etmenin yanında, tıpkı diğer savaşa davet edilen veliler gibi cenge de girmiş ve yaralanmıştır. Katıldığı bu sefer, onun Alp-Eren vasfını ortaya çıkarmış; gazi olarak şehre avdet etmiştir. Bursa'da bulunduğu dönemde birkaç defa hac farizasını eda için şehirden ayrıldığını görüyoruz. Bu yolculuklardan birinde bir müddet Mısır'da Kahire'de ikamet etmiştir. Kahire'de, Bursa'ya geldiğinde şehirden Limni'ye sürgün olan ve orada 1894'te vefat eden Niyâzî-i Mısrî'nin bir müddet ikamet ettiği Şeyhûniye Medresesi bitişiğindeki Kadirî Dergâhı'nda kalmış ve Ezher ulemasıyla müzakerelerde bulunmuştur. Bilahare tekrar Bursa'ya dönmüştür.

Kahire dönüşünde Bursa'da nerede kaldığına dair bir bilgimiz yoktur. Bu süreçte muhtemelen, izini sürdüğü Üftâde'nin Dergâhı'nda veya Üftâde Camii civarında kalmış olmalıdır. Fakat şunu biliyoruz, onun Bursa'ya ilk geldiği dönemde, sadece İstanbul'u değil, aynı zamanda Mısrî ve Vânî Mehmed Efendi vesilesiyle Bursa'ya da intikal eden Kadızâde-Sivâsîler tartışmalarının etkisi devam etmektedir. Kâtip

Çelebi'nin *Mîzânü'l-Hak*'ta kayda aldığı bu tartışmaların içinde onun cedel yolunu tercih etmediğine, dolayısıyla tartışmalara taraf olmaktan ziyade hadiselere ilmî perspektifle bakarak toparlayıcı bir rol üstlendiğine tanık olmaktayız. Bu meyanda "hatmü'n-nübüvve" görüşüyle, nübüvvetin Hz. Peygamberle tamamlandığı fikrini işlemesi önemlidir. Böylece Mısrî'nin *Risâletü'l-Hasaneyn*'de dile getirdiği görüşleri tashih ettiğini görmekteyiz. Dolayısıyla onun Ehl-i Sünnet düşüncesine bağlı bir mürşid ve müellif olarak toparlayıcı bir kişiliğe sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. Ancak bu dönemde, şiirlerinde ve bazı varidat türü eserlerinde Ekberî düşüncenin de tesirinde kalarak büyük bir muhabbet duyduğu İbnü'l-Arabî'nin izinde bir arayışa çıktığını ve 1717'de altmış dört yaşında Şam'a hicret ettiğini de biliyoruz. Şam'da üç yıl kadar kalmış, oradan alması gereken ilmi alarak dönmüştür.

Bursevî, Şam dönüşünde hem İstanbul'a olan alakası ve hem de muhiblerinden olan Damat İbrahim Paşa'nın da belki tesiriyle Üsküdar'a yerleşmiştir. İbrahim Paşa'nın himmetleriyle burada bir ev almış ve yine onun delaletiyle Kürsî Şeyhi olarak halkı irşad etmeye başlamıştır. Fakat bu irşad vazifesi esnasında, Ekberî düşüncenin etkisiyle, cami kürsüsünde *Vahdet-i Vücûd* görüşüne dayalı sohbetler yapmıştır. Onun bu vaazları, şikâyet konusu olmuştur. Bu süreçte yaşananlar bir yönüyle, her ne kadar İsmail Mâşukî'yi hatıra getirse de altmış dört yaşında kâmil ve temkin ehli bir şahsiyet olması hasebiyle aynı kaderi yaşamamıştır. Nitekim şikâyetlerin arttığını görünce, Üsküdar'daki evini satarak 1723'te yetmiş yaşında yeniden Bursa'ya intikal etmiştir.

Bursa'da geçen yılları zarfında, şeyhinin "ders vermeyi bırak, halka sohbet et" ve "kalbine doğanları yaz" emirlerine uymuş; daha çok irşad ve telifatla meşgul olmuştur. Görebildiğimiz kadarıyla irşad vazifesini, tekkede hususi tâliplere dönük yaptığı gibi, Ulucami ve Kayhan Camii'nde umuma açık olarak da sürdürmüş; Kur'an tefsiri, Mesnevî ve Muhammediye şerhleri gibi müselsilen, bir dizi halinde devam eden dersler yapmıştır. Bilahare bu derslerini kaleme alarak kalıcı telif eserler yazmıştır. O, eser telifini, irşad için bir vasıta görmüştür. Malum esas olan sohbettir; orada sadra yani insan kitabına yazı yazılır... Bursevî, hem sohbetle sadırlara yazılar yazmış, hem de satırlara yazarak o sözü ve sohbeti kayda almıştır.

Bursevî, telif ettiği eserleri, yaptığı sohbetleri ve dersleriyle yaşadığı dönemde tanındığı gibi, daha sonraki dönemlerde de maruf bir isimdir. Bu tanınmada farklı disiplinlere dair telif ve şerh türünde eserler yazmasının yanında farklı dillerde yazmasının da etkisi olmuş olabilir. Nitekim onun Türkçeden başka Arapça eserler de telif ettiği, bazen de Türkçe ve Arapça karışık eserler kaleme aldığı malumdur. *Divan*'ını Türkçe tertip ettiği gibi, Türkçe daha başka eserler de telif etmiştir. Ancak çağını aşan ve onu ilim dünyasında tanıtan eserlerinden biri olan *Rûhu'l-Beyân* isimli tefsirini, Arapça kaleme almıştır. Bu sebeple de onun bu tefsiri, Türkçe bilmeyen yahut Anadolu Türkçesine vakıf olmayan geniş coğrafyalarda da tanınır olmasını sağlamıştır. Keza bazı varidatlarında ise Türkçe bir metin yazarken, birden Arapçaya yöneldiğine tanık oluyoruz. Bu anlamda eserlerindeki referanslar da oldukça zengindir. Farklı dillerden okuyup devşirdiği bilgileri telif ettiği eserlerde neşretmiştir. Özellikle tefsiri başta olmak üzere, şerhlerinde ve varidatlarında geniş bir okuma listesine sahip olduğu görülmektedir. Bu bakımdan, onun külliyatı, İslam ilim geleneğinin değerli bir hazinesidir. Nihayet, bir Temmuz akşamı, 72 yaşında hayata veda ettiğinde geride, inşa ettiği bir cami ve Üftâde'nin yolunda giderek Bursa'da sözü ve sohbetiyle yeniden ihya ettiği bir yolun yanında, Divan'la birlikte 10.000 adet manzume ve şerh, tefsir, varidat ve risale türünde yüzü aşkın eser bırakmıştır.

Peki, Bursa'nın kutup yıldızı olan Bursevî bugün bize ne diyor? Elbette bu soruya çok farklı zâviyelerden bakarak cevaplar verebiliriz. Ancak onun yapıp ettiklerinden hareketle şunu söylemekle yetinelim: Çalışmak... Çalışmak! Bahaneler üretmeden ve ertelemeden çalışmak, eserler üretip insanlara faydalı olmak. Onun Bursa'ya ilk geldiği dönemler kıtlık dönemleridir. Ona kapısını açacak, yardım edecek kimsecikler yoktur. Uzunca bir dönem kiralık ev dahi bulamamışlar, yokluk içinde bir varlık oluşturmaya gayret etmişlerdir. Yaşadığı dönemdeki siyasi durumlar, Kadızâde-Sivâsî tartışmaları, Zorbalar Vak'ası, Edirne Vak'ası ve Patrona Halil İsyanı gibi isyanlar ve savaşlar onu halka hizmet etmekten ve eser telif etmekten alı koymamıştır. O, dünya hayatının dengesinin, *ilim, adalet, sıhhat ve hikmet* kavramlarıyla ve bu alanlardaki yetkinlikle sağlanacağına kanidir. Bu sebeple zamanını doğru kullanarak sürekli ilimle meşgul olmuş, doğruluktan ve hakkaniyetten ödün vermeden daima adil davranmış ve etrafındakilere

de adaletin ilkelerini vaaz etmiş, sıhhatli ferd ve toplum inşası için var gücüyle çalışmış, işlerinde ve ilişkilerinde aşırıya gitmeden, ölçülü davranarak hikmetin toplumda inşasına katkı sağlamıştır.

Nihayet Bursevî, uzun ve çileli bir yolculuğun sonunda geride bıraktığı eserleriyle bize ilim yolunda gayretli, araştıran, öğrenen ve öğrendiklerini toplumun yararına sunan, tavır ve davranışlarımızda adaletli, fert ve toplum olarak sağlıklı ve işlerimizde ölçülü ve iyi insanlar olmamızı telkin ediyor. Bu işaret edilen yolu aşıp, ilim ve irfan durağına erişmek ve kâmil bir insan olarak hayatımızı idame ettirebilmemiz için şu tembihte bulunuyor: Nefsin arzularını terk et... Bu gelip geçici olan arzuları *da'va* olarak nitelendiriyor. Da'va, savunulan düşünce, iddia, çözülmesi talep edilen mesele ve gaye gibi anlamlara gelir. Orada bir iddia, mücadele edilmesi gereken bir mesele ve çözülmesi gerek bir sorun vardır. Diğer bir ifadeyle da'va, insanın yüklendiği derttir. İnsan, da'vasıyla ve derdiyle vardır. Bu hakikatin ayrımında olan bu büyük ruh, kişisel ve zamana bağlı değişkenlik arz eden meseleleri, dertleri ve davayı terk etmeyi telkin ederken, asıl, kalıcı ve hiçbir zaman değişmeyen konulara dikkat kesilmemizi murad ediyor. Bu değişmeyen asıl mesele nedir? Kulluktur. Sen sınırlarını bilerek, samimi bir şekilde kulluk vazifelerini yerine getirirsen, gerçek anlamda kâmil yani olgun, tamamlanmış insan olursun, diyor.

Hakkıyâ da'vâyı terk it tâ ki kâmil olasın
Kim sana kulluk düşer bil lutf ile ihsân ana

Bu samimi tembihe dün onun çağdaşlarının ihtiyacı olduğu gibi bugün bizim de ihtiyacımız var. Bu itibarla o bize, gerçek da'vanın ve derdin ne olduğunun farkına varıp, bu yolda onun yaptığı gibi kendimizi geliştirerek topluma hizmet etmek olduğunu söylemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH AYNASINDAN YANSIYAN

BURSEVÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE BURSA'DA TASAVVUF KÜLTÜRÜ

Hasan Basri ÖCALAN*

İsmail Hakkı Bursevî'nin Bursa'da hayatını geçirmiş olduğu XVII. asrın son on beş yılı ile XVIII. asrın ilk çeyreği döneminde şehir tasavvuf tarihi ve kültürü açısından oldukça zengin bir dönem yaşamaktadır. Zira bu zaman diliminde Osmanlı coğrafyasında mevcut hemen hemen her tarikatın Bursa'da bir veya birçoğunun birden çok zâviyesi mevcuttur. Bursa aslında Osmanlılar tarafından fethinden itibaren bu zenginliğe sahip olmuş bir şehirdir. Zira fetihten önce buraya gelen Geyikli Baba, Abdal Murad ve Abdal Musa gibi dervişlerden başka fetihten hemen sonra başta İslam coğrafyasının Buhara, Mısır, Gazze, Kudüs vb. farklı şehirlerinden Bursa'ya çok sayıda sûfî ve âlim gelmiştir. Bursa bu sayede çok renkli bir tasavvuf ortamına sahip olmuştur. Bu yazıda Bursevî'nin irşadla görevlendirilerek ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği 1096/1685 ile vefat tarihi olan 1137/1725 tarihleri arasında 40 yıllık dönemde şehirdeki tasavvufî ortam hakkında müesseseler, sûfîler ve onların kültür hayatına katkıları ve varsa Bursevî ile münasebetleri hakkında bilgiler verilecektir.

Bektâşiyye

Hacı Bektâş Velî adına izafe edilen ve Anadolu'da kurulan Bektâşiyye tarikatının farklı dönemlerde Bursa'da birkaç zâviyesi olmuştur. Konumuz olan dönemde ise Işıklar semtinde Ramazan Baba Dergâhı faal bir haldedir. Dergâhın kurucusu olan Ramazan Baba Aydın'da doğmuş ve daha sonra Bursa'ya gelerek dergâhını kurmuştur. Vefatından sonra yerine Hacı Dede, ondan sonra da Veli Dede

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, hbasri@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7802-2347

dergâhın şeyhi olmuştur. Veli Dede'den sonra göreve gelen Hasan Dede hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda özellikle Ramazan Baba'nın namaz ve oruca ihtimam gösterdiği ve namazını cemaatle kıldığına dikkat çekilmektedir.[1]

Celvetiyye

Tarikatın kurucusu olarak kimi kaynaklarda Mehmed Muhyiddin Üftâde (v. 988/1580), bazı kaynaklarda ise Azîz Mahmûd Hüdâyî (v. 1038/1628) kabul edilmiştir. Her hâlükârda söz konusu tarikatın Bursa merkezli olduğu kesindir. Bursa dışında Anadolu ve Balkanlar'da yayılan Celvetiyyye tarikatı, Azîz Mahmûd Hüdâyî sayesinde İstanbul'da önemli bir yer edinmiştir.[2] Bursa'da Üftâde Dergâhı dışında birkaç merkeze sahip olan tarikatın İsmail Hakkı Bursevî ile muasır olan dergâh ve temsilcileri ise şunlardır:

1. Eyüb Efendi Dergâhı

Dergâh Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin müritlerinden Eyüb Efendi tarafından kurulduğu için bu adla anılmıştır. Bir Celvetî dergâhı olarak faaliyete başlayan Eyüb Efendi Dergâhı Şeyh Selâmî Ali Fenâî'nin (v. 1104/1692) vefatından sonra Eşrefîyye tarikatına geçmiştir.

Ali Efendi 1000/1592 yılında Menteşe'nin Kozyaka Köyü'nde doğmuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra bir müddet müderris olarak görev yapmış, bilâhare tasavvufa meylederek Zakirzade Abdullah Efendi'ye (v. 1068/1657) intisap etmiş, ondan seyr ü sülûkunu tamamladıktan sonra Bursa'ya görevlendirilmiştir. Bursa'da Namazgâh civarında bir dergâh inşa ederek irşad faaliyetlerin yürütmüştür. Eyüb Efendi Dergâhı Şeyh Yahya Efendi'nin vefatıyla boşalan görev de kendisine verilmiştir. Hatta her iki vazife ile aynı anda Emir Sultan Dergâhı da uhdesine verilmiştir Bir müddet İstanbul Azîz Mahmûd Hüdâyî Dergâhı şeyhliğini de yapan Şeyh Selâmi Efendi kısa bir süre sonra "Emr-i Hümâyun" ile tekrar döndüğü postnişinlik vazifesini vefat edinceye kadar (v. 1104/1692) sürdürmüştür. Şeyh Ali Selâmi'den sonra Eyüb Efendi Zâviyesi'ne Şeyh Mehmed Şerafeddin (v. 1146/1733) tayin edilmiş ve bu tarihten itibaren zâviye Eşrefiyye tarikatına bağlı olarak hizmete devam etmiştir.[3]

2. Pir Emir Zâviyesi

Zâviyenin kurucusu olan Pir Emir Sultan 900/1495 tarihinde Buhara'dan gelip, önce Emir Sultan Dergâhı'nda bir müddet kalmıştır. O sırada dergâhta postnişin olan Şeyh Abdurrahman Efendi (v. 930/1574) ile aralarında ihtilâf vuku bulunca orayı bırakmak zorunda kalmış ve kendi adıyla Piremir semtinde dergâhını kurarak irşad faaliyetlerine başlamıştır.[4]

Pir Emir Zâviyesi'nde XVII. yüzyılın sonlarına kadar kimlerin görev yaptığı bilinmemektedir. Bu tarihten sonra Pir Emir Dergâhı'na, Celvetiyye'den Şeyh Ali Efendi postnişin olmuştur. 1050/1640 tarihinde Bursa'da doğan Şeyh Ali Efendi, o zamanlar Emir Sultan Dergâhı'nda postnişin olan ve yukarıda bahsi geçen Şeyh Selâmi Ali Efendi'ye intisap etmiş, tasavvufî eğitimini tamamladıktan sonra Pir Emir Zâviyesi'ne şeyh olarak tayin edilmiştir. Şeyh Ali Efendi Selâmi Ali Efendi'nin Azîz Mahmûd Hüdâyî Âsitânesi'ne tayin edilmesiyle bir süre Emir Sultan Zâviyesi'ne de vekâlet etmiş, ancak bir müddet sonra dergâha asaleten birisinin gelmesiyle Pir Emir Zâviyesi'ne tekrar dönmüştür. 1125/1713 tarihinde vefat eden Şeyh Ali Efendi Pir Emir Zâviyesi'nin haziresine defnedilmiştir.[5]

3. Üftâde Dergâhı

Celvetiyye tarikatının Bursa'daki en önemli dergâhı olan Üftâde Dergâhı, Mehmed Muhyiddin Üftâde (v. 988/1580) tarafından kurulmuştur. Bursa'da Araplar Mahallesi'nde 895/1490 tarihinde dünyaya

[1] Mehmed Şemseddin Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, nşr. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021), 329-330.
[2] Hasan Kâmil Yılmaz, "Celvetiyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/273.
[3] Hasan Basri Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü* (Bursa: Gaye Kitabevi, 2000), 65-66.
[4] Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları,* 285.
[5] Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü*, 72.

gelen Mehmed Muhyiddin, genç yaşında Hızır Dede'ye intisap ederek, ondan seyr ü sülûkunu tamamlamıştır. Önce Ulucami'de fahri müezzinlik yapan Üftâde, bir süre Emir Sultan Camii'nde hatiplik yapmıştır. Daha sonra kendi adını taşıyan bir cami ve Uludağ'ın yamaçlarında, Kuzgunluk Mahallesi'nde zâviyesini kurarak, halkı irşatla meşgul olmuştur. 988/1580 tarihinde vefat eden Üftâde, Hisar'da yaptırdığı kendi adını taşıyan caminin bahçesinde bulunan türbesine defnedilmiştir.[6] İsmail Hakkın Bursevî ile muasır olan Üftâde Dergâhı'nın beşinci sırada postnişini Şeyh Mehmed Efendi'dir. Babası İbrahim Efendi'nin vefat etmesi üzerine yerine geçip, bu görevi 20 sene kadar sürdürmüştür. 1109/1697 tarihinde vefat eden Şeyh Mehmed Efendi, Üftâde'nin medfun olduğu türbeye defnedilmiştir. Mehmed Efendi'nin yerine geçen oğlu Şeyh Mustafa Efendi ise 1134/1722 yılında vefat etmiştir.[7]

4. Emir Sultan Dergâhı

Dergâh Buhara'dan Bursa'ya gelen ve halk arasında Emir Sultan diye şöhret bulan Mehmed Şemseddin Buhârî tarafından XV. asırda kurulmuştur. Kübrevî olan Emir Sultan'dan sonra dergâhta farklı tarikat mensupları hizmet vermişlerdir. XVII. asrın sonlarında ise dergâhta şeyh olması gereken Mehmed Salih Efendi'nin yaşı küçük olmasından dolayı Celvetiyye tarikatından Selâmî Ali Efendi tayin dilmiştir. (Onun hakkında yukarıda bilgi verilmişti). Kendisi İstanbul'da Azîz Mahmûd Hüdâyî Dergâhı şeyhliğine tayin edilene kadar bu görevi yürütmüştür. Ancak Şeyh Selâmî Ali Efendi, Üsküdar Azîz Mahmûd Hüdâyî Dergâhı postnişini olunca, Emir Sultan Zâviyesi'ne Mısrîzade Şeyh Ali Efendi berat ile atanmıştır. Fakat kendisi bu görevi kabul etmeyince dergâhın postnişinliği tekrar Mehmed Salih Efendi'ye tevdi edilmiştir. Şeyh Mehmed Salih Efendi'nin postnişin olmasına rağmen meczup olması ve hevasına uyarak yaşamaya devam etmesinden dolayı validesi tarafından görevi terk etmeye ikna edilmiştir. Yerine akrabalarından Celvetî tarikatına mensup Şeyh İshak Efendi (v. 1150/1737) atanmıştır. Bu tarihten itibaren dergâhta Celvetî âyini icra edilmeye başlanmıştır.[8]

Halvetiyye

İslam dünyasında en yaygın tarikat olan Halvetiyye, Ömer Halvetî'ye (v. 800/1397) nisbet edilmektedir. Anadolu'da tarikatın pîr-i sânisi Seyyid Yahya Şirvânî'nin (v. 869/1462) müridleri vasıtasıyla yayılmıştır. XVII. asırda Bursa'da dergâhı en çok olan tarikattır.

1. Abdal Murad Zâviyesi

Dergâh, Bursa'nın fethine katılarak savaştığı rivayet edilen Abdal Murad tarafından kurulmuştur. Zaman içinde farklı tarikatlara hizmet eden Abdal Murad Zâviyesi, XVIII. asrın ilk yarısında metruk bir halde iken Halvetiyye'nın Mısriyye kolundan Şeyh Salih Efendi (v. 1152/1739) tarafından yeniden ihya edilmiş ve bu tarikata hizmet etmiştir. Şeyh Salih Efendi'nin Cuma namazlarını Ahmed-i Gazzî Dergâhı'nda kılarak namaz sonrası zikir ve semâ eylediği bilinmektedir. Onun vefatından sonra dergâhta Kasım Efendi (v. 1271/1855) şeyh olmuştur.[9]

2. Abdülmü'min Dergâhı

Dergâh, bir dönem Bursa'da bulunan Şazeliyye'den Şeyh Seyyid Ali b. Meymun el-Mağribî'ye intisap ederek, ondan icazet alana Şeyh Abdülmü'min Efendi (v. 1000/1592) tarafından kurulmuştur.[10] Onun vefatından sonra bir müddet boş kalan dergâha, Üçkozlar Zâviyesi şeyhi Muhyiddin Bursevî'nin (v. 1091/1680) oğlu Ali Efendi postnişin olmuş ve dergâh bu tarihten itibaren Halvetiyye tarikatına geçmiştir. Bir müddet burada hizmet eden Şeyh Ali Efendi vefat ettiğinde (v. 1124/1712) kardeşi Şeyh Mustafa Efendi'nin yaptırmış olduğu Çarşamba Zâviyesi haziresine defnedilmiştir. Ancak ne dergâh ne de hazire günümüze gelememiştir. Küçük kardeşi Şeyh Abdi Efendi'nin söylemiş olduğu şu tarih mezar taşına işlenmiştir:

---

[6] Mustafa Bahadıroğlu, *Celvetiyye'nin Piri Hz.* Üftâde *ve Dîvân'ı* (Bursa: Üftâde Kur'an Kursu Öğrencilerini Koruma Derneği, 1995), 139-149.
[7] Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 74.
[8] Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü*, 95-97.
[9] Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları,* 253.
[10] Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler* (Bursa: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2012), 246.

Şeyh Ali Efendi asrında olup
Sâhib-i hilm ü hayâ sıdk u yakîn
Râgıb olup vermedi bin dili
Vâkıf olup oldu ol ukbâ-güzîn
Abdî didi rıhleti târîhini
Göçdi olup cennet-i ukbâ-nişin (1124)[1712][11]

3. Ahmed-i Gazzî Dergâhı

Dergâh, XVII. asrın sonlarında Bursa'da Tahtakale civarında Niyâzî-i Mısrî'den icazet alan Ahmed-i Gazzî (v. 1150/1738) tarafından kurulmuştur. Kudüs yakınlarındaki Gazze'de dünyaya gelen Ahmed-i Gazzî, ilim tahsiline doğduğu yerde başlamıştır. Oldukça varlıklı bir aileye mensup olmasına rağmen, kendisi ilim yolunu tercih etmiş ve ilk tahsilini babasından almıştır. Henüz 12 yaşındayken Kahire'ye giderek Ezher Camii'nde bulunan ilim halkalarına dâhil olmuş, dönemin meşhur âlimlerinden Şeyh Ahmed Beşişî'den (v. 1096/1685) dersler almıştır. Mısır'da yaklaşık otuz yıl kalan Ahmed-i Gazzî ilim tahsilini yedi yılda tamamlayarak talebe yetiştirmeye başlamıştır. Hocası Ahmed Beşişî'nin işaretiyle Anadolu'ya (o zamanki adıyla Rumeli) görevlendirilen Ahmed-i Gazzî bir gemiyle İstanbul'a, oradan Edirne'ye geçmiş ve kısa bir müddet sonra Bursa'ya gelmiştir. Bursa'ya geldikten sonra diğer şehirlerde yaptığı gibi dergâhları gezerek, burada bulunan şeyhlerle görüşmüştür. Bu ziyaret esnasında özellikle Üçkozlar şeyhi Şeyh Muhyiddin Bursevî (v. 1090/1679) ile uzun sohbetlerde bulunmuş ve tavsiyelerini almıştır. Limni'deki sürgün hayatı sona eren Niyâzî-i Mısrî, tekrar Bursa'ya geldiğinde Ahmed-i Gazzî kendisine intisap etmiştir. Seyr ü sülûkunu tamamlayarak 1104/1693 tarihinin Ramazan ayında Ulucami'de kendisine hilâfet verilmiştir. Yaklaşık bir yıl süreyle Mısrî Dergâhı'nda postnişinlik görevini yürüten Ahmed-i Gazzî, Mısrî'nin evlâdından Çelebi Ali Efendi'nin (v. 1125/1713) saraya müracaat etmesi ve bu görevin kendilerine ait olduğunu belgelendirmesiyle söz konusu postnişinlik görevinden alınmıştır. Bundan sonraki hizmetlerine bir müddet Duhter-i Şeref Mescidi'nde devam eden Ahmed-i Gazzî, mescidin dar gelmesiyle yeni bir yer aramaya başlamıştır. Bu arada o civarda bulunan bir bahçe satın alınarak dergâh inşasına başlanmış ve çok kısa sürede inşası bitmiştir. Dergâhta şeyh olan Ahmed-i Gazzî'nin bu hizmeti yaklaşık kırk yıl sürmüştür. Son yıllarını inziva ile geçiren Şeyh Ahmed 1150/1738 tarihinde vefat ederek dergâhın haziresine defnedilmiştir Dergâhtaki hizmetlerinin yanı sıra eser yazmakla da meşgul olan Ahmed-i Gazzî birçok eser de kaleme almıştır. *Nûr-ı Satı', Risâle fi't-Tasavvuf, İ'lâmu'l-Mültezim bi-Fazîlet-i Zemzem, Hâşiye ale'l-İsti'âre, İ'lâu'l-Gazzî, Hediyyetü'l-Garbî li-Tâlibi't-Tuhbeti'l-Verdi* onun kaleminden çıkan eserlerdir. Dergâhın ilk kuruluşundan itibaren bir kütüphanesi de olduğu bilinmektedir.[12] Dergâhtan günümüze Ahmed-i Gazzî ve torunu Abdüllatif-i Gazzî'nin yazdıkları kitaplar ile dergâhın kütüphanesinden intikal eden eserler Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde yer almaktadır.

4. Ahmed Paşa-yı Fenârî Dergâhı

Bursa'da Ahmetpaşa Mahallesi'nde şimdiki caminin olduğu yerde kurulan dergâhın ilk şeyhi Hayreddin Efendi'dir. XVII. asrın sonlarına doğru dergâhta görev yapan aynı zamanda nakkaşlık sanatında mâhir olan Şeyh Mustafa Efendi'den (v. 1088/1677) sonra Kasımpaşalı Şeyh Mustafa Efendi bir müddet görev yapmıştır. Söz konusu dergâhta bundan sonra Şeyh İsmail Efendi uzun müddet aynı görevde bulunmuştur. Kaynaklarda zikr ü tevhid ile meşgul olduğu, yaz kış Ulucami'de cemaatle namaz kılmayı terk etmediği rivayet edilmektedir. Bu dönem, İsmail Hakkı Bursevî'nin aynı camide meşhur tefsirinin temelini oluşturan vaazlar verdiği dönemdir. Bursevî 1113/1701 senesinde vefat edene kadar bu özellikleri devam ettirmiştir. Onun yerine geçen Şeyh Aklî Ali Efendi de sadece üç yıl kadar dergâhın şeyhliğin yapmış ve 1116/1704 tarihinde vefat etmiştir.[13]

[11] Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 409.
[12] Hamdi Tekeli, *Gazzizâde Abdüllatî'in Hayatı, Eserleri ve Vakı'ât'ı* (Bursa: Uludağ Yayınları 2016), 33-37.
[13] Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 120.

5. Çarşamba Dergâhı

Dergâh XVII. yüzyılın sonlarına doğru kurulmuş, kurucusu Üçkozlar Zâviyesi şeyhi Şeyh Muhyiddin Efendi'nin (v. 1091/1680) oğlu Şeyh Mustafa Efendi'dir (v. 1120/1708). Muhyiddin Efendi'nin dört oğlu olup, Abdî Efendi babasının yerine Ömer Efendi Molla Arab Zâviyesi şeyhliğine, Ali Efendi de Abülmü'min Dergâhı şeyhliğine tayin edilmiştir. Şeyh Mustafa Efendi de babasından icazet alarak Alipaşa Mahallesi'ndeki Çarşamba Dergâhı'nı yeniden inşa etmek sûretiyle burada Halvetî ayini icra etmeye başlamıştır. 1120/1708 tarihinde vefat eden Mustafa Efendi'nin yerine oğlu Gavsî Efendi geçmiştir. Hüsn-i hat konusunda mâhir olan Şeyh Gavsî Efendi (v. 1160/1747) o dönemde Ali Paşa Camii kubbesindeki hatları yazmıştır.[14]

6. Enarî Dergâhı

Kuruluşu XVII. yüzyıla tesadüf eden Halvetiyye tarikatı dergâhlardan biri de Narlı Dergâhı olarak da bilinen Enarî Dergâhı'dır. Reyhan Mahallesi civarında Narlı Mahallesi olarak bilinen yerde kurulmuştur. Dergâhın kurucusu Seyyid Şeyh Mehmed Efendi el-Enarî'dir. Mehmed Efendi; Konya'nın Bozkır kasabasında dünyaya gelmiştir. İlim tahsili için Anadolu ve Rumeli'ni gezmiştir. Rumeli'de bulunan Lofça kasabasında, daha önce rüyasında gördüğü Halvetiyye meşayihinden Şeyh Ali Efendi'ye intisap etmiş ve O'nun yanında seyr ü sülûkunu tamamlayarak Bursa'ya gönderilmiştir. Bursa'ya gelince ilk olarak Pars Bey Zâviyesi'nde bir müddet kalmıştır. Bu esnada Kasımpaşalı Şeyh Mustafa Efendi'den boşalan Ahmed Paşa Dergâhı postnişinliği kendisine tevcih edilmiştir. Bir süre bu görevi yürüten Şeyh Mehmed Emin 1087/1676 tarihinde yukarıda adı geçen yerde kendi zâviyesini ve yanına da bir cami inşa ederek halkı irşat etmeye devam etmiştir. Vefat tarihine kadar bu görevi yürüten Şeyh Mehmed Emin "Seyyid" mahlâsıyla şiirler yazmıştır.[15]

7. Karabaş-ı Velî Dergâhı

Dergâhın kurucusu Şeyh Yakub Çelebi'dir. Önce medrese ilimlerini tahsil eden Yakub Efendi, daha sonra tasavvuf yoluna girerek, Bursa'da Başçı İbrahim Mahallesi'nde bir zâviye inşa etmiş ve bir süre burada irşatla meşgul olmuştur. 957/1550 tarihinde vefat ederek, adıyla anılan zâviyeye defnedilmiştir. Dergâhın boş kalmasından sonra yerine Halep asıllı Şeyh Mehmed Halebî Efendi (v. 984/1576) tayin olunmuştur. Bundan sonra Şeyh Sadık Efendi, adı geçen zâviyenin postnişini olarak burada 80 yıl boyunca görev yapmış ve 1065/1655 tarihinde vefat etmiştir. Onun yerine geçen Şeyh İbrahim Efendi ise vefat tarihi olan 1140/1727'ye kadar bu görevi sürdürmüştür.[16]

8. Mısrî Dergâhı

Dergâhın kurucusu Mehmed Niyâzî-i Mısrî'nin hayatı ve eserleri hakkında müstakil birçok çalışma yapılmıştır. İlk tasavvufî terbiyesini Nakşî olan babası Soğancızade Şeyh Ali Çelebi'den alan Mısrî; 1048/1638 tarihinde, önce Diyarbakır'a oradan da Mardin'e gitti. Buralarda yaklaşık iki yıl kaldıktan sonra Mısır'a giden Niyâzî-i Mısrî bir taraftan burada bulunan Ezher Camii'nde derslere devam ederken diğer taraftan da Şeyhuniyye Dergâhı'nda bir Kadirî şeyhinden seyr ü sülûkunu tamamladı. Üç yıl sonra şeyhi kendisine Ezher Camii'ndeki derslerini bırakmasını, zahirî ilimlerle uğraştığı müddetçe kendisine tasavvuf ilminin açılmayacağını söylemiştir. Bu teklif kendisine zor gelen Niyâzî-i Mısrî şeyhinden izin alarak yola çıkmış, Arabistan ve Anadolu'yu dolaştıktan sonra 1056/1646 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Kısa bir müddet İstanbul'da kalan Mısrî, bu zaman zarfında Yedikule civarında bulunan Hacı Evhadüddin ve Kasımpaşa'daki Uşşakî Dergâhı'nda ikamet etmiş ve aynı sene içinde Bursa'ya gelmiştir. Bursa'da bazen Ulucami'nin yanındaki medresede, bazen de Veled-i Enbiya Camii kayyımı Sabbağ Ali Dede'nin evinde kalmıştır. Hayatını böyle devam ettirirken gördüğü bir rüya üzerine tekrar yola çıkan Mısrî, 1057/1647 tarihinde Uşak'a giderek, orada "Şeyhim, göz bebeğim, kalbimin devası" dediği Şeyh Ümmî Sinan'la (v. 1067/1658) buluşmuş ve kendisine intisap etmiştir. Bir süre Uşak'ta kaldıktan sonra

[14] Mehmed Fahreddin, *Gülzar-ı İrfan* (İstanbul: Fatih Ali Emirî Millet Kütüphanesi, Şeriye Sicilleri, 1098), 117a-b; Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 291-292.

[15] İsmail Beliğ, *Güldeste-i Riyâz-ı* İrfân *ve Vefeyât-ı Dânişvereân-ı Nâdiredân* (Bursa: Hudâvendigâr Vilâyeti Matbaası 1302 [1884]), 128.

[16] Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 424-425.

şeyhiyle beraber Elmalı'ya gitmiştir. Yaklaşık olarak dokuz yıl şeyhine hizmet eden Mısrî'ye 1066/1657 yılında icazet verilmiştir. Şeyhinin emriyle önce Uşak'a giden Mısrî burada irşatla meşgul iken Çal kasabasından bir grubun isteği üzerine söz konusu kasabaya gitmiştir. Ancak bunların isteklerinde samimi olmadıklarını anladıktan sonra tekrar Uşak'a dönmüştür. Kütahya'dan şeyh istenmesi üzerine Mısrî oraya gitmiştir. Bu sırada meşhur "zikr ü deverân" yasağı meselesi gündeme gelmiştir. Bu yüzden Kütahya'da büyük sıkıntılarla karşılaşmıştır. Niyâzî-i Mısrî daha önce gelip, kısa bir süre kaldığı Bursa'ya 1072/1662'de tekrar gelmiş ve yine Sabbağ Ali Dede'nin evine yerleşmiştir. Bir müddet Ulucami yanındaki medresede, Şehreküstü Mahallesi'nde bulunan Pars Bey Zâviyesi'nde ve Şeker Hoca Camii'nde halkı irşat ile meşgul olmuştur. Fakat her geçen gün cemaatin artması sebebiyle Şeker Hoca Camii küçük gelmeye başlamıştır.

Mısrî'nin müritlerinden olan Abdal Çelebi (v. 1090/1679) isimli bir hayırsever, kendisinden izin alarak bir dergâh inşasına başlamıştır. Dergâh; daha önce Mısrî için Şeker Hoca Camii yanında yapılan halvethanenin bitişiğindeki boş arsada (ki burası Ulucami'nin kıble tarafında ve şu anda Ulucami Postanesi'nin olduğu yerdir) 1080/1670 tarihinde bitirilmiştir ve bir Cuma günü açılışı yapılmıştır. Söz konusu bina tevhidhane, Mısrî için halvethane, dervişler için odalar ve bir mektepten oluşmaktaydı.

Mısrî ikinci defa sürgün gönderildiği Limni adasında vefat edince (v. 1105/1694) yerine vekil bıraktığı Şenikzâde Mehmed Efendi dergâhın ikinci postnişini olmuştur. Mehmed Efendi Bursa'da mahkeme başkâtibi iken bu görevi terk ederek Mısrî'ye intisap etmiş ve kendisinden icazet almıştır. Şeyhine bir süre vekâlet eden Mehmed Efendi 1109/1697 tarihinde vefat etmişti ve Pınarbaşı Mezarlığı'na defnedilmiştir. Niyâzî-i Mısrî'nin oğlu Ali Efendi, babası vefat ettiğinde o sırada dergâhta vekil olan Şenikzade Şeyh Mehmed Efendi'ye olan saygısından dolayı dergâhın postnişinliğine geçmemiştir. Mısrî Dergâhı halifelerinden Şeyh Ahmed-i Gazzî de bir müddet görev yapmıştır. Ancak Ali Efendi saraya müracaatla, Şeyh Ahmed-i Gazzî'de bulunan görevi üzerine almış ve yaklaşık 20 yıl kadar bu görevi yürütmüştür. Şeyh Ali Efendi 1125/1713 tarihinde vefat edince, boşalan dergâhta Şeyh Mehmed Kasım Efendi (v. 1135/1723) görev yapmıştır.[17]

9. Bedreddin Pars Bey Zâviyesi

Zâviye II. Murad dönemi devlet adamlarından Pars Bey tarafından Şehreküstü Mahallesi'nde kurulmuştur. XVII. asırda Osman Efendi adlı kimse Halvetiyyenin "Pîr-i Sânisi" Seyyid Yahya Şirvânî'nin Bakü'deki mezarını ziyaret ederek Bursa'ya gelmiş ve Pars Bey Zâviyesi'nde postnişin olmuştur. Adı geçen dergâhta Cuma günleri ve Pazartesi geceleri Halvetî zikri icra eden Şeyh Osman Efendi 1133/1721 tarihinde vefat ederek zâviyenin haziresine defnedilmiştir. Osman Efendi'nin yerine müritlerinden Şeyh Mehmed Efendi geçmiştir. Mehmed Efendi, ilim tahsili için Sandıklı'dan Bursa'ya gelmiş, bir müddet sonra tasavvufa meylederek, Pars Bey Zâviyesi şeyhi Osman Efendi'ye intisap etmiş ve kendisinden icâzet almıştır. Şeyhinin vefatı üzerine zâviyeye tayin edilmiştir 1186/1772'de vefat eden Şeyh Mehmed Efendi "Hakîrî" mahlası ile şiirler yazmıştır.[18]

10. Üçkozlar Dergâhı

Bu dergâh XVII. asırda yaşayan Muhyiddin Bursevî tarafından kurulmuş ve ilk şeyhi de kendisi olmuştur. 1091/1680 tarihinde vefat edince yerine oğullarından Abdi Efendi geçmiştir. Abdi Efendi'nin 1066/1656 tarihinde doğduğu tahmin edilmektedir. Kendi döneminin ulemasından sayılan İshak Hocası Ahmed Efendi'den ve Ahmed-i Gazzî'den ilim tahsil etmiş ve tasavvufî eğitim almıştır. Babasının vefatıyla 1091/1680 tarihinde adı geçen zâviyenin şeyhi olan Şeyh Mustafa Efendi, vefat tarihi olan 1137/1724 tarihine kadar dergâhta şeyhlik yapmıştır.[19]

[17] Mehmed Şemseddin Ulusoy, *Gülzâr-ı Mısrî Niyâzî-i Mısrî ve Bursa Mısrî Dergâhı*, nşr. Mustafa Kara-Serhat Gültaş-Sedat Akay (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları 2021), 153vd.
[18] Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü*, 118-119.
[19] Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 142-144.

11. Yakub Efendi Dergâhı

Dergâh, Yakup Efendi tarafından Bursa'da Karaağaç Mahallesi'nde kurulmuştur. 1052/1642'de vefat eden Şeyh Yakub'un yerine oğlu Mehmed Efendi, onun vefatıyla da oğlu İbrahim Efendi dergâhın başına geçmiştir. Bursa'da doğan İbrahim Efendi yaklaşık 45 yıl dergâhta postnişinlik yapmıştır. 1122/1710 tarihinde vefat edince dergâhın haziresine defnedilmiştir. Dergâhın bundan sonraki postnişini ise Şeyh Mehmed Said Efendi (v. 1159/1746) olmuştur.[20]

Kadiriyye Tarikatı

İslam dünyasın yaygın tarikatlarından olan Kadiriyye tarikatı, Anadolu'da Eşrefoğlu Rûmî ile yaygınlık kazanmış, onun tesis ettiği Eşrefiye kolu ve İsmail Rûmî tarafından oluşturulan Rûmiye koluna bağlı dergâhlar vasıtasıyla Bursa'da temsil edilmiştir.

1. İncirli Dergâhı

Bursa'da ilk kurulan Kadirî Dergâhı Şeyh Mehmed Efendi (v. 1061/1645) tarafından kurulmuştur. Daha sonra dergâhta şeyh olan İzzeddin Efendi, İznik Eşrefiyye Dergâhı'nın sekizinci şeyhi Şeyh Eşref-i Sânî'nin (v. 1109/1697) oğludur. Tasavvufî eğitimini tamamlayarak babasından icazet almış ve Bursa İncirli Dergâhı'na postnişin olmuştur. Bu tarihten itibaren adı geçen zâviyede derviş eğitimi ve vaaz u nasihat ile meşgul olan Şeyh İzzeddin Efendi, ayrıca hocasının teşvik ve gayretiyle de, 1116/1704 tarihinden itibaren Perşembe günleri öğle namazını müteakip, Ulucami'de vaaz etmeye başlamıştır. Söz konusu vaazlar bir müddet sonra Salı gününe alınmıştır. Şeyh İzzeddin Efendi, Ahmed-i Gazzî ve İsmail Hakkı Bursevî'nin eserlerinden de istifade ederek, Kur'an-ı Kerim'i baştan sona tefsir etmeye başlamıştır. Bursevî Ulucami'de vaaz ederek yaptığı Kur'an-ı Kerim tefsirini 1117/1705 tarihinde tamamlamıştır. Şeyh İzzeddin Efendi de bir nevi Bursevî'yi takip ederek yaptığı tefsirini 1135/1723 tarihinde bitirerek, *Enîsü'l-Cenân* adını vermiş ve Ulucami'de toplanan büyük bir kalabalık huzurunda hatim duasını yapmıştır.[21]

Şeyh İzzeddin Efendi'nin görev yaptığı İncirli Zâviyesi, kendi döneminde yaşayan zengin bir hayırsever olan Tedbirsizzâde Hacı Süleyman Ağa tarafından, 1127/1715 tarihinde tamir ettirilmiş ve genişletilmiştir. İsmail Hakkı Bursevî, bu durumu şiir ile şöyle tarihlendirmiştir:

Hamd lillah ki beyt-i ma'mûra hoş nazîr oldı bu ibâdetgâh
Eşref-i emkinedir Ka'be gibi üstüne her şeb iner nûr-ı siyâh
Hânkâh-ı dehrde böyle makâm görmedi bâsire ile nigâh
Sûfiyân murâkabe pîşe olıcak bu makâmdan âgâh
Didiler sarf-ı mücevherle hemân tekyemizde idelim zikrullâh (1127)[1715][22]

Şeyh İzzeddin Efendi 49 seneden fazla adı geçen dergâhta görev yaptıktan sonra vefat etmiş (v. 1153/1740) ve aynı dergâhın haziresine defnedilmiştir.

2. Hamam Tekke

Dergâhın kurucusu Ahmed Efendi İstanbul'da Tophane semtinde bulunan Kadirhâne'nin kurucusu Şeyh İsmail Rûmî'den icazet alarak Bursa'ya gelmiştir. Şeyh Ahmed Efendi 1061/1651 tarihinde vefat edince beratla Hüseyin'in şeyh olması emredilmiştir. Bu tarihten sonra da Sa'diyye Tarikatı'ndan Şeyh İbrahim Sabri (v.?) dergâha şeyh olmuştur. Bir müddet burada hizmet eden Şeyh İbrahim Sabri, dergâhı terk ederek Şam'a gittiğinden, dergâh Rifaiyye'den Şeyh Hüseyin Efendi'nin (v. 1155/1742) eline geçmiştir. Kayseri'den Bursa'ya görevlendirilen Şeyh Halil Efendi (v. 1173/1759) ile dergâh tekrar Kadiriyye tarikatına intikal etmiştir.[23]

---

[20] Mehmed Fahreddin, *Gülzâr-ı* İrfân, 164b.
[21] Hasan Basri Öcalan, "Eşrefoğlu'nun İzinde Bir Sûfî: Şeyh İzzeddin Efendi ve *Meclis-i Şerîf*'i" *İznikli Gönül Adamı Eşrefoğlu Rûmî*, ed. Bilal Kemikli (Bursa: İznik Belediyesi Yayınları, 2010), 291.
[22] Eşrefzâde Şeyh Ahmed Ziyâeddin, *Gülzâr-ı Sulehâ ve Vefeyât-ı Urefâ* (Bursa: *İnebey* Yazma Eser Kütüphanesi, Orhan, 1018/2), 109a.
[23] Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 310-311.

3. Kasab Cömerd Dergâhı

Şeyh Ahmed Efendi tarafından Bursa'da Alacamescit Mahallesi'nde kurulan dergâh, Ahi Şemseddin ve Kasaplar Tekkesi olarak da bilinmektedir. Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. XVII. asırda Şeyh Halil Efendi (v. 1053/1643) adlı bir kimsenin ondan sonra da Gisudâr Şeyh Ahmed (v. 1086/1675) adlı birinin görev yaptığı bilinmektedir. Şeyh Ahmed Efendi'nin vefatından sonra dergâhın postuna 1109/1697 tarihinde geçen Mehmed Efendi burada dokuz sene görev yapmıştır. 1118/1706 tarihinde vefat eden Şeyh Mehmed Efendi'den sonra Şeyh Abdülkadir Efendi (v. 1118/1706) ve Şeyh Abdullah Efendi (v. 1206/1791) postnişin olmuşlardır.[24]

Mevleviyye

Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin vefatından sonra oluşan Mevleviyye tarikatı, kurulduğu tarihten itibaren İslam dünyasının birçok yerine yayılmıştır. İlk tarikatlaşma faaliyetlerini başlatan Hüsâmeddin Çelebi olup, ondan sonra irşad makamına geçen Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled, Anadolu'daki dağınıklığı gidermek, babasının görüşlerini yaymak amacıyla çalışmalar yapmıştır. Bursa'da erken dönemde Mevlevîliğin izleri Sikke adlı bir köyün Mevlevî köyü olmasından anlaşılmaktadır. Bursa'da ilk Mevlevî dergâhının ise Kaplıca yakınlarında Adabahçesi diye bilinen yerde kurulduğu arşiv belgeleriyle sabittir. Daha sonra Pınarbaşı'nda Ahmed Cünûnî Dede tarafından kurulan dergâh ile Mevlevîliğin esas mekânı oluşmuştur. Şeyh Ahmed Cünûnî Dede'den (v. 1030/1620) sonra yeğeni Şeyh Salih Dede (v. 1073/1663) postnişin olmuştur. Şeyh Salih Dede'den sonra dergâhın başına oğlu Mehmed Dede geçmiştir. Mustafa Rakım Efendi onun hakkında şu bilgileri vermektedir: "Salih Efendi genç olmakla beraber, tarikat terbiyesini babasından hakkıyla almış ve dergâhta şeyh olunca dergâhın idaresi ve dervişlerin eğitimini de bihakkın idame etmiştir. Ancak buna rağmen kendisi o dönem Bursa'da bulunan Niyâzî-i Mısrî Hazretleri'nden de istifade etmek için ona intisap etmiş, sohbetlerine katılmış ve birlikte *Mesnevî-i Şerif* okumuşlardır. Mehmed Dede, Mesnevî'nin Farsçasını okuyarak tercüme edermiş, Mısrî Efendi de tasavvufî açıklamalarını yaparmış. Hatta Niyâzî-i Mısrî de ara sıra Mevlevîhâneyi ziyaret eder ve aralarında baba evlat gibi bir muhabbet hâsıl olmuştur."[25] Bu durum tarikat erbâbı arasında nasıl bir ilişkinin olduğuna dair güzel bir örnektir.

1114/1702 tarihinde vefat eden Şeyh Mehmed Dede'nin yerine ise oğlu Salih Zihnî Dede (v. 1129/1717) geçmiştir. Salih Efendi'nin şeyhliği zamanında dönemin Osmanlı padişahı Sultan III. Ahmed Bursa'ya gelmiş, burada mevlevîhâneyi de ziyaret etmiştir. Bundan dolayı bazı devlet ileri gelenleri de dergâhı ziyaret etmeye özen göstermişlerdir. Dönemin Dârüssaâde Ağası da bir gün ziyarete gelmiş ve Şeyh Efendi ile uzun uzun sohbet etmiştir.[26] Salih Dede'nin vefatından sonra yerine kardeşi Mehmed Efendi geçmiştir. İlim tahsilini iyi derecede tamamlamış ve ileri seviyede Farsça öğrenmiştir. Konya Mevlevîhânesi postnişini Bostan Çelebi'nin yanında bir müddet eğitim almış ve ondan çilesini tamamlamıştır. Mehmed Dede'nin, İstanbul Murad Buharî Dergâhı Nakşibendî şeyhlerinden Mehmed Murad Efendi'den Nakşî icazeti aldığı da rivayet edilmektedir. Mevlevîhânede Cuma namazından sonra vakfiye şartları gereği cemaate *Mesnevî* okuyarak şerh ettiği söylenmektedir. Şeyh Mehmed Efendi, 1151/1738 tarihinde vefat etmiş ve türbeye defnedilmiştir. Kendisinin sohbetlerine birçok kimse katılmış ve bu sohbetlerden istifade etmiştir. Şeyh Mehmed Efendi'nin zühd ve takva sahibi, kemal derecesine ulaşmış bir kimse olduğu kayıtlara yansımıştır.

Şiirlerinde Şeyhî mahlasını kullanan Mehmed Dede, İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı için bir tarih düşmüştür:

Bârekallâh Hazret-i Hakkî ki odur şeyh-i cemî-i Celvetiyân
Bahr-i irfân u menba-ı esrâr-ı muktedâ-yı gürûh-ı safvetiyân
Mazhar-ı Hak odur sezâdır ona iktidâ etse cümle vahdetiyân
Vasfa gelmez sıfâtı kim zâtı oldu meşhûr-ı çeşm-i Celvetiyân

[24] Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü*, 131.
[25] Ulusoy, *Gülzâr-ı Mısrî Niyâzî-i Mısrî ve Bursa Mısrî Dergâhı*, 135-136.
[26] Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 464-465.

Bir hoş-âyende hânkâh-ı bülend etti bünyâd behr-i vahdetiyân
Her gören tarhın ı dedi târîh kaldı ancak bu abd-i Celvetiyân
Yazdı bir beyt-i bî-nazîr dedi kilk-i Şeyhi allâm-ı sohbetiyân
Bu makâmı ede evc-i cemîl cilvegâh-ı gürûh-ı Celvetiyân (1128/1716)[27]

Söz konusu şiir dergâhın inşaatının başladığı tarihtir, zira dergâh 1135/1723 senesinde tamamlanmıştır.

Ancak bu dönemde Bursa'da bulunan İsmail Hakkı Bursevî ile Mevlevî şeyhleri arasında temas olup olmadığı hususu araştırılmaya muhtaçtır. Bursevî'nin en önemli eserlerinden biri de Mevlânâ'nın eseri *Mesnevî*'nin bir kısmını şerh ederek yazmış olduğu *Rûhu'l-Mesnevî* adlı eseridir.

Nakşibendiyye

Buhara'da Muhammed Bahaüddin Nakşibend tarafından kurulan Nakşibendiyye Tarikatı İslam dünyasının hemen hemen her sahasına yayılmıştır. Erken dönemde Osmanlı coğrafyasına Bursa'ya gelen tarikatın XVII. asrın sonlarında şehirdeki en önemli dergâhı Nakşibend-i Atik Dergâhı'dır. Dergâhın kurucusu Açıkbaş Mahmûd Efendi'nin ailesi Urmiyelidir. Diyarbakır'dan sonra Bursa'ya gelip yerleşen Şeyh Mahmûd Efendi (v. 1077/1666) Hisar'da dergâhını kurmuştur. Yerine yeğeni Şeyh Ahi Mahmûd Efendi (v. 1090/1679), ondan sonra oğlu Şeyh Mustafa Efendi (v. 1110/1699) dergâha şeyh olmuştur. Dergâhın dördüncü şeyhi Abdülkerim Efendi'dir. Müfîd mahlasıyla şiirler yazan Şeyh Abdülkerim Efendi, hac vazifesini eda etmek için Mekke'ye giderken yolda 1138/1725 senesinde, yani İsmail Hakkı Bursevî ile aynı senede, vefat etmiştir.[28]

Zeyniyye

Türkistan coğrafyasında Zeynüddin Hafî tarafından kurulan tarikat Anadolu Abdullatif-i Kudsî (v. 845/1452) tarafından getirilmiş ve tarikatın merkezi Bursa'daki dergâh olmuştur. Dergâh kurulduğu tarih olan 853/1449'dan itibaren önemli kimselerin yetişmesine vesile olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra Vefa semtinde dergâhını kuran Şeyh Ebu'l-Vefâ ve Osmanlı tarihinin kitabını ilk yazanlardan Âşıkpaşazâde bunlardan ikisidir.

Abdüllatif Kudsî'nin yerine geçen Şeyh Tâcüddin İbrahim Karamanî'den sonra dergâhın postnişinleri ise XVII. asrın sonlarına doğru Şeyh Kemal Efendi ve oğlu Şeyh Mehmed Efendi ile devam etmiştir. Zeyniyye Dergâhı'nın XV. sırada şeyhi olan Mehmed Efendi, babası Kemal Efendi'den sonra bu hizmeti yaklaşık olarak 44 yıl sürdürmüş ve vefat ettiğinde (v. 1091/1680) zâviyenin haziresine defnedilmiştir. Şeyh Mehmed Efendi'nin döneminde zâviye, cami, türbe ve derviş odaları esaslı bir tamirden geçmiş ve bu iş için 62.533 akçe harcanmıştır.

Daha sonra dergâhın postuna başka bir Mehmed Efendi geçmiştir. Zeyniyye Zâviyesi'nin bir önceki şeyhi Mehmed b. Kemal Efendi'nin oğludur ve 1070/1659 tarihinde doğmuştur. Tasavvufî eğitimini babasından tamamlayan Mehmed Efendi, ayrıca her sabah Ahmed-i Gazzî Dergâhı'na giderek, dergâhın bânisi ve şeyhi olan Ahmed-i Gazzî'den *Beyzâvî Tefsiri* okumuş ve babasının vefatından sonra yerine dergâhın postnişini olmuştur. 1135/1723 tarihinde vefat ederek dergâhın haziresine defnedilmiştir.[29]

Sonuç

İsmail Hakkı Bursevî'nin yaşamış olduğu ve ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği XVII. asrın sonu ile XVIII. asrın başlarında Bursa'da çok yoğu bir tasavvufî hayat olduğu görülmektedir. Yukarıda söz konusu edilen dergâhlardan başka Halvetiyye tarikatından Mîr-i Büdela Zâviyesi, Nasûhî Dergâhı ve Zağferanlık dergâhları da bu dönemde faal olan dergâhlardandır. Diğer taraftan Kadiriyye tarikatından Karakâdî Dergâhı, Zeyniyye tarikatına bağlı Kasımsubaşı Dergâhı da bu dönemde hizmetlerine devam

[27] Hasan Basri Öcalan, *Bursa Mevlevîhânesi* (Bursa: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2023), 64-70.
[28] Hasan Basri Öcalan, *Melâmet Zindanında Bir Nakşî Açıkbaş Mahmûd Efendi* (Bursa: Gaye Kitabevi, 2012), 75-80.
[29] Abdurrezzak Tek, *Abdüllatîf Kudsî Hayatı, Eserleri ve Görüşleri* (Bursa: Emin Yayınları, 2007), 71-93.

etmektedir. Ayrıca herhangi bir tarikata bağlı olmayan veya bağlı iseler de bağlı oldukları tarikatlar tespit edilemeyen birtakım zâviyelerin de aynı dönemde Bursa'da açık oldukları kaynaklardan bilinmektedir. Bu dönemde Bursa'da hemen hemen her tarikata ait bir veya birden fazla dergâhın mevcut olduğu görülmektedir. Kaynaklarda hemasr olan sûfîlerin birbirleriyle olan münasebetleri hakkında az da olsa bilgiler mevcuttur. Aynı dönemde yaşayan şeyhlerin karşılıklı ziyaretleri, şair olanların zaman zaman doğum, vefat veya İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı'nın inşasında olduğu gibi tarih düşürmüş oldukları görülmektedir. Bu dönem özellikle tekke-medrese tartışmalarının olduğu dönemi takip ettiği için, söz konusu tartışmaların da etkisi halen devam etmektedir. Her iki tarafın da birer önemli simaları olan tekke erbabının önemli temsilcisi Niyâzî-i Mısrî ile medrese tarafının temsilcisi Vânî Mehmed Efendi aynı dönemlerde Bursa'da bulunmaktadırlar. Bu tartışmalar sonucu tarihe "Ulucami Vak'ası" olarak geçen ve Kadir Gecesi meydana gelen hadise de bu dönemde (1110/1698) yaşanmıştır. Söz konusu hadisede bir Mısrî dervişi katledilmiştir. İsmail Hakkı Bursevî bu tarihte Ulucami'de *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirinin temelini oluşturan vaazlar vermektedir ve hadiseden sonra bir müddet vaazlarına ara vermek zorunda kalmıştır. Bursevî bu hadise hakkında "suret-i hakdan bir bâtılın Arap diyarından gelerek" Ulucami'de birkaç gün vaaz verdiğini ve tasavvuf aleyhtarı kimseleri etrafına toplayarak onları tahrik ettiğini ve bunların da söz konusu olayı çıkardıklarını ifade etmiştir.

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ – HAYATI*

Ali NAMLI**

Doğumu, Ailesi ve Çocukluğu

İsmail Hakkı Bursevî 1063 yılı Zilkade ayı başlarında (1653 Eylül sonu) bir Pazar günü Aydos'ta (Bulgaristan) dünyaya geldi.[1] Adı İsmail, mahlası ise Hakkî'dir. 1674 yılından itibaren kullanmaya başladığı bu mahlas[2] zamanla ismiyle özdeşleşmiştir. Hayatının farklı safhalarında ikamet ettiği yerlerden dolayı el-Aydosî, el-Üskübî, el-Cisrî, el-Üstürümcevî, eş-Şâmî, el-Üsküdârî gibi nisbeler kullansa da ömrünün çoğunu Bursa'da geçirdiği ve orada vefat ettiği için el-Burûsevî nisbesiyle meşhur olmuştur. Bu nisbenin "Bursevî" şeklindeki hafifletilmiş hali günümüzde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Babası Mustafa Efendi, İstanbul'da Aksaray mahallesinde doğup büyümüş olmakla birlikte İsmail Hakkı dünyaya gelmeden önce meydana gelen büyük bir yangında evi ve eşyası tamamen yanmış, düzeni bozulmuş ve Aydos halkıyla arasında bazı münasebetler bulunması sebebiyle oraya yerleşmiştir.[3] Mustafa Efendi, seyyid olduğu halde adı geçen yangında şecereleri de yandığından daha sonra

* Bu yazı İsmail Hakkı Bursevî ile ilgili daha önce yaptığımız muhtelif çalışmalarımızın gözden geçirilmiş ve güncellenmiş hâlidir.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ali.namli@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8822-9851

[1] İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü Hayâti'l-Bâl*, 106b; a.mlf., *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye (Silsilenâme-i Celvetî)*, 101, 107; a.mlf., *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*, 1/146, 2/78, 79.

[2] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/191-192.

[3] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/79; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, 100-101.

çocukları seyyidlerin sardığı yeşil sarık yerine beyaz sarık sarmışlardır.[4]

Annesi Kerîme Hanım ise Kadı Ahmed Efendi'nin kızıdır. Anne tarafından büyük dedelerinden Şeyh Dâvûd Efendi'ye Kânûnî Sultan Süleyman tarafından Karînâbâd Kasabası (Karnobat-Bulgaristan) nahiyesinde arazi verilmiştir. [5]

İsmail Hakkı, küçük yaştayken ileride mürşidi olacak Osman Fazlî Efendi (v. 1102/1691) Celvetî şeyhi Zâkirzâde Abdullah Efendi'nin (v. 1068/1657) halifesi sıfatıyla Aydos'ta bulunuyordu. Kendisi ile İsmail Hakkı'nın babası ve büyük kardeşi İbrahim arasında sıkı bir dostluk ve ülfet vardı. Hatta zaman zaman ok atmak ve yarışmak üzere birlikte musallâya çıkarlardı. Babası İsmail Hakkı'yı daha üç yaşındayken Osman Fazlî Efendi'nin huzuruna götürür, elini öptürür, o da küçük İsmail ile latifeleşirdi. Bu sebepledir ki ileride zaman zaman ona: *"Sen bizim üç yaşından beri müridimizsin."* diye iltifatlarda bulunacaktır.[6]

İsmail Hakkı, yedi yaşındayken annesi vefat etti ve ona babaannesi bakmaya başladı.[7] İsmail Hakkı'nın İbrahim ve Halil adında ikisi büyük, Mehmed adında biri küçük en az üç kardeşi olduğu anlaşılmaktadır.[8]

Yetişmesi

Küçük yaşta okumayı, yazmayı ve Kur'an-ı Kerim'i öğrendi. Osman Fazlî Efendi'nin Aydos'tan ayrıldıktan sonra yerine gönderdiği halifesi Ahmed Efendi'den sarf ilmi ile ilgili bazı kitaplar okudu.

Osman Fazlî Efendi'nin ilk halifesi ve akrabalarından Edirne halifesi Abdülbâki Efendi Şumnu'ya akrabalarını ziyaret dönüşü Aydos'a uğramıştı. Osman Fazlî Efendi, onu Aydos'ta iken yetiştirdiğinden İsmail Hakkı'yı ve ailesini yakından tanıyordu. İsmail Hakkı'nın annesinin öldüğünü öğrenince, onu okutmak için babasından ve babaannesinden istedi. Onlar da İsmail Hakkı'yı onunla Edirne'ye göndermeye razı oldular. İsmail Hakkı, zamanında sultan ve diğer devlet erkânı tarafından tanınan bir kimse olarak nitelendirdiği Şeyh Abdulbâki Efendi ile Edirne'ye gittiğinde on bir yaşındaydı.

İsmail Hakkı Edirne'de Abdülbâki Efendi'nin dergâhında kaldığı yaklaşık yedi yıl boyunca kendisinden sarf ve nahiv okudu. İbnü'l-Hâcib'in (v. 646/1249) sarf ilmine dair *eş-Şâfiye* ve nahiv ilmine dair *el-Kâfiye* adlı eserlerini baştan sona ezberledi. Yine ezberleyerek mantıktan risâleler okudu. Fıkıhtan İbrâhim el-Halebî'nin (v. 956/1549) *Mülteka*'sını, kelâmdan *Şerh-i Ramazân* ve *Hayâlî Çelebi Hâşiyeleri* ile birlikte Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (v. 791/1389) *Şerhu'l-Akâid*'ini, fenn-i âdâbdan risâleler, maânî ve beyândan es-Sekkâkî'nin (v. 626/1299) *Miftâhu'l-Ulûm*'unu, fıkıh usûlünden İbn Melek'in (ö797/1394-5) *Şerhu'l-Menâr*'ını, tefsirden Beyzâvî'nin (v. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl*'inin baştan üçte birini, Osman Fazlî Efendi'nin başka bir halifesinden de fıkıh ve kelâmla ilgili kitaplar okudu.[9] Daha buluğa ermeden on iki yaşında iken vaaz etmeye başladı.[10]

Abdülbâki Efendi İsmail Hakkı'yı tasavvufî ve zâhirî eğitimini tamamlamak üzere bir mektupla İstanbul'a şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin yanına gönderdi. O zaman yirmi yaşında olan İsmail Hakkı, 1083 yılı Rebîulâhir ayı ortalarında bir Pazartesi günü (Ağustos 1672) Osman Fazlî Efendi'nin Fâtih Atpazarı'ndaki dergâhına vardı. Osman Fazlî Efendi, Abdülbâki Efendi'nin mektubunu okuduktan sonra küçük yaştan beri kendisini ve ailesini tanıdığı İsmail Hakkı'ya bazı sorular sormuş, aynı mecliste kendi

[4] Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41), 55a.
[5] Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41), 55a; a.mlf., *Mecmûatü'l-Hutab ve'l-Vâridat* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 85), ön kapağın içi; a.mlf., *Kitâbü'd-Düreri'l-İrfâniyye*, 21a.
[6] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/146; II, 78, 79; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, 101.
[7] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/79-80.
[8] Mehmed isimli kardeşi Aydos Kasabası câmi-i şerifinde imam olmuş, İsmail Hakkı hicri 1127 yılında ona yâdigâr olmak üze re bir mecmua yazmıştır (Mahmûd Nâsıh Efendi, *Sübhatü's-Sâlikîn* thk. M. Murat Yurtsever, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2025), 397. Büyük kardeşi Halil Çelebi"nin ilm-i hâle dâir bir risâle talebi üzerine *Tuhfe-i Halîliyye* isimli eserini kaleme almıştır (1133/1720).
[9] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/79-80; a.mlf., *Vesîletü'l-Merâm*, 10b-11a; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, 101.
[10] Bursevî, *Vâridat-ı Hakkıyye*, 232a; a.mlf., *Kitâbü Nakdi'l-Hâl*, 193a.

talep etmeden ona bey'at verip evrad tayin etmiş ve devamlı olarak oruç tutmasını tavsiye etmiştir.[11]

Osman Fazlî Efendi yaşadığı devirde tekkelerde hayır ve medreselerde ilim kalmadığı kanaatinde olduğu için kendisine bağlı tekkeler tasavvufî eğitimin yanında adeta bir medrese gibi faaliyet gösteriyordu. Dervişlere, hatta dışarıdan gelen ilim taliplerine zâhirî ilimlerden de dersler veriliyordu. İsmail Hakkı bizzat şeyhinden aktardığına göre o ilk olarak zâhirî ilimleri öğrenmek istemeyen kimseleri dergâhına kabul etmez ve ümmî olan kimseleri halife tayin etmezdi. Ancak ilmihâli tam olarak öğrettikten sonra, hiç olmazsa Türkçe kitaplardan aradığı hükmü bulabilme melekesi kazandıktan sonra ancak halife tayin ederdi.[12]

İsmail Hakkı gerek Edirne'de gerekse İstanbul'da tekkede kalmış ve yetişmiş olmasına rağmen şeyhinin bu hassasiyetinden dolayı zâhir-bâtın, şeriat-hakikat ilimlerini bir arada öğrenme, tecrübe etme ve zü'l-cenâhayn olarak yetişme imkânı bulmuştur.

İsmail Hakkı şeyhi Osman Fazlî Efendi'den fenn-i âdâb, kelâm, iki defa ferâiz ilmini okudu. Şeyhi belâgatla ilgili Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin (v.791/1389) *el-Mutavvel* adlı eserine hâşiye hazırladığı sırada ondan *el-Mutavvel*'i, daha sonra fıkıh usulüyle ilgili Sadru'ş-Şerîa'nın (v. 747/1346) *et-Tenkîh* isimli eserini okudu. Şeyhinin bu eser üzerine de şerhi vardır.

İsmail Hakkı tecvid, Farsça ve hüsn-i hat konusunda dergâh dışından hocalardan da istifade etti. Kurrâ Mehmed Efendi'den (v. 1134/1722) tecvid, diğer bazı hocalardan Farsça okudu. Hâfız'ın (v. 792/1390) *Divan*'ını, şerhleriyle beraber Sa'dî-i Şîrâzî'nin (v. 691/1292) *Bostân* ve *Gülistân*'ını, Mevlanâ Câmî'nin (v. 898/1492) *Bahâristân*'ını, Şeyhülislâm İbn Kemâl'in (v. 940/1534) *Nigâristân*'ını, Mevlânâ'nın (v. 672/1273) *Mesnevî* ve *Fîhi mâ fîh*'ini, Hüseyin el-Kâşifî'nin tefsîrini, Zahîr el-Fâryâbî'nin, Hakîm el-Enverî'nin, Kemâl el-Hucendî'nin, Mevlânâ Câmî'nin divanlarını, diğer manzûm ve mensûr eserleri mütâlaa etti.[13] Meşhur hattat Hâfız Osman'dan (v. 1110/1698) da hat meşk etti.[14]

İsmail Hakkı, zâhirî ilimlerle ilgili eğitimini tamamladıktan sonra bir gün şeyhi onu kendi odasına çağırdı. Âdeti üzere onunla uzun süre latifeleştikten sonra: *"Senin diğer sûfîler gibi halvet ve riyâzata ihtiyâcın yok. Çünkü diğerlerinin bunlarla elde ettiklerine, sen onlar olmadan ulaştın. Allah'a hamd olsun. Fakat zâhirî ve mânevî bâzı faydaları sebebiyle doksan gün halvete girmene işâret olundu."* dedi. İsmail Hakkı, şeyhinin tayin ettiği Zeyrek Câmii'nde halvete girdi. Gücü yettiği kadar gece-gündüz zikirle meşgul oldu. Halvet sırasında gördüğü mânevî durumuna ve dercesine işaret eden rüyaları şeyhine anlatmış ve *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinde açıklamış, şeyhinin rüyalarını tabir ettikten sonra kendisini *"Rüyâ hâline fazla îtibar etme. Matlûbunun taayyün ve mutlak misâl âleminde hâsıl olması için çalış."* diye uyardığını da kaydetmiştir.

İsmail Hakkı halvetin ardından dervişlerin yemeklerini pişirmek, zâviyeyi süpürmek, yemekten sonra kapları yıkamak ve sofrayı temizlemek gibi hizmetlerde bulundu. Şeyhinin emri ile zaman zaman onun yerine vaaz etti. İstanbul'da üç yıl süren bu çok yönlü eğitimin ardından şeyhinin halifesi sıfatıyla ve vâizlik göreviyle Üsküp'e gönderildi.[15]

İsmail Hakkı Üsküp'te

İsmail Hakkı İstanbul'dan gemiyle ayrılarak Karadeniz üzerinden önce memleketi Aydos'a uğradı. Babası Mustafa Efendi'yi ziyaret edip duasını aldıktan sonra yola devam etti. Rumeli'nin en büyük beldelerinden, içinden nehirler akan, hoş bahçeleri ve lezzetli meyveleri olan bir yer olarak tanıttığı Üsküp'e 1 Rebîulâhir 1086 (25 Haziran 1675) Cumartesi günü ulaştı. *"Dehaltü ene"* lafzı ile Üsküp'e varışı için tarih düşmüştür. O zaman yirmi üç yaşındaydı.

Beraberindeki üç derviş ile beldenin ribatlarından birine inen İsmail Hakkı, sonra Meddâh diye meşhur

[11] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/79-80; a.mlf., *Vesîletü'l-Merâm*, 10b-11a; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, 101.
[12] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/182-183.
[13] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/80-81.
[14] Müstakîmzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 126-127.
[15] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/83-87.

olan caminin avlusundaki bir hücreye, kış gelince de mahalle içinde bir eve geçerek bahara kadar orada kaldı. Daha sonra kendisi için tamir edilen eski bir zâviyeye yerleşti. Daha sonra Hacı Kadın denilen zengin bir hanımın inşa ettirdiği ve pek çok mal vakfettiği yeni bir zâviyeye geçti. Üsküp'e vardıktan bir yıl sonra yirmi dört yaşında iken Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin kızı ile evlendi.

Üsküp'e varışından itibaren sadece tasavvufî anlamda irşad ile meşgul olmayıp muhtelif camilerde vaaz ve nasihatte de bulundu. Çarşamba günleri Meddâh Camii'nde, Cuma günleri Muradiye Camii'nde, daha sonra Eski Câmi, Yahyâ Paşa, İshak Bey, İsa Bey, Mustafa Paşa camilerinde ve diğer camilerde vaazlar etti. Vaaz meclislerinde toplanan insanlar günden güne çoğaldı. Şeyhinin kendisini Üsküp'e gönderirken isteyenlere zâhirî ilimlerden de ders vermesine dair tavsiyesine uyarak çeşitli ilimlerden dersler verdi. Derslerini büyük bir topluluk takip ediyordu.

İsmail Hakkı Üsküp'te bazı yanlış ve gayr-i meşru davranışlarını gördüğü başta müftü, kadı, imam-hatip, hatta şeyh görünümündeki bazı ileri gelenleri karşısına aldı ve onları vaazlarında sert bir üslupla eleştirdi. Onlarla altı yıl kadar süren mücadelesi sırasında dövülmekle, sürülmekle, hatta ölümle tehdit edildi. Bazı hâdiseleri bahane ederek onu mahkemeye verildi ve İstanbul'da bulunan şeyhine ve devlet ricaline şikâyet edildi. Bunun üzerine İstanbul'a giderek şeyhinin de işareti ile Şeyhülislâm Şeyhzâde Ali Efendi, Sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve ardından Kazasker Beyâzîzâde Ahmed Efendi ile görüştü. Daha sonra tarafların arasını bulma vazifesi yine şeyhi Osman Fazlî Efendi'ye havale edildi. Onun müdahalesiyle husumet ortadan kalkmış gibi görünse de karşı taraf yine İsmail Hakkı'yı Üsküp'ten sürdürmek için teşebbüslerini devam ettirdi. Üsküp müftüsünün hatırını gözeten şeyhülislâm da onlara meyletti. Şeyhi, İsmail Hakkı ile Üsküp ileri gelenleri arasındaki mücadelenin sonunun gelmeyeceğine kanaat getirmiş olmalı ki onu Köprülü'ye, Köprülü'deki halifesini de Üsküp'e tayin ederek bu ihtilafı sona erdirdi.[16]

İsmail Hakkı Köprülü'de

İstanbul'dan ayrılarak Üsküp'e varmadan doğrudan Köprülü'ye gitti. Daha önce hayır sahiplerinden birinin orada inşa ettirdiği ve kendisini dâvet ettiği zâviyeye yerleşmiş oldu (1092/1681). İsmail Hakkı'nın Üsküp'ten ayrılması dostlarını, özellikle öğrencilerini çok üzmüştür. İsmail Hakkı, bir fırsatını bulup şeyhini ziyaret ettikten kendisine de ayrılık ve vuslatın eşit olduğu bir hâl lütfedilene kadar aynı elemi duyduğunu söyler. Ancak Üsküp'ten ayrılmak istemeyen eşini pek teskin edemediği ve serzenişlerine mâni olamadığı anlaşılmaktadır.

İsmail Hakkı, Köprülü'de aylarca kendini ibadete ve riyâzata verdi, yemekten ve ısrarlarına rağmen halkın ziyafetlerinden uzak durdu. Köprülü'de on dört ay süren ikameti sırasında Taşköprizâde'nin (v. 963/1556) münazara ve mübahase âdâbına dair *Âdâbü'l-Bahs veya İlmü'l-Münâzara* adlı risâlesini şerh etti. 1103/1692'de yazdığı *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinde hazırladığı bu şerhin o zaman İstanbul, Bursa ve diğer yerlerde istifade edilen, muteber ve yaygın bir eser durumunda olduğunu belirtir.[17]

Köprülü'de bulunduğu sırada Köprülü, İştib, Ustrumca, Karatova ve etrafta bulunan kasabaların sakinleri ve kadıları tarafından İsmail Hakkı'nın müftü olmasına dair talepler şeyhine iletilmiş, fakat o *"Müftü takvâ ehli olur, fakat takvâ ehli müftü olmaz."*[18], *"Şeyhler müftü olmazlar."*[19] diyerek bu talepleri reddetmiştir (Rebîulevvel 1093/Mart 1682).[20]

5. İsmail Hakkı Ustrumca'da

İsmail Hakkı Ustrumca halkının talebi ve şeyhinin de muvafakati ile Köprülü'deki zâviyenin meşîhat, hitâbet ve imâmet hizmetlerini şeyhinin gönderdiği Ali Efendi isimli halifesine devrederek Ustrumca'ya taşındı (1093/1682).[21] Ustrumca halkından birçok kimse İsmail Hakkı'nın taşınmasına yardımcı

[16] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/87-93.
[17] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/93-94, 97.
[18] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/94-95.
[19] Bursevî, *Tuhfe-i Hasekiyye*, 240b; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, 264.
[20] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/95; a.mlf., *Mektûbât-ı Atpazarî*, 5a-b.
[21] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/93; a.mlf., *Mektûbât-ı Atpazarî*, 5b-6a.

oldular. Onu hep birlikte karşıladıktan sonra ailesiyle beraber sulehâya tahsis edilen bir meşrutaya indirdiler. Meşrutanın içini, dışını tamir ettiler ve bazı ilâveler yaptılar. Geçimi için iki sene yetecek her türlü ihtiyacını karşıladılar. Elbiseler, halı-kilim hediye ettiler ve pek çok vazife tayin ettiler.

İsmail Hakkı, Ustrumca'da da tekke hizmetlerinin yanında vaaz u nasihat ve ders vermekle meşgul oldu. Köprülü'de yarıya yakınını hazırladığı Lütfullah en-Nesefî'nin *el-Fıkhü'l-Keydânî* adlı eserinin şerhini orada tamamladı. Otuz ay kaldığı Ustrumca'da hâlâ Üsküp'e dönme arzusu içinde olan eşinin şikâyetlerinden başka sıkıntı görmemiştir. İsmail Hakkı, hayatta aile ile müptela olmaktan daha şiddetli bir şey görmediğini, onlarla müptela olmasının kendisine diğer sıkıntıları unutturduğunu söyler.[22]

Bir ara İstanbul'a göçmeyi düşündü ve şeyhi Osman Fazlî Efendi'ye bir mektup göndererek bu hususta iznini talep etti. Daha önceden onu İstanbul'a yerleştirmek gibi bir düşüncesi olan şeyhi ona müsait olduğu zamanda gelebileceğine dair bir not gönderdi (Zilhicce 1094/Kasım-Aralık 1683). Ancak İsmail Hakkı, pek çok engel yüzünden İstanbul'a göçemedi. Özellikle eşinin şiddetle karşı çıkması da bu konuda etkili olmuştur.[23]

Şeyhini Edirne'de Ziyareti ve Bursa'ya Halife Tayin Edilmesi

İsmail Hakkı, Ustrumca'da ikametinin otuzuncu ayında şeyhi tarafından gönderilen bir mektupla Edirne'ye çağırıldı (1095 Cemaziyelâhir başı/1684 Mayıs ortaları). Şeyhi o zaman Sultan IV. Mehmed'in (Avcı) talebi ile vaaz ve nasihatlerde bulunmak üzere Edirne'de bulunuyordu.

Edirne'ye vardıktan bir müddet sonra, şeyhine Bursa halifesi Amasyalı Sun'ullah Efendi'nin vefat ettiği ve yerine başka bir halife istendiğine dair bir mektup ulaştı. Şeyhi İsmail Hakkı'ya onu Bursa'ya halife olarak gönderme arzusunu izhar etti. O bu teklifi kabul etmekle birlikte Üsküp'ten başka bir yere gitmek istemeyen hanımıyla istişare etmek ve onu da ikna etmek üzere şeyhinin izniyle Ustrumca'ya döndü. Hanımını ikna edemeyince şeyhine bir mektup göndererek özrünü beyan etti.[24]

1096 yılının Safer ayı sonlarında (Ocak 1685) şeyhinden kendisinin Bursa'ya gitmesine dair bir mektup ulaştı. Gördüğü bazı rüya ve işaretler de buna delâlet ediyordu. Şeyhinin mektubunu aldıktan sonra kesin olarak Bursa'ya gitmeye karar veren İsmail Hakkı, hanımını kendisiyle gelmek ya da boşanmak arasında serbest bıraktı. Hanımı onu Bursa'ya gitmekten hiçbir şeyin alıkoyamayacağını anlayınca istemese de onunla gitmeyi kabul etmek zorunda kaldı.[25]

Kış soğukları nedeniyle ailesini Ustrumca'da bırakan İsmail Hakkı halkın kendisini çok sevdiğini, pek kolay bırakmayacaklarını bildiği için, Bursa'ya gideceğini söylemeden, şeyhini ziyarete gidiyor gibi yola çıktı. Şiddetli kış şartlarında güçlükle Edirne'ye ulaştı ve şeyhi tarafından memnuniyetle karşılandı. Şeyhi, onun için kendi evinde özel bir yer ayırdı. Üç ay kadar Edirne'de kalan İsmail Hakkı, şeyhinin özel ve genel sohbetlerinde bulundu ve kendisinden *Fusûsu'l-Hikem* okudu.[26] Bu eseri okurken, uygun olmayan kişilerin duymasını engellemek için şeyhinin emriyle kapıyı kapatırdı. Osman Fazlî Efendi ona zamanındaki çoğu insanda, hatta sûfîlerde bile bu ilme istidat bulunmadığı kanaatinde olduğundan bu hususları herkese açmadığını; yakîninin ve imanının kemâli, kalbinin itmi'nânı sebebiyle ancak ona ifşa ettiğini söylemiştir.[27]

İsmail Hakkı, şeyhiyle bazı tasavvufî konularda istişareler ve sohbetler de gerçekleştirdi. Bu konuşmalardan gizlenmesini gerekli gördükleri dışındakileri *Tamâmül-Feyz* adlı eserinin bir bölümünde toplamıştır. Burada tevhid, varlık, merâtib-i vücûd, ma'rifetullah, cem'-fark, telvîn, şeriat-hakikat, rüya tabiri, nefsin mertebeleri, sülûk gibi konular üzerinde durulduğu görülmektedir.[28]

---

[22] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/93-94.
[23] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/94; a.mlf., *Mektûbât-ı Atpazarî*, 6b.
[24] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/95-96.
[25] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/96-100; a.mlf., *Mektûbât-ı Atpazarî*, 8a.
[26] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/101, 110; ayrıca bk., *Tamâmü'l-Feyz*, 1/220 (Burada Cemâziyelevvel 1096/Nisan 1685 tarihi de zikredilmektedir.)
[27] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/200.
[28] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/110-132.

Osman Fazlî Efendi, Edirne'de Sultan IV. Mehmed'in tayiniyle Pazartesi ve Cuma geceleri saraya, bazen de padişahın Cuma namazı kılacağı camiye vaaz etmek üzere çağrılırdı. Saraya müridinden bir bölümüyle gider, şeyhinin vaazından sonra müridler tevhid zikri yaparlar ve ardından okunan aşr-ı şerifle meclis tamamlanırdı. İsmail Hakkı da Edirne'de bulunduğu sırada bu meclislere iştirak etmiştir. Şeyhiyle birlikte saraya gidişini, sarayı, şeyhinin saraydaki vaazlarını, sultanın ve saray halkının bu meclisleri nasıl takip ettiklerini ayrıntılı olarak *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinde anlatır.[29]

İsmail Hakkı, ilkbahar gelip havalar ısınınca Ustrumca'ya haber gönderip ailesini Bursa'ya gitmek üzere Edirne'ye getirtti. Birkaç gün sonra şeyhi onlar için uzun uzun dua etti ve Bursa'ya gitmek üzere yola çıktılar. Önce Tekirdağ'a, oradan gemiyle iki gün iki gecede Mudanya'ya vardılar. 8 Cemâziyelâhir 1096 (12 Mayıs 1685) Cumartesi günü Bursa'ya ulaştılar.[30]

İsmail Hakkı Bursa'da

İsmail Hakkı Bursa'ya vardığı ilk zamanlarda ev temini ve geçim konusunda sıkıntılar çekti. Çocuklarının geçimi için ev eşyasını, bazı kitaplarını, hatta tesbihini bile satmak zorunda kaldı. Ailesi ve beraberinde bulunan müridlerden toplam dokuz kişinin geçimi onun üzerindeydi. İki yıl süreyle riyâzat ve mücâhedesini artırdı, yerin altında karanlık bir hücrede kendini ibadete verdi.[31]

Bursa'da da şeyhinin tavsiyesine uygun olarak vaaz ve nasihat hizmetine devam etti. Şaban 1096 tarihinde (Temmuz 1685) Ulucami'deki vaazlarında Kur'an'ı başından başlayarak tefsir etmeye, bir taraftan da *"Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an"* adını verdiği meşhur tefsirini kaleme almaya başladı.[32]

İsmail Hakkı Bursa'ya halife tayin edildikten sonra yaklaşık birer yıl arayla beş defa şeyhi Osman Fazlî Efendi'yi İstanbul'da ziyaret etti.[33] Şeyhini son olarak vefatına yakın bir zamanda sürgüne gönderildiği Kıbrıs'a giderek Mağusa'da ziyaret etti. Beş aydan fazla süren bu seferin gidişi ve dönüşü oldukça zor ve tehlikeli şartlarda gerçekleşti. Beraberindekilerle 7 Rebîulevvel 1102 (9 Aralık 1690) Cumartesi günü Bursa'dan yola çıktı. Sandıklı, Antalya, Alaiye (Alanya), Anamur yolunu takip etti. Anamur'dan gemiyle Kıbrıs'ta Vasilya (Karşıyaka) sahiline çıkabildi. Oradan Lefkoşa'ya, ardından Mağusa'ya vardı. Şeyhinin yanında on yedi gün kaldı. Bu ziyareti sırasında şeyhi onu kendi yerine şeyh olarak tayin etti. 16 Cemâziyelâhir 1102 (17 Mart 1691) Cumartesi günü Mağusa'dan yola çıktı. Lefkoşa'ya, sonra Girne'ye vardı. Bindiği gemi Gilindire sahiline bir-iki mil yaklaştığında karşıdan esen şiddetli rüzgâr onları tekrar Kıbrıs'a Lefke yakınlarında ıssız bir sahile sürükledi. Burada bir hafta kadar kaldıktan sonra yine dağlar gibi dalgalar arasında güçlükle Anamur yakınlarında bir yere çıkabildiler. İsmail Hakkı Larende (Karaman), Konya, Akşehir, Seyyidgazi, Söğüt, İznik yolunu takip ederek önce İstanbul'a vardı. Şeyhinin kavlî ve fiilî emanetlerini yerine getirdikten sonra 19 Şaban 1102 (Mayıs 1691) Cuma günü Bursa'ya ulaştı.[34] İsmail Hakkı bütün bu ziyaretleri sırasında şeyhinin genel ve özel sohbetlerinde notlar tutmuş, bunları Arapçaya çevirerek *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl* isimli eserinin sonunda toplamıştır. İsmail Hakkı'nın Kıbrıs ziyaretinden altı ay sonra 17 Zilhicce 1102 (11 Eylül 1691) Salı günü şeyhi Osman Fazlî Efendi Magosa'da vefat etmiştir.[35] Kabri tarihi Mağusa kalesi dışında olup Kıbrıs'ta Kutup Osman Efendi Türbesi olarak bilinmektedir.

İsmail Hakkı Sultan II. Mustafa zamanında Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın davetiyle askere vaaz ve nasihat etmek üzere 1107 ve 1108 (1695 ve 1696) yıllarında[36] I. ve II. Avusturya (Nemçe) seferlerine

[29] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/219-220.
[30] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/101.
[31] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/101-103.
[32] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/107-109. *Rûhu'l-Beyân* hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Ali Namlı, "Rûhu'l-Beyân" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/211-213; a.mlf., "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an Adlı Tefsîri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 9/18 (2011), 365-385.
[33] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/133-193.
[34] İsmail Hakkı'nın Kıbrıs ziyaretinin ayrıntıları için bkz. Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/10-36; Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî*, 63-70; a.mlf., "Atpazârî Osman Fazlî Efendi (Kutup Osman)'nin Kıbrıs'a Sürgün Edilmesi ve Mürîdi İsmail Hakkı Bursevî'nin Kıbrıs Ziyareti", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Sempozyumu*, (2015: Lefkoşa), ed. Mehmet Mahfuz Söylemez vd. (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2016), 98-110.
[35] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/37, 40, 53; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 17), 55a (kenarda).
[36] Bursevî, *Vâridat-ı Hakkıyye*, 229b; a.mlf., *Şerhu'l-Erbaîne Hadîsen*, 306.

katıldı. İsmail Hakkı sefer sırasında bazı vaazlarını sultanın da dinlediğini belirtir.[37] İki senesine iştirak ettiği Nemçe seferleri sırasında vücudu yara-bere içinde kalmış, beş-on sene kadar bu yaraların elem ve mihneti devam etmiştir.[38]

İlk haccını 1111 (1700)'de eda etti. Gidişi ve dönüşü on beş aya yakın süren bu hac seferinin[39] elli gününü Medine'de, beş ay on gününü Mekke'de geçirdi.[40] Hac dönüşü Medine ile Tebük arasında bir yer olan Ulâ yakınlarında bedevî eşkıya hacılara saldırmış, mallarını yağma etmiş, çoğu helâk olmuş, bir kısmı perişan bir vaziyette Şam'a zorlukla ulaşabilmiştir. İsmail Hakkı da bu hâdise sırasında *Esrâru'l-Hac* gibi bazı değerli kitaplarını, kıymetli eşyasını ve bütün malını kaybetti. Birçok eserinde Hızır (a.s.)'ın yardımıyla canını zor kurtardığını anlatır.[41] Bu hac seferi ve Haremeyn'de bulunduğu sırada nâil olduğu vâridatından ve mânevî hallerden bir bölümüne daha sonra yazdığı *Vâridat-ı Hakkıyye* başta olmak üzere diğer bazı eserlerinde yer vermiştir.

İsmail Hakkı *Rûhu'l-Beyân* adlı meşhur tefsirinin yazımını ve Ulucami'de vaazlarında takririni -kendi ifadesiyle- vahiy müddeti olan yirmi üç yıla yakın bir zamanda tamamladı. Bu esnada iki defa gazâya katılması, ilk hac seferi, mürşidini beş kez İstanbul'da ve son olarak da Kıbrıs'ta ziyareti dolayısıyla Bursa dışında geçirdiği yaklaşık altı yılı bulan fâsılalar *Rûhu'l-Beyân*'ın telifinin ve vaaz olarak takririnin de inkıtaa uğradığı anlamına gelmektedir. Ayrıca *Rûhu'l-Beyân*'ı telif ederken vaktinin tamamını bu esere hasretmemiş, bir taraftan da *Tamâmü'l-Feyz, Ferahu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye), Rûhu'l-Mesnevî, Vâridat-ı Hakkıyye* gibi hacimli eserlerini ve birçok risâlesini de kaleme almıştır.[42]

Tefsirin tamamlanması yaklaşınca İsmail Hakkı teberrük için pîri Üftâde'nin Bursa'da bulunan makamlarını dolaşmış, her makam birer sure nakli ve zikrullah ile ihya edilip toplanan büyük cemaatler ile dualar ve senalarda bulunulmuştur. Bursevî'nin verdiği bilgiye göre bu makamlar Üftâde'nin halvete girdiği Ali Paşa-yı Atîk Câmii, i'tikâf eylediği Kaygan Câmii, cuma kıldığı Umur Bey Mahallesi Câmii ve Doğan Bey Mahallesinde bilinen bir evdir.[43]

Rûhu'l-Beyân'ın yazılması 14 Cemâziyelevvel 1117 (3 Eylül 1705) Perşembe günü,[44] vaaz olarak takriri ise aynı ayın son Perşembe günü (28 Cemâziyelevvel 1117/17 Eylül 1705) Ulucami'de tamamlanmıştır. Tefsirin hatim meclisine sayılamayacak kadar büyük bir cemaat iştirak etmiştir. İsmail Hakkı'nın beyanına göre Bursa'nın fethinden beri böyle bir cemiyet olmadığı ve benzerinin işitilmediği hususunda ittifak edilmiştir. Cemiyete katılanlar Bursa halkıyla sınırlı olmayıp etraftan hatmin olacağını bir-iki hafta, hatta bir-iki ay önceden işitenler de toplanıp gelmiştir. Ulucami dolup taşmış, caminin dışı içinde bulunanların birkaç katı cemaatle çevrelenmiştir. Kadınlar da erkekler kadar bu merasime ilgi göstermiştir. Hatim sırasında kalpler etkilenmiş, gözler yaşarmış, hatta ileri gelenlerden ve sıradan halktan katı kalpli olarak tanınanlar bile kendilerini tutamayıp gözyaşlarını salıvermişlerdir.[45]

1118 (1706) yılı başlarında anne-babasının kabirlerini ziyaret ve sıla-i rahim için doğum yeri olan Aydos'a gitti.[46] Giderken Üsküdar ve İstanbul'a da uğradı.[47]

İkinci haccı için 23 Muharrem 1122 tarihinde (24 Mart 1710) Bursa'dan İstanbul'a hareket etti.[48] Elli gün kadar kaldığı İstanbul'da başta Sadrazam Çorlulu Ali Paşa olmak üzere muhtelif çevrelerle görüş-

---

[37] Bursevî, *Vâridat-ı Hakkıyye*, 229b; a.mlf., *Ferahu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye)*, 2/554; a.mlf., *Min Vâridati'l-Fakîr eş-Şeyh İsmail Hakkî*, 129a.

[38] Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, 916.

[39] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 23), 42a varak kenarında.

[40] Bursevî, *Vâridat-ı Hakkıyye*, 114b.

[41] Örnek olarak bk., Bursevî, *Vâridat-ı Hakkıyye*, 123a, 175a, 189b, 201b; a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, 46a; a.mlf., *Kitâbü'ş-Şecv*, 12a-b; a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye*, 12a; 13a-b; 43b; a.mlf., *Tuhfe-i Hasekiyye*, 123b; a.mlf., *Kitâbü'l-Mir'ât*, 234b; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, 275.

[42] Bk., Bursevî, *Min Vâridati'l-Fakîr İsmail Hakkî*, 127b-128a.

[43] Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, 80.

[44] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 27), 101b; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, 10/552; a.mlf., *Min Vâridati'l-Fakîr İsmail Hakkî*, 127b.

[45] Bursevî, *Min Vâridati'l-Fakîr İsmail Hakkî*, 128b.

[46] Bursevî, *Kitâbü'ş-Şecv*, 3b; *Kitâbü'l-Mir'ât*, 225b.

[47] Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado, 73), 3b, 4a.

[48] Bursevî, *Mecmûa* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 3507), 1b.

tü.[49] İstanbul'dan gemiyle hareket edip Sakız, İstanköy ve Rodos adalarına uğradıktan sonra İskenderiye'ye, oradan da Kahire'ye ulaştı. İki aydan fazla kaldığı Mısır'da ulemâ, tasavvuf erbabı ve diğer muhitlerle irtibat kurdu. Bazılarına risâleler yazıp hediye etti ve icâzetnâmeler verdi. Mısır'dan yine deniz yoluyla Râbiğ'a ve oradan Mekke'ye ulaştı.[50] Hac dönüşü tekrar uğradığı İstanbul'da iki buçuk ay kaldı ve oradan Bursa'ya döndü. On yedi ay kadar süren[51] bu hac seferiyle ilgili ayrıntılı bilgilere, özellikle Haremeyn'de nail olduğu mânevî ve rûhânî hallere o dönemde yazdığı bazı mecmualarında ve diğer bazı eserlerinde rastlanmaktadır.[52]

Tekirdağ, Şam ve Üsküdar'da İkameti

İsmail Hakkı ilâhî bir işaret üzerine[53] Cemâziyelâhir 1126 tarihinde (Haziran 1714) Bursa'dan Tekirdağ'a (Dâğ-ı Tekûrî, Rodosçuk) gitti.[54] Üç sene orada kaldıktan[55] sonra Bursa'ya döndü. Tekirdağ'da da kendisiyle birlikte olan halifesi Mehmed Hikmetî Efendi'yi Bursa'da yerine vekil bıraktıktan[56] sonra ailesi ile Şam'a gitmek üzere 25 Receb 1129 (5 Temmuz 1717) Pazartesi günü yola çıktı ve elli gün sonra oraya ulaştı.[57] İsmail Hakkı Şam'a gitmesini İbnü'l-Arabî'ye olan bağlılığının yanında bu hususla ilgili pek çok vâridatına ve mânevî işaretlere bağlar.[58]

Receb Paşa'nın Şam'a vali olarak varması (1130/1718) münasebetiyle İsmail Hakkı bir manzume yazdı ve tarihler düştü. Receb Paşa, onun ilminden istifade etmeye ve bazı eserlerini incelemeye rağbet gösterince esmâ-i hüsnâdan on iki ismi şerh ettiği eserine *Tuhfe-i Recebiyye* adını vererek ona hediye etti.[59] Şam valisi Receb Paşa, Şam müftüsü ve şehrin ileri gelenleri ona rağbet gösterdiler, kendisine ev aldılar ve geçimini temin ettiler.[60] Kendisine emîrü'l-haclık vazifesi de verilen Receb Paşa ile Şam'ın ileri gelenleri *"Bize ulemâ-i Rûm'dan müftî gerektir."* diye ittifak ederek İsmail Hakkı'yı müftü olarak tayine karar verdiler. O gece İsmail Hakkı şeyhinin *"Şeyhler, müftî olmazlar."* sözünü hatırlayınca *"Bütün dünyâya mâlik olacağımı bilsem kabûl etmek ihtimâlim yoktur."* diyerek bu teklifi geri çevirdi.[61] Şam'da eşraf, ulemâ ve tasavvufî çevrelerle irtibat kurya, bazıları için muhtelif vesilelerle şiirler yazdı ve tarihler düştü.[62] Şam'daki faaliyetlerinden birisi de tefsir dersleri vermesidir.[63]

İsmail Hakkı Anadolu ve Rumeli'deki müridleriyle irtibatını devam ettirerek mektuplar gönderdi.[64] Şam'da kaldığı üç sene içerisinde on kadar kitap ve risâle yazarak bazılarını Anadolu ve Rumeli'deki dostlarına ve müridânına da ulaştırdı.[65] İsmail Hakkı'nın Şam'da yazdığı eserler arasında Şerhu *Nuhbeti'l-Fiker, Kitâbü'l-Mir'ât li-Hakâiki Ba'zı'l-Ehâdîs ve'l-Âyât,*[66] *Kitâbü'l-Hitâb, el-Vâridat,*[67] *Mecmûa,*[68] *Kitâbü'd-Düreri'l-İrfâniyye, Mecmûatü'l-Fevâid ve'l-Vâridat, Hakâiku'l-Hurûf, Tuhfe-i Recebiyye, Kitâbü'n-Necât* zikredilebilir.

İsmail Hakkı yine bir takım mânevî işaretlerle[69] Üsküdar'a gitmek üzere Şam'dan ayrılarak elli beş gün sonra 1132 yılı Şâban ayının son günü (6 Temmuz 1720) oraya ulaştı. Üsküdar'da ev alma konusunda Nevşehirli

[49] Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 77b-78a.
[50] Bursevî, *Mecmûa* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 3507), 1b, 7b, 10b, 18b, 133b.
[51] Bursevî, *Mecmûatü'l-Hutab ve'l-Vâridat*, 115a-116a, 117b.
[52] Örnek olarak bkz. Bursevî, *Mecmûa* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 3507).
[53] Bursevî, *Ta'lîka alâ Evâili Tefsîri'l-Beyzâvî*, 33a.
[54] Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 291b.
[55] Bursevî, *Vâridat* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 165), 57b.
[56] Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 105b; a.mlf., *Kitâbü'd-Düreri'l-İrfâniyye* (*Vâridat* adıyla kayıtlı) (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Os man Ergin, 881), 60b.
[57] Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 288a-b.
[58] Bursevî, *Vâridat-ı Hakkıyye*, 264b; a.mlf., *Kitâbü'l-Mir'ât*, 108a, 111a, 288b; a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye*, 1b.
[59] Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 2a-b.
[60] Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 92b.
[61] Bursevî, *Tuhfe-i Hasekiyye*, 240b.
[62] Örnek olarak bk., Bursevî, *Mecmûa* (Ankara: Millet Kütüphanesi, Şer'iye, 1182), 73a; a.mlf., *Mecmûatü'l-Fevâid ve'l-Vâridat*, 131a, 152a; a.mlf., *Kitâbü'l-Mir'ât*, 115a.
[63] Bursevî, *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, 112a.
[64] Örnek bir mektup için bk., Bursevî, *Mecmûatü'l-Fevâid ve'l-Vâridat*, 177b-178a.
[65] Bursevî, *Tuhfe-i İsmâîliyye*, 3.
[66] 1125 (1713)'te Bursa'da başladığı bu eseri Şam'da tamamlamıştır. bk., Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 1b, 182a.
[67] Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 66-67.
[68] İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 9793.
[69] Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, 104.

Damat İbrahim Paşa ona yardım etti ve başka ihsanlarda bulundu.[70]

Üsküdar'da bulunduğu sırada mensubu olduğu Celvetiyye tarikatının kurucusu Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin mâneviyâtından istifade etmeye çalışmış, sık sık türbesini ziyaret etmiş ve bu ziyaretler esnasında pek çok rûhânî ve mânevî haller zuhur etmiştir. Bunları Üsküdar'da kaleme aldığı muhtelif eserlerde görmek mümkündür.[71] Yine Üsküdar'da iken bir gece Hazret-i Hüdâyî ve Hazret-i Üftâde temessül ederek gelip İsmail Hakkı'nın yanına oturmuşlar ve Hazret-i Üftâde -Bursevî'nin kendi ifadeleriyle- *kemâl-i neşât ve inbisât ile muâmele edip "Üftâde Üftâde, Hüdâyî Hüdâyî diye diye âhir sen de onlara erdin."* buyurmuştur.[72] İsmail Hakkı, Üftâde'nin bu sözünü izah sadedinde *'halk inkâr etse bile isti'dâd-ı âlem bâkî ve kudret-i ilâhiyye acz şâibesiden uzak olduğundan her asrın bir Üftâde'si ve bir Hüdâyî'si olduğunu'* söyleyerek zamanında onların makamında kendisinin bulunduğunu ima eder.[73]

Üsküdar'da telif hayatı oldukça verimli geçmiştir. Kendisi Üsküdar'da üç senede otuz kitap telif ettiğini, etrafa uzun mektuplar yazdığını ve nice yazılarını da beyaza çektiğini söyler.[74] Yazdığı eserlerden önemli bir bölümü başkalarına ithaf ettiği eserlerdir. Üsküdar'da kaleme aldığını tespit ettiğimiz başlıca eserleri şunlardır: *Risâletü'l-Hazarât, Tuhfe-i İsmailiyye, Kitâb-ı Kebîr, Tuhfe-i Halîliyye, Tuhfe-i Atâiyye, Kitâbü'z-Zikri ve'ş-Şeref, Kitâbü's-Sülûk, Tuhfe-i Vesîmiyye (Şerh-i Ebyât-ı Fusûs), Tuhfe-i Bahriyye, Risâle-i Hüseyniyye, Kitâbü'l-Hakkı's-Sarîh ve'l-Keşfi's-Sahîh, Kitâbü Hucceti'l-Bâliğa, Kitâbü Nakdi'l-Hâl, Tuhfe-i Hasakiyye, Kitâbü Zübdeti'l-Makâl, Tuhfe-i Ömeriyye, Şerh-i Esmâ-i Seb'a, Kenz-i Mahfî, Vesîletü'l-Merâm, Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî, Kitâbü Müzîli'l-Ahzân.*

Üsküdar'da Emînzâde Hacı Ahmed Ağa tarafından inşa ettirilen Ahmediye Câmisinde cuma vâizliği yaptı. Buradaki vaazlarında cemaat içinde istidatlı kimseler olduğunu düşünerek tasavvufî anlamda tevhidin (vahdet-i vücûd) inceliklerinden de bahsediyordu. Ancak bazı sözleri yanlış anlaşılmış olmalı ki "Lâ ilâhe illâ ene" dediği iddiasıyla Şeyhülislâm Abdullah Efendi (v. 1156/1743) tarafından Damat İbrahim Paşa'ya sunulan bir arz ile sürgün edilmesi istendi.[75] Lehine pek çok kimsenin şâhitlik etmesiyle şikâyet boşa çıkmış olsa da İsmail Hakkı "*a'dâ arasında olmayı isrâf-ı ömr gibi bir nesne* (düşmanlar arasında yaşamayı ömür israfı gibi bir şey)" gördüğünden 1135 yılı Rebîulevvel ayı sonlarında (Ocak 1723) Üsküdar'dan ayrılıp Bursa'ya gitti.[76]

Bursa'da Son Yılları ve Vefatı

Bursa'ya varınca kitaplarını tekkesine vakfetti, ev eşyasını vârislerine dağıttı. Elinde bulunan maddi imkânları tekkesinin yenilenmesi, "Câmi-i Muhammedî" adını verdiği ve Hz. Peygamber'in ruhuna hediye ettiği câminin inşası için sarf etti (1135/1723).[77] Bursa'da ömrünün son yıllarını irşad, eser telifi ve muhtelif câmilerde vaazlar vererek geçirdi. Bu dönemde yazdığı veya tamamladığı eserlerden bazıları şunlardır: *Kitâbü Hayâti'l-Bâl, Kitâbü Izzi'l-Âdemî Şerh-i Pend-i Attâr, Kitâbü'n-Netîce, Şerhu'l-Erbaîne Hadîsen, Kitâbü's-Silsile, Şerhu'l-Usûli'l-Aşere, Şerhun ale'l-Cüz'i'l-Ahîr li'l-Kâdî, Risâle-i Nefesi'r-Rahmân.*

İsmail Hakkı hicrî tarihe göre yetmiş beş yaşında[78] 9 Zilkade 1137 (20 Temmuz 1725) Perşembe günü öğleye doğru vefat etti.[79]

İsmail Hakkı, vefatından sonra Şair Bâkî Efendi'ye rüyasında bir manzumesinin sonundaki *"Kebş-i rûhum Hakk'a kurbân eyledim"* mısraı ile önceden vefatına işaret ettiğini bildirmiş, hesap edildiğinde

[70] Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41), 49b, 54b, 55a, 60a, 60b, 68b.
[71] Örnek olarak bk., Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî* (Bursa, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41), 61b, 70a; a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, 50; a.mlf., *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, 113b; a.mlf., *Kitâbü Müzîli'l-Ahzân*, 2a; a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, 52a.
[72] Bursevî, *Müteferrikāt-ı Şeyh Hakkî*, 208b; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, 105.
[73] Bursevî, *Müteferrikāt-ı Şeyh Hakkî*, 209a.
[74] Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, 104.
[75] Bursevî, *Mecmûa* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161), 52a.
[76] Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, 918, 922.
[77] Bursevî, *Kitâbü Hayâti'l-Bâl*, 25b, 155b, 159a-b, 161a; a.mlf., *Mecmûa* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161), 50a-b; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, 7.
[78] Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, 107.
[79] Bursevî, *Risâletü'l-Hazarât*, 166b (Oğlu Bahâeddîn Efendi'nin notu); Mehmed Hikmetî, *Mecmua* (İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi, 1797), 115a.

vefat tarihine tevafuk ettiği görülmüştür.[80] Mehmed Şemseddîn Efendi tarafından İsmail Hakkı'nın *Kitâbü Nakdi'l-Hâl* isimli eserinde yer alan bir şiirinin sonunda[81] vefat tarihine işaret ettiği fark edilerek kerametlerinden sayılmış ve şiirin tamamı bir taşa hakkettirilerek mezarına asılmıştır.[82] Söz konusu şiirin son beyti şu şekildedir:

Âteş-i tevhîdi her kim yaktı kânûn-i dile
Hakkıyâ envâr-ı Hakk ile pür oldu merkadi

Kabri Bursa Tuzpazarı'nda inşa ettirdiği camiin kıble tarafındadır. Kabrin bulunduğu hazîrede bazı yakınlarının ve müntesiplerinin mezarları da yer almaktadır. 1900 yılında Bursa Vilâyet Meclisi azasından Hacı Ali Paşa başkanlığında kurulan bir heyet tarafından devrin valisi Halil Paşa himâyesinde İsmail Hakkı'nın tekkesi ve kabri tamir ettirilmiş ve yenilenmiştir. Mermerden mezar taşı konarak üstü demir parmaklıklarla kapatılmıştır.[83]

İsmail Hakkı'nın vefatı için düşülen tarihlerden bazıları şöyledir:

Bâkîzâde Hâdî Efendi:

Tahrîr etdim Hâdiyâ târîh-i sâl-i rihletin
Hak Hak dedi azm eyledi Hakkî Efendi cennete (1137)

Eğercizâde Hâtifî Hasan Efendi:

Fevtinin târîhidir Hâtif hurûf-i dâğdâr
Şeyh İsmâîl Hakkî âzim-i dergâh-ı Hak (1137)

İsmail Hakkı'nın vefât târihine *"Pîr Hakkî şâd bâdâ Fâtiha"* (1137) terkibi de işaret eder.[84]

Hayatı boyunca en az beş defa evlenen İsmail Hakkı'nın yirmi kadar çocuğu olmuş, çocuklarının çoğu küçük yaşta vefat etmiştir. Kendisinden sonra hayatta kalan iki oğlundan Bahâeddin Mehmed tahsilini ve sülûkunu babasından tamamlamıştır. Babasının vefatından sonra Bursa'da bir yıl kadar yerine postnişin olmuş ve 1138 (1726)'de genç yaşta vefat etmiştir.[85]

Celvetiyye tarikatına mensup olan İsmail Hakkı'nın meşhur halifeleri arasında Osman Vahdetî Efendi (v. 1135/1713), İshak Efendi (v. 1150/1737), Süleyman Zâtî Efendi (v. 1151/1738), Abdurrahmân Efendi (v. 1164/1751), Mehmed Hikmetî Efendi (v. 1165/1752), Derûnîzâde Mehmed Hulusî Efendi (v. 1167/1754), Ahaveyn Efendi (v. 1176/1762), Ahmed Pertevî Efendi (v. 1182/1768), Yahyâ Efendi, Hasköylü Abdullah Efendi, Radovişli Ali Efendi, Sünnetî Efendi ve İçelli AbdulAzîz Efendi gibi isimler sayılabilir.[86] Oğlu Mehmed Bahâüddin Efendi'den sonra nesli devam etmediği için Bursa'da inşa ettirdiği dergâha -vekâleten şeyh olanlar dışında- Mehmed Hikmetî Efendi'nin soyundan gelenler postnişin olmuşlardır.[87]

[80] Mehmed Şemseddîn, *Yâdigâr-ı Şemsî*, 178-179.
[81] Bursevî, *Kitâbü Nakdi'l-Hâl*, 234a.
[82] Mehmed Şemseddîn, *Yâdigâr-ı Şemsî*, 179.
[83] Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, 3/45; a.mlf., *Kemâlnâme-i Hakkî*, 22.
[84] İsmail Hakkı'nın vefatına düşülen tarihler için bk., Mehmed Şemseddîn, *Yâdigâr-ı Şemsî*, 180-181 Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, 3/45; a.mlf., *Kemâlnâme-i Hakkî*, 23-24.
[85] Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî*, 115-119.
[86] Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî*, 221-230.
[87] İsmail Hakkı Dergâhı postnişinleri hakkında geniş bilgi için bk., Mehmed Şemseddîn, *Yâdigâr-ı Şemsî*, 186-199; Hüseyin Vassaf, *Sefîne,* 3/56-58; a.mlf., *Kemâlnâme-i Hakkî,* 55-56, 85-99.

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN MENSUP OLDUĞU TARİKAT: CELVETÎLİK

Selami ŞİMŞEK*

Türk kültür ve medeniyetinin önemli yapıtaşlarından birisi de hiç kuşkusuz tasavvuf ve tarikatlardır. Bu hususta özellikle Anadolu'da kurularak farklı coğrafyalara yayılan tasavvuf yollarının ve bunlara bağlı olarak açılan tekkelerin katkısı oldukça büyük olmuştur. Mevleviyye, Bektâşiyye ve Bayrâmiyye tarikatları bunlardan ilk akla gelenlerdir.

İşte zaman zaman Bayrâmîliğin bir kolu olarak da gösterilen Celvetîlik de Anadolu'da kurulmuş olan böylesi tarikatlardan birisidir. Şimdi Celvetiyye tasavvuf yolunu biraz daha yakından tanıyalım. Bunun için de tarikatın doğuşu, yayılışı, gelişimi, kolları ve Hakkıyye kolu, âdâb ve erkânı, kültür ve medeniyet dünyamıza katkıları konularına ana hatlarıyla temas edelim.

"Celvet" Terimi ve Celvetiyye'nin Doğuşu

Arapça "ce-le-ve/ce-lâ" kökünden türeyen ve "ortaya çıkmak, açığa çıkmak, yerini-yurdunu terk etmek, kılıç, ayna gibi şeylerin pasını silip parlatmak"[1] gibi anlamlarına gelen *celvet* kelimesi, bir tasavvuf ıstılahı olarak "kulun, Allah'ın sıfatları ile halvet'ten çıkışına ve Allah'ın varlığında fâni oluşuna" denilmektedir. Diğer bir ifadeyle celvet, sâlikin halvetveya ona alternatif başka bir yolla, kendine ait itibarî değerlerden sıyrıl-

* Prof. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, selamisimsek@gumushane.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4417-1883

[1] Heyet, *el-Mu'cemu'l-Vasît* (Kahire: Mekte bu'ş-Şurûki'd-Devliyye, 2004), 132; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi* (İstanbul: Mat baa-i Osmaniye, 1305), 4/907.

dıktan sonra aklını, mantığını, muhâkemesini ve dilini mişkât-ı nübüvvetin ziyası altında insanlığın hizmetine bağlama hamlesidir.[2]

Tasavvufta ilk dönemlerde bir meşrep ve makâm adı olan *halvet* ve *celvet* terimleri, daha sonra birer tarikat ismi olarak kullanılmaya başlanmıştır. İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâb-ı Silsile* adlı eserinde Celvetiyye'nin ilk defa İbrahim Zâhid Gîlânî'den zuhûr ettiğini belirtirken,[3] *Hediyyetü's-Sâlikîn* müellifi Ya'kûb Afvî Efendi (v. 1149/1736) Celvetiyye'nin zuhûrunu Hacı Bayrâm-ı Velî'ye bağlamaktadır.[4]

"Celvetiyye" adını ilk olarak şeyhi Üftâde'den nakille ilk kullanan Azîz Mahmûd Hüdâyî'dir.[5] Bu değişik rivayetleri telif eden İsmail Hakkı Bursevî, Celvetiyye tarikatı ve nisbesi ilk olarak İbrahim Zâhid Gîlânî (v. 700/1300)'de ortaya çıkmakla birlikte, tafsîli Azîz Mahmûd Hüdâyî'de zuhûr ettiğini ve tarikat, Gilânî devrinde hilâl, Şeyh Muhyiddin Üftâde (v. 988/1580) zamanında yarım ay, Azîz Mahmûd Hüdâyî (v. 1038/1628) zamanında ise dolunay durumuna geldiğini belirtmektedir.[6] Dolayısıyla tarikatın oluşumunda bu üç pîrin etki ve katkısı olmakla birlikte Hüdâyî'nin katkısı diğerlerine nazaran daha fazla olmuştur.

Celvetiyye'nin Halvetiyye, Bayrâmiyye ve Nakşibendiyye Yollarıyla İrtibatı

Celvetîlik, kurucusu Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin tarikat silsilesinde yer alan Halvetiyye ve Bayrâmiyye tarikatlarıyla yakından ilişkilidir. Tarikatın Halvetî silsilesi, "Erdebil Sûfîleri" olarak bilinen tasavvufî zümrenin kurucusu Safiyyüddin Erdebilî (v. 735/1334)'de Safeviyye ve İbrahim Zâhid Gîlânî'de de Zâhidiyye ile birleşmektedir. Bayrâmî silsilesi ise, Hüdâyî'nin şeyhi Muhyiddin Üftâde ve Muk'ad Hızır Dede (v. 918/1512) ile Akbıyık Meczûb (v. 860/1455) vasıtasıyla Hacı Bayrâm Velî (v. 833/1429)'ye ulaşmaktadır.

Esasen Celvetiyye yolunu sistemli bir tarikat haline getiren Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin, şeyhi Muhyiddin Üftâde'nin Sünbül Sinan'a, kendisinin de Nûreddinzâde Muslihiddin Efendi (v. 981/1574) ve Kerîmüddin Halvetî gibi Halvetiyye ricâline mensup olmaları, bu tarikatın Halvetîlikle ilgisini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim Hüdâyî, "Bizim tarîkimiz hem Halvetî hem Celvetî'dir" diyerek tarikatının Halvetîlikle içiçe olduğuna işaret etmiştir.

Diğer yandan Celvetîliğin Bayrâmiyye tarikatı ile de doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Celvetiyye ricâlinden Yakub Afvî (v. 1149/1736), yukarıda da geçtiği üzere Celvetîliğin Bayrâmiyye'den doğduğunu ifade etmiştir. Harîrîzâde, Muhammed Sâmî ve Hüseyin Vassâf efendiler de Celvetiyye'nin Bayrâmiyye'nin bir şubesi olduğunu yazmışlardır.[7] Hüdâyî'nin tarikat silsilesi Üftâde, Hızır Dede, Akbıyık Sultan vasıtasıyla Hacı Bayrâm-ı Velî'ye ulaştığı için Celvetiyye Bayrâmiyye'nin bir şubesi sayılmaktadır. Bu konuda değişik rivâyetler de bulunmaktadır. Kaynakların bazıları, Üftâde'nin şeyhi Hızır Dede'nin Hacı Bayrâm'ın halifesi olduğunu, bazıları Akbıyık Meczûb vasıtasıyla Hacı Bayrâm'a ulaştığını belirtirken, bir kısmı da Akşemseddin'in oğlu Hamdullah Çelebi vasıtasıyla silsilenin devam ettiğini söylemektedir. Ayrıca Celvetiyye'nin Bayrâmîlik'le olduğu gibi, Bayrâmîliğin diğer şubeleriyle de alakalıdır. Fakat bu ilgi yalnızca silsile yönüyledir. Cemaleddin Server Revnakoğlu ise, Celvetiyye'deki "usûl-i esmâ zikri"nin Hacı Bayrâm-ı Velî'den, dolayısıyla Bayrâmîlik'ten geldiğini ileri sürmüştür.[8]

Celvetiyye silsilesinin Hacı Bayrâm-ı Velî'de Bayrâmiyye ile birleşmesinden dolayı ayrıca Bistâmiyye yani bu yolun devamı niteliğinde olduğu ifade edilen Nakşibendiyye ile ilişkisi olduğunu söylemek

[2] İsmail Hakkı Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh* (İstanbul: Bosnevî el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, 1294), 1/260.
[3] İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâb-ı Silsile* (İstanbul: Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291), 63.
[4] Ya'kûb Afvî, *Hediyyetü's-Sâlikîn* (İstanbul: Bahriye Matbaası, 1331), 4. Ayrıca bk., Bandırmalızâde Ahmed Münib, *Mir'âtu't-Turûk* (İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1306), 37 vd.
[5] Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî Hayatı, Eserleri, Tarîkatı* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2007), 159.
[6] Bursevî, *Kitâb-ı Silsile,* 63.
[7] Harîrîzâde Muhammed Kemâleddin Efendi, *Tıbyânu Vesâili'l-Hakâik fî Beyâni Selasili't-Tarâik* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 430), 1/226b; Muhammed Sâmi, *Esmâr-ı Esrâr* (İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1316), 22, 39; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2307), 361.
[8] Cemaleddin Server Revnakoğlu, *İstanbul Tekkeleri Tarihi Notları* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, B/115).

gerekir. Nitekim Celvetîlik bu tarikattan bazı izler taşımakta olup, meselâ Nakşibendiyye'deki "nazar ber kadem", "halvet der encümen" ve "hafî zikir" usulleri Celvetiyye'de de mevcuttur.

Celvetiyye'nin Yayılışı

Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin İstanbul'da büyük sayıya ulaşan müridlerinin yanı sıra çeşitli bölgelere gönderdiği halifeleri sayesinde Anadolu ve Balkanlar'da yayılmaya başlayan Celvetiyye tarikatı, özellikle İstanbul, Bursa, Edirne, Gelibolu, Tekirdağ, Kastamonu, İzmir, Balıkesir, Orta Anadolu ve Rumeli'de bir hayli yaygınlaşmıştır. Tarikat, Hüdâyî'den sonra İstanbul'da aynı kuvvetle temsil edilmemekle birlikte nüfuzunu devam ettirmiş ve son dönemlere kadar tarikatın en yaygın bulunduğu şehir olma hüviyetini sürdürmüştür.

Gerek Hüdâyî zamanında gerekse daha sonraki dönemlerde Balkanlar'da Filibeli İsmail Efendi (v. 1052/1642), Saçlı İbrahim Efendi (v. 1071/1661), Atpazarî Osman Fazlî Efendi (v. 1102/1691) gibi seçkin şeyhler tarafından temsil edilen Celvetiyye bölgenin en yaygın tarikatlarından biri olmuş, ikinci merkezi durumunda bulunan Bursa'da ise Muhyiddin Üftâde ve torunlarıyla. İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1725) ve onun takipçisi şeyhler vasıtasıyla son dönemlere kadar itibarını ve etkisini devam ettirmiştir.

Edirne yöresinde de İstanbul ve Bursa kadar olmasa bile yine son dönemlere kadar tarikat faaliyetlerinin etkin bir şekilde yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Bunda da Bursevî'nin önde gelen halifelerinden, aslen Gelibolulu olan ve mürşidinin işareti üzerine Keşan'a giderek tekkesini kurup faaliyet gösteren Süleyman Zâtî Efendi ve takipçilerinin rolü büyük olmuştur.

Celvetiyye'nin Kolları

Celvetiyye'nin, 987/1580'li yılların başından itibaren İstanbul'da teşkilatlanmaya başladığı, 1037/1628'e kadar Hüdâyî ve çevresinde oluşan geniş bir mürid halkası tarafından yaygınlaştırıldığı bilinmektedir. İstanbul'da kurumsallaşmaya başladığı 987-1037/1580-1628 yılları arasındaki bu birinci dönem, Hüdâyî'nin karizmatik şahsiyetine bağlı olarak şekillenen Celvetî tasavvufunun özellikle sarayın da desteğini alarak üst tabakada rağbet bulmuştur ki, henüz şehir halkının orta ve alt sınıflarına yeterince nüfuz edemediği bir zaman dilimidir.

Celvetiyye, Hüdâyî'nin 1037/1628 yılında vefatından sonra ise dört kola ayrılmış ve her kol kurduğu tekkeler aracılığıyla İstanbul'da mahalle ölçeğinde tarikatın yaygınlaşmasını sağlamıştır. Nitekim Celvetiyye'nin, Selâmî Ali Efendi (v. 1104/1692)'ye nisbet edilen Selâmiyye, Kütahyalı Ali Fenâyî Efendi (v. 1158/1745)'nin temsil ettiği Fenâiyye, Mustafa Hâşim Baba (v. 1197/1783) tarafından kurulmuş olan Hâşimiyye ve İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1725)'ye nispet olunan Hakkıyye kolu vardır. Burada yeri gelmişken İsmail Hakkı Bursevî, Hakkıyye kolu ve bu kola mensup olan şeyhler hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.

1. İsmail Hakkı Bursevî ve Hakkıyye Kolu

1063/1653 yılında bugün Bulgaristan toprakları içerisinde yer alan Aydos'ta dünyaya gelmiş olan İsmail Hakkı, uzun süre Bursa'da kalması, tekkesini burada kurarak irşad faaliyetini yürütmesi ve burada vefat etmesi hasebiyle "Bursevî" nisbetiyle meşhur olmuştur. Babası Mustafa Efendi, aslen İstanbullu olup, 1060/1650 yılında İstanbul Esir Hanı'nda çıkan büyük bir yangında evi ve eşyası yanması dolayısıyla maddî sıkıntıya düşmüş ve İstanbul'u terk ederek bugün Bulgaristan toprakları içerisinde yer alan Aydos kasabasına yerleşmiştir. Küçük yaşlardan itibaren tasavvuf ve tarikat çevreleriyle irtibatlı bulunan Bursevî, 1075/1664'de gittiği Edirne'de Celvetî şeyhi Abdülbâki Efendi (v. 1101/1690)'den sarf, nahiv, fıkıh, kelâm, tefsir, mantık ve sâir ilimlerden pek çok dersler almıştır. 1083/1672'de Celvetî şeyhi Atpazarî Osman Fazlî Efendi (v. 1101/1690)'den ders almak için İstanbul'a giden Bursevî'nin, tasavvufta ve diğer ilimlerdeki olgunlaşması bu devrede olmuştur. Bursevî, Atpazarî'den 1086/1675'te hilâfet almış vaaz ve irşad için Üsküp'e gönderilmiştir. 1681'de Köprülü'ye, 1682'de Usturumca'ya, 1685'ye tekrar Edirne'ye gelen Bursevî, bu sırada Bursa halifesi Şeyh Sunullah Amasyevî'nin vefat etmesi üzerine onun yerine Bursa'ya halife olarak tayin olunmuştur.

Meşhur *Rûhu'l-Beyân* tefsirini burada kaleme alan ve çok hareketli bir hayat süren Bursevî, 9 Zilkâde 1137 (20 Temmuz 1725) tarihinde Bursa'da vefat etmiştir. Kabri, yaptırdığı ve bugün İsmail Hakkı Tekkesi diye anılan Tuzpınarı semtindeki Muhammediyye Câmii'nin mihrâbı arkasındadır.

Yazmış olduğu nutuklarında "Hakkî" mahlasını kullanan, Türkçe, Arapça ve Farsça dillerine iyice vakıf olan ve bu dillerde eserler veren, *Dîvân*'dan başka kaleme aldığı yüz yirmiyi aşkın eseriyle velûd bir müellif olarak karşımızda duran Bursevî, aynı zamanda pek çok şahsiyet de yetiştirmiş ve bazılarına Celvetîlik yolundan dahi hilâfet vermiştir. Bursevî, tespit edebildiğimiz kadarıyla on altı zâta hilâfet vermiş olup sırasıyla şunlardır: Vahdetî Osman Efendi (v. 1125/1713), Mehmed Bahâüddin Efendi (v. 1139/1726), İshak Efendi (v. 1150/1737), Abdurrahman Efendi (v. 1164/1751), Mehmed Hikmetî Efendi (v. 1165/1752), Derûnîzâde Hulûsî Efendi (v. 1167/1754), Süleyman Zâtî Efendi (v. 1175/1762), Ahaveyn Efendi (v. 1176/1762), Ahmed Pertevî Efendi (v. 1182/1768), Hüseyin Efendi (v. 1177/1763), Yahya Efendi, Abdullah Hasköyî, Mehmed Zikrî Efendi, Radovişli Ali Efendi, Sünnetî Efendi ve İçelli Seyyid Celâleddin Azîz Efendi.

Sakıp Yıldız ve Hasan Kâmil Yılmaz, Hüdâyî Âsitânesi meşâyihinden Ya'kûb Afvî Efendi'yi Bursevî'nin talebelerinden birisi olarak göstermeleri doğru değildir.[9] Şöyle ki Afvî, Üsküdar Çavuşderesi Celvetî Tekkesi şeyhi Bilecikli Osman Efendi (v. 1141/1728)'nin terbiyesi altında yetişmiş ve ondan hilâfet almıştır. Bu durum Balkanlar'dan itibaren Bursevî'nin beraberinde bulunan Üsküplü Ya'kûb Dede ile Ya'kûb Afvî'nin aynı kişiler zannedilmesinden kaynaklanmış olsa gerektir. Ayrıca Bursevî ile Afvî'nin şeyhi Osman Efendi'nin arasının pek iyi olmadığı da bilinmektedir.[10]

Hakkıyye koluna gelince, öncelikle bu kol ile ilgili bilgilerin Osmanlı'nın son döneminde ve günümüz yazılmış olan kaynaklarda verildiğini söyleyelim. Harîrîzâde *Tıbyânu Vesâil*'inde İsmail Hakkı Bursevî'nin ismini anmakla birlikte Hakkıyye koluna temas etmezken, aynı zamanda Celvetî şeyhi Bandırmalızâde Ahmed Münib Efendi *Mir'âtu't-Turuk* adlı eserinde Celvetiyye'nin mezkur dört koluna yer verip açıklamış ve Sünbüliyye şeyhlerinden Muhammed Sâmi *Esmâr-ı Esrâr*'ında sadece isimlerini zikretmiştir. Hemen belirtelim ki *Esmâr-ı Esrâr*'ın şerhi olan *Sefîne-i Evliyâ*'da Celvetiyye'nin Bayrâmiyye'nin bir şubesi olduğu ifade edilmiş, söz konusu dört kola değinilmemiştir.[11] Günümüzde bu Celvetiyye'nin kollarına dair bilgiler, muhtemelen *Mir'âtu't-Turuk* ve *Esmâr-ı Esrâr* baz alınarak verilmiştir.

Ahmed Münib Efendi'nin söz konusu eserinde Hakkıyye başlığında altında verdiği bilgiler şu şekildedir: "Seyyid İsmail Hakkı Aydosî (kaddesallâhu sırrahu) bin Mustafa sâdân-ı kirâmdandır. Şeyhi Seyyid Osman Fazl-ı İlâhî Atpazârî olup onlar da Zâkirzade Abdullah Efendi'den onlar da Dizdarzâde Ahmed Efendi'den onlar da Hüdâyî Azîz Mahmûd Efendi hazretlerinden ahz-ı nisbet buyurmuşlardır. Te'lîfâtı yüzden mütecâviz ve manzûmeleri ise on bin beyitten ziyade olup kemâli *Rûhu'l-Beyân* ve *Usûl-i Hadîs*) ve *Şerh-i Muhammediyye* ve *Şerh-i Mesnevî*'sini mütalaa edenlere malûm olur. Maskat-ı re'si olan Aydos'tan Dersaâdet'e gelip Üsküdar'da Ahmediye Câmi-i şerîfinde bir müddet vaaz ve nasihat ettikten sonra Bursa'ya hicret edip orada vahdet-i vücûd meselesinden bahsettiği için ulemânın şikâyetiyle Tekfurdağı'na nefy ve biraz sonra itlak olunmuştur. 1063 (1653) tarihinde Aydos'ta dünyaya gelip, 64 yaşında olduğu halde 1137 (1725) sâlinde ukbâya intikâl etmiştir. Bursa'da eser-i hayrı olan hangâh-ı mahsûsasında medfûndur. *'Kebş-i rûhum Hakk'a kurbân eyledim'* mısraı vefatına kendilerinin söylemiş olduğu tarihtir."[12]

Burada Muhammed Sâmi'nin, adı geçen eserinde Celvetiyye'nin dört kolunu sıraladıktan sonra Hakkıyye kolunun kendi zamanında postta bulunan şeyhi Şihâbeddin Efendi (v. 1330/1911)'ye kadar uzanan silsilesini vermesi dikkat çekicidir: Şeyh Ahmed (k.s), Şeyh Cennetî (k.s), Şeyh Zâkirzâde Abdullah (k.s), Şeyh Osman Atapzarî (k.s), Şeyh İsmail Hakkı el-Bursevî (k.s), Şeyh Pertevî Ahmed

[9] Sakıp Yıldız, *L'exégète turc Ismā'il Haḳḳi Burūsawī: Sa Vie, Ses Œuvres Et La Methode Dans Son Tafsīr Rūḥ al-Bayān: 1063-1137 1653-1725* (Paris: Sorbonne Üniversitesi, Doktora Tezi, 1972), 150-151; Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî Hayatı, Eserleri, Tarîkatı*, 273.

[10] Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarîkat Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 230.

[11] Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ,* 361.

[12] Bandırmalızâde, *Mir'âtu't-Turûk,* 44.

(k.s), Şeyh Muhammed Rûşen (k.s), Şeyh Muhammed Şihâbüddin (k.s), Şeyh Seyyid Abdurrahman Nesîb (k.s), Şeyh Seyyid Muhammed Rûşen (k.s), Şeyh Şihâb Efendi (k.s).[13]

Fazla yayılma imkânı bulamayan Hakkıyye, XVII. asrın sonlarından itibaren Bursa'da ve Edirne yöresinde, XVIII. asrın ikinci yarısında da İstanbul'da özellikle Hüdâyî Âsitânesi şeyhi Mudanyalı Büyük Rûşen Efendi (v. 1208/1794)'den sonra uzun yıllar etkili olmuştur.

Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye tarikatı konusunda doktora çalışması yapan Hasan Kâmil Yılmaz, gerek bu tez çalışmasında, gerek bunun sonrasında Celvetîlikle ilgili kaleme aldığı kitap, makale yahut ansiklopedi maddelerinde Celvetiyye'nin dört kolu olduğunu belirtirerek bunları tanıtırken,[14] Bursevî'nin hayatı, eserleri ve tarikatı üzerine bir doktora çalışması yapmış olan Ali Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Celvetiyye'nin Hakkıyye kolunun kurucusu olduğu ileri sürülmüşse de böyle bir tarikat revaç bulmamış ve fiilen tam teşekkül etmemiştir. Ancak o, Üftâde ve Hüdâyî'den sonra Celvetiyye tarikatının en meşhûr sîmâlarından biri olarak hep kabûl görmüştür." kanaatini paylaşmıştır.[15] Bizim bu hususta kanaatimiz ise Yılmaz'ın görüşleri doğrultusundadır. Zira Bursevî, Celvetiyye âdâb ve erkânına dair yer yer bazı içtihatlarda bulunduğu gibi, halifelerinin ve onların takipçilerinin başta Bursa olmak üzere İstanbul, Edirne ve Rûmeli yöresinde son zamanlara faaliyette bulunmuş olmaları bu durumu doğrulmaktadır. Dolayısıyla Hakkıyye'nin, Celvetiyye'den ayrılmış bir ana tarikat değil, bu tarikat içerisinde ismi çok zikredilmeden kendisini göstermiş bir kol olduğunu söyleyebiliriz.

Celvetî Şeyhleri-Devlet Ricâli İlişkileri

Üftâde'den itibaren Hüdâyî, Fazlî ve Bursevî gibi tarikatın önde gelen şeyhlerinin Osmanlı padişahları ve diğer devlet yöneticileriyle yakın ilişkiler içinde olduğunu, bazı olumsuz durumlar yaşansa da genelde onlardan büyük destek gördüklerini, zaman zaman ordu ile birlikte sefere iştirak ettiklerini, halkın da bu zâtlara büyük teveccüh gösterdiklerini biliyoruz.

Nitekim Sultan III. Murad, Üftâde'yi ziyaret ederek sohbetinde bulunmuş; Hüdâyî, III. Murad, I. Ahmed ve II. Osman gibi padişahlara mektuplar yazmış, öğütler vermiş, IV. Murad'a saltanat kılıcını kuşatmış, Ferhad Paşa ile Tebriz seferine katılmış, zaman zaman da sultanların davetlisi olarak saraya gitmiş ve onlarla sohbetler yapmıştır.

Fazlî Efendi'nin ise Sultan IV. Mehmed, Sultan II. Süleyman ve sadrazam Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa gibi devlet ricâliyle yakın ilişkileri olmuş, hatta IV. Mehmed kendisini Edirne'ye vaaz vermesi ve dersler yapması için 1096/1685 yılında davet etmiştir. Ancak Fazlî Efendi, vaazlarında devlet adamlarını tenkit etmesi, başa gelen felaketlerin sebebinin onların kanuna uymayan hareket ve kötü idareleri olduğunu söylemesi ve sultan kendisine bunlardan dolayı hak verse de vezirlerin çekememezliği, eleştirilerden rahatsızlık duymaları neticesinde önce Şumnu'ya, daha sonra 1101/1690'da Kıbrıs'ın Magosa Kalesi'ne sürgüne gönderilmiştir.

Fazlî Efendi'nin yetiştirdiği büyük âlim ve ârif Bursevî'ye gelince, o, Sultan II. Mustafa'nın, dâveti üzerine 1106/1695'te Edirne'ye gitmiş, Nemçe Seferi'nde orduya cihâdın sevabını ve büyüklüğünü anlatarak, askeri coşturmuştur. Osmanlı ordusu önce Belgrad'a varmış, ardından Tuna'yı geçerek düşmanla çarpıştıktan sonra, kışın bastırması üzerine Edirne'ye geri dönmüştür. Ertesi sene ordu yine Edirne'den ayrılarak Belgrad'a gitmiştir. Bursevî, o sırada sadrazam olan Elmas Paşa'nın hazır bulunduğu gazâların hepsine katılmış ve birkaç yerinden yara dahi almıştır. Nihayet Bursevî, ordunun zaferlerle geri dönüşünden sonra yaralı olduğu hâlde Bursa'ya dönmüş, talebe yetiştirmeye ve eser yazmaya devam etmiştir.

[13] Muhammed Sâmi, *Esmâr-ı Esrâr,* 40.
[14] Meselâ bk., Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî Hayatı, Eserleri, Tarîkatı,* 244-253; Hasan Kâmil Yılmaz, *Bir İrfan Mektebi Celvetiyye* (İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018), 50-56.
[15] Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarîkat Anlayışı*, 371.

Celvetiyye'nin İlim, Kültür, Sanat ve Edebiyat Dünyamıza Katkıları

Tasavvuf ve tarikatların kültür ve medeniyet dünyamıza katkılarının diğer toplum kesimlerine nazaran bir hayli fazla olduğu mâlumdur. Bunda tasavvuf ehlinin Kur'an ve Sünnet'e sıkı sıkı bağlı olmalarının yanında özellikle gönül merkezli bir irşad anlayışını benimsemelerinin etkisi büyüktür.

İşte Celvetiyye de kültür ve medeniyet dünyamıza önemli katkıları olmuş böylesi tarikatlardan birisidir. Zira bu tarikat; gerek ilim, gerek edebiyat ve şiir, gerek mûsiki ve hüsn-i hat alanlarında kültür ve medeniyet dünyamıza seçkin şahsiyetler kazandırmış, derin ve köklü izler bırakmıştır. Nitekim tespitlerimize göre Celvetîlik yoluna mesup olan kırk yedi ilmiyye mensubu olup, bunlar içerisinde Taşköprizâde Mehmed Kemâleddin Efendi, Şeyhülislâm Hocazâde Mehmed Es'ad Efendi, Nev'îzâde Atâyî, Vâiz Kapayî Mehmed Efendi, Şeyhülislâm Ahmed Muhtâr Beyefendi, Fındıklılı İsmet Efendi ve Debreli Vildan Fâik Efendi gibi devrine damga vurmuş şahsiyetler dikkatleri celp etmektedir.

Celvetiyye mensuplarının mûsiki ve hüsn-i hattın yanında özellikle şiirle irtibatlarının çok daha fazla olduğunu görmekteyiz. Şöyle ki yine tespitlerimize göre şairlik yönü bulunan seksen kadar Celvetî mensubuna karşılık, mûsikişinâs olan otuz dört ve hüsn-i hatta mâlik on beş sanatkâr mevcuttur. Bu durumun ortaya çıkmasında "sûfîlerin mesleğinin his, heyecan ve gönül âleminin olmasının" yanında bilhassa doğduğu ana tarikatın piri Hacı Bayrâm-ı Velî'nin ve tarikatın temellerini atan Muhyiddin Üftâde'nin şairlik, tarikatı sistemli hâle getiren Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin şairlik ve mûsikişinâslık yönlerinin bulunması önemli sebepler arasındadır. Hacı Bayrâm'ın beş kadar nutku varken, Üftâde ve Hüdâyî'nin dîvânları bulunmaktadır. Hatta tarikatın dört kolunun kurucularının dahi şairlik yönleri olup, bunlardan Hakkıyye kolunun müessisi İsmail Hakkı Bursevî ve Hâşimiyye kolunun müessisi Mustafa Hâşim Baba'nın divanları da mevcuttur.

Celvetî şairlerden bir kısmının aynı zamanda mûsikişinâs olması yahut İsmail Hakkı Bursevî örneğinde olduğu gibi her üç alanda yani şiir, mûsiki ve hüsn-i hatta kabiliyetinin bulunması, tarikat mensuplarının güzel sanatlarla olan bağlantısının derecesini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu durum bize Türk tasavvuf şiiri, tasavvuf mûsikîsi ve hat sanatına Celvetîlerin katkılarının bilinenden çok daha fazla olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Türk kültür, sanat ve edebiyatının gelişmesi ve yayılmasında Celvetiyye mensuplarının rolünü asla unutmamak gerekir.[16]

Celvetiyye'nin Âdab ve Erkânı

1. Seyr u Sülûk Esasları: Tezkiye, Tasfiye ve Tecliye

Celvetiyye'nin seyr u sülûk esasları bir başka deyişle temel prensiplerini tezkiye, tasfiye ve tecliye şeklinde özetlemek mümkündür. Harîrîzâde Muhammed Kemâleddin Efendi, *Tibyânu Vesâil* adlı tarikatkar ansiklopedisi niteliğindeki eserinde Celvetiyye'nin esaslarının tezkiye, tasfiye ve tecliye olduğunu şu mısralarla dile getirmiştir: *"Celvetîler verdiler rûha cilâ/ Halka oldular anınçün muktedâ/ Vardır anlarda dahi üç i'tibâr/ Bu üçün devâmıdır bulara kâr/ Tezkiye vü tasfiye vü tecliye / Bunlara âyîndir bil-külliye"*[17]

Tezkiye, tasfiye ve tecliyenin anlamları ise; tezkiye, dünya sevgisini terk ederek nefsi mâsivânın şerrinden korumak; tasfiye, kalbi her türlü kirden temizleyerek ilâhî iradenin aksedeceği bir hâle getirmek; tecliye de İlâhî Zât'ın yine kendisi için zuhûru ve sâlikin bu âlemi Hakk'ın zuhûr mahalli olarak görmesi demektir.

2. Seyr u Sülûk Mertebeleri: Tabiat, Nefs, Ruh ve Sır

Celvetiye'de sülûk, esmâ iledir. Esmâ-i seb'a yani Allah'ın yedi ismi (Lâ ilâhe illalah, Allah, Hû, Hak, Hayy, Kayyûm, Kahhâr) "usûl-i esmâ" adını alır. Celvetîlikte bunlardan başka beş ad daha kabul edilmiştir ki bunlara da "furû-i esmâ" (Vahhâb, Fettâh, Vâhid, Ehad, Samed) denilir.

[16] Geniş bilgi için bk., Selami Şimşek, *Anadolu'da Kurulmuş Bir Tarîkat Celvetîlik* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 349-520.
[17] Harîrîzâde, *Tıbyân,* 1/227a.

Sülûkün da dört mertebesi vardır: Tabiat, nefs, ruh ve sır. Tabiatın makamı şeriat, nefsin tarikat, ruhun mârifet ve sırrın ise hakikattir. Tabiat, mübtedilerin mertebesidir, terbiyesi şeriat iledir. Bu mertebede sâlik tabiatın gereği olan yeme, içme ve cinsî münâsebetten mücâhede yoluyla uzaklaşmaya çalışır. Zaruret ölçüsünde yer, içer ve belli bir süre evlenmez. Nefs mertebesinde nefisten kaynaklanan kötü huy ve sıfatlarını mücâhede yoluyla terk etmeye çalışır. Nefsin kötü fiilleri iki türlüdür. Bir grubu kendi irâdesi ile işlediği günahlar; diğerleri iyice yerleşmiş kötü huy ve alışkanlıklardır. Bunların her iki grubu da ancak riyâzat ve mücâhede ile ıslah edilebilir. Nefs, belli şekillerde ıslah edilip kontrol altına alınınca ruh ve sır mertebelerine yol açılmış olur. Dolayısıyla bu mertebenin ıslâhı, tarikat iledir.

Ruh mertebesinde sâlik, nefsin kötü huylarının tasallutundan kurtulup ruhu ile irtibata geçmiş sayılır. Ruhun bozuk tarafı, ilâhî mârifetten mahrumiyyettir. Bu yüzden ruhun terbiyesi ancak ilâhî mârifetle olur. Ruh mertebesinde ilm-i ledün sırları zâhir olmaya başladığında sâlike keşf de vâki olmaya başlar. Tabiat ve nefs mertebelerinde keşf yoktur. Sâlik ruh mertebesinde mârifet ve ilâhî aşkı elde ettikten sonra sır mertebesine yükselir. Bu mertebenin gereği mâsivâdan ilgiyi kesmek, Hak'tan başkasına gönül vermemektir. Bu makam, mahv, fenâ ve tecellî nürlarının zuhûr ettiği vuslat makamıdır.[18]

3. İntisâb ve Evrâd

Celvetiyye âdâbına göre tarikata intisâb etmek isteyen mürid adayı istihâre, istişâre ve abdest gibi ön hazırlıkları yaptıktan sonra şeyhin huzuruna varıp elini dizine koyarak oturur ve şeyhi ile beraber üç defa *"Estağfirullah min külli zenbin kavlen ve fi'len ve amelen ve i'tikâden"* (Allah'tan amelî, fiilî ve kavlî bütün günahlarımın bağışlanmasını dilerim) dedikten sonra yine istiğfar ederek "Âmentü" duasını okur. Bundan sonra şeyh tâlibe her gün 100 defa istiğfar etmesini, 100 salavat, 700 kere kelime-i tevhid okumasını, sabah namazından sonra tefekkürle meşgul olmasını, sonra da dört ya da altı rek'at duhâ (kuşluk), akşam namazından sonra altı rekât evvâbîn, gece de iki ya da on rek'at teheccüd namazı kılmasını, pazartesi, perşembe günleriyle Zilhicce ve Muharremin on gününde, Receb ve Şâbanın tamamında, Şevvâlin altı gününde oruç tutmasını, daima abdestli bulunmasını, abdest aldığı zaman iki rekât abdest şükür namazı kılmasını söyler. Ayrıca müride sabah namazından sonra Hüdâyî'nin tertip ettiği ve "Hizb-i Hüdâyî" diye meşhur olan virdin[19] okunması telkin edilir.

4. Tevhid Zikri ve Mücâhede

Celvetiyye, Hz. Ali kanalıyla gelen bir tarikat olması itibariyle cehrî (sesli) zikri esas alan ve nefs tezkiyesine önem veren bir tasavvuf yoludur. Her çeşit ibadet ve zikirden maksat, insanı gerçek kulluğa erdirmek, kalp tasfiyesi ve nefs tezkiyesiyle olgunluğa ulaştırmaktır. Celvetiyye tarikatının temel esasları, yine Celvetîlerin kabul ettiği usûle göre, "zikir" ile "mânevî ve sûrî mücâhede" sûretiyle gerçekleşebilir. Kısaca "kelime-i tevhid" zikri denilen tevhid zikri, bu tarikatın farklı bir özelliği olarak kabul edilebilir.

Celvetî yolunda sâlike intisabından itibaren tevhid zikri telkin olunur. Sâlik bu zikre kendi durumuna göre üç mertebede ve her birine ayrı ayrı niyet ederek devam eder. Mübtedî (yolun başında) olan sâlik, kelime-i tevhidi "Lâ ma'bûde illallâh" (Allah'tan başka mâbud yoktur) mânâsını düşünerek zikreder. Bu mertebe tevhidin ilk mertebesi olup bunun mânası şer'î ve zâhirî mânâdır. Mutavassıt (yolda ilerleme kaydetmiş) olan sâlik ise kelime-i tevhidi "Lâ matlûbe illallâh" (Allah'tan başka matlubum yoktur) veya "Lâ maksûde illallâh" (Allah'tan başka maksadım yoktur) fikriyle icrâ eder. Bu sırada kalpte bir Allah'ın dışında bir sevgi hissi duyulur ve o varlık peygamber veya velî sınıfından bir vasıta değilse o zaman "Lâ mahbûbe illallâh" (Allah'tan başka sevgili yoktur) diye düşünülerek zikredilir. Müntehî (yolun sonuna gelmiş) olan sâlik ise tevhidin "Lâ mevcûde illallâh" (Allah'tan başka varlık yoktur) mânâsını düşünerek zikreder ve bu zikre, kâinatın itibarî varlığı nazarında zâil olup, tevhidin nûru zâhir olana kadar devam eder.[20]

---

[18] Mehmed Şihâbeddin Efendi, *Tuhfetu's-Sâlikîn* (İstanbul: Bahriye Matbaası, 1331), 26-28.
[19] Bk., Selami Şimşek, *Evrâd-ı Celvetiyye Seyyid Azîz Mahmûd Hüdâyî Hazretlerinin Evrâdı* (İstanbul: Buhara Yayınları, İstanbul 2018).
[20] Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Câmi'u'l-Fazâil ve Kâmiu'r-Rezâil*, nşr. H. Kâmil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 1988), 166.

Azîz Mahmûd Hüdâyî, tevhid zikrinin uygulama tarzını anlatırken belli bir zaman tespiti yapmakla beraber, asıl amacın hep bu zikirle meşgul olmak gerektiğini belirtir. Mübtedî sâlik tevhid zikrini cehrî (âşikâr), mertebesi yükseldikçe ise hafî (sessiz) olarak yerine getirir. Celvetiyye yolunda tevhid zikri esas olmakla beraber, irtibatlı olduğu Halvetî sülûkunun esası olan esmâ-i seb'a zikrinin büyük bir yeri ve önemi vardır. Bilhassa Hüdâyî'den sonra gelen Celvetî şeyhleri sâlike esmâ-i seb'a zikrini telkin ettikleri görülmektedir.

İsmail Hakkı Bursevî'ye göre ise kelime-i tevhid zikri, nûrun kazanılması, var olması ve karanlıkların dağılması yok olması içindir. İnsanın sol tarafı, Allah'ın celâl tutumundan olmakla perdeli ve karanlıklar yeri, sağ yanı, Allah'ın cemâl tutumundan olmakla açılma ve nûr yeridir. Bunun için kelime-i tevhidle zikre sol taraftan başlanmalıdır. Yani "Lâ" sözü ile soldan başlayıp "İlâhe" sözü ile sağa eğilmeli ve ondan isbât sözü olan "İllallâh" ile sol tarafına çarpmalıdır. Çünkü "Lâ" ile olumsuz kılmak ve yok etmek içindir ki, karanlıklara bağlıdır. Bununla da sağda olan nûru alıp sol tarafta boş kalan karanlıkların yerine salıvermekle orayı nûrlandırır ve o zaman sağ da, sol da nûr ile dolar. Zira sağ nûr kaynağıdır. Karanlığın sağ tarafa aktarılması demek, onun mutlaka yok edilmesi demektir. Bu sûretle Kur'an'daki: *"Nûruhum yes'a beyne eydîhim ve bi-eymânihim"* (Onların nûrları, önlerinde ve sağ yanlarında dönüp dolaşmaktadır.)[21] anlamındaki âyetin sırrı âşikâr olmuştur. Zira sol tarafın nûru sağ taraftan alınmıştır, ay nûrunu güneşten aldığı gibi. Bu şekilde sağ ve sol bir olur ve onların sağ ve solu kalmaz.[22]

Mücâhedeye gelince, Celvetiyye yolunda nefisle mücâhede, hemen bütün nefsânî tarikatlarda olduğu gibi amellerin en faziletlisidir. Zira, nefs bütün kötülüklerin kaynağıdır. Nitekim Hz. Peygamber, *"Küçük cihâddan büyük cihâda döndük"* buyurmuşlar, Ashâb-ı Kirâm da: *"Nedir o büyük cihâd yâ Resûlellah!"* deyince Peygamberimiz: *"Nefs ile mücâhededir"*[23] buyurmuşlardır.

Celvetîlikte mücâhede de sülûk iledir ve bundan dolayı bu tarikat sâliklerinin zevki, mihnet ve elemi gerektiren riyâzî amellerle meşgul olmaktadır. Hakk'ın yolu, mücâhede ve muzâyaka yoludur. Çünkü insan bu âleme, lâhût âleminden sefer ederek gelmiştir. Nasıl ki zâhirde yapılan yolculuğun bir takım mihnet ve meşakkatleri varsa, aynı şekilde mânevî seyrin de bir takım sıkıntıları bulunmaktadır.

Nefs ile yapılan mücâdelede en etkili silah riyâzettir. Bu da nefsin arzu ve isteklerine muhâlefetle, yani az yemek, az konuşmak, az uyumakla mümkün olur. Celvetiyye'de nefs ile mücâhededе riyâzetin büyük önemi kabul edilmekle beraber, bunda itidalin elden bırakılmaması tavsiye olunmuştur. Şöyle ki, Azîz Mahmûd Hüdâyî, *"Şeyh müridin riyâzâtında ifrat eylese yolda tozutur, ihmal eylese ilhâda düşer, savab itidaldedir"* diyerek durumu açıklığa kavuşturmuştur.

5. Zikir Usûlü ve Mûsiki

Tasavvufta her tarikatın kendine özgü âyin ve zikir usûlü olduğu bilinmektedir. Meselâ, Mevlevîlerin zikir usûlüne *semâ,* Kâdirîlerinkine *devrân,* Rifâîlerinkine *zikr-i kıyâm,* Nakşibendîlerinkine *hatm-i hâcegân* ve Halvetîlerin zikir usûlüne *darb-ı esmâ* adı verilmiştir.

Celvetiyye tarikatında ise diğer tarikatlardan farklı olarak dizler üstüne kalkılıp yarı-kıyâm hâlinde icra edilen bir zikir tarzı vardır ki buna "nısf-ı kıyâm" yahut "Hızır kıyâmı" adı verilir. Kaynaklarda bu zikir tarzı hakkında iki rivâyet bulunmaktadır:

> 1. Ku'ûd tevhidi sırasında Azîz Mahmûd Hüdâyî, postunda otururken Hz. Peygamber'in ruhaniyetini müşâhede etmiş, hürmet ve tazim için ayağa kalkmak isteyince Hz. Peygamber işaret ederek ayağa kalkmamasını emretmiş, o da zikre dizi üzerinde devam etmiş, bu hâdiseden sonra Celvetiyye'de bu zikir tarzı gelenek hâline gelmiştir.

[21] et-Tahrîm 66/8.
[22] Bursevî, *Kitâbu'l-Hitâb* (İstanbul: Matbaa-i Kürsiyyü'l-Hilâfeti'l-Hâkâniyye, 1256), 62.
[23] İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlü'l-İlbâs Amma'ştehere mine'l-Ahâdîs alâ Elsinetin-Nâs,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988), 1/424.

2. Azîz Mahmûd Hüdâyî, söz konusu postta otururken Hz. Peygamber'i değil Hızır'ı müşâhede etmiş, tazim için ayağa kalkmak istediğinde Hızır oturmasını işaret buyurmuştur. Bu nedenle "nısf-ı kıyâma", "Hızır kıyâmı" da denilmiştir.

Celvetî mûsikîşinâslarının en önde geleni, tarikatı sistemli hâle getiren Azîz Mahmûd Hüdâyî'dir. Çârgâh makâmındaki Tevşîh'i (*Kudûmün rahmet u zevk u safâdır yâ Rasûlellah*), dinî mûsikimizin parlak eserleri arasındadır. Bu tarikatta mûsikîşinâsların çoğu başta Üsküdar'daki merkez âsitâne olmak üzere Celvetî tekkelerinde zâkirbaşılık görevinde bulunmuşlardır. Âyinleri zâkirbaşıların başlatma geleneği, zâkirbaşların mûsikiyi iyi bilmelerini gerektiriyordu. Bunlar arasında aynı zamanda birer besteci olan Hâfız Kumral (v. 1030/1621) ve Şaban Dede (v. 1060/1650) başta gelmektedir.

Celvetiyye âyininde zâkirbaşının özel görevinin bulunması sebebiyle diğer tarikat tekkeleri zâkirbaşlığından daha önemli olan "Hüdâyî Âsitânesi Zâkirbaşılığı" görevinde hep değerli mûsikişinâslar bulunmuştur. Debbağzâde Ömer Efendi (v. 1228/1813), Hatip Azîz Efendi (v. 1273/1855), Hayrullah Zekâî Efendi (v. 1288/1871'den sonra) bunlardan bazılarıdır. Sunûhî Efendi (v. 1301/1884) de çeşitli tekkelerde na't ve kasîde okuyan Celvetî dervişlerindendi. Söz konusu zatlardan başka pek çok Celvetî mûsikişinâs olup, bu konuda geniş bilgi için Selami Şimşek'in "Anadolu'da Kurulmuş Bir Tarikat: Celvetîlik" adlı eserine bakılabilir.

6. Tâc ve Hırka

Celvetiyye mensuplarının giydiği tâc, on üç dilimli olup, kubbesi (tepe kısmı) siyaha yakın koyu yeşildir ve ortasında kendi renginden bir düğme bulunur. Hüdâyî'nin şeyhi Muhyiddin Üftâde'nin on sekiz terkli ve bazen de yeşil renkli tâc giydiği kaydedilmektedir.

İsmail Hakkı Bursevî ise, Üftâde'nin önceleri yeşil tâc giydiğini, sonra bunun "Seyyidlik" alâmeti olmasından dolayı edeben terk ederek beyazda karar kıldığını ve bir defa da siyah sarık sardığını ancak siyah rengi sevmediğinden onu çıkardığını, siyah giymesinin sebebinin de Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethi günü siyah giymesine imtisal olduğunu belirtmektedir.[24]

Celvetî tâcının on üç dilimli olması, Hüdâyî'nin sünnetidir. On iki terk, sülûkte esas olan on iki isme (esmâ-i isnâ aşer, usûl-i esmâ) ve on üçüncüsü de onların toplamının birliğine işarettir. Çünkü her sayı birer birer itibar olunduğu gibi toplamı da itibar olunur. Hakîkat bakımından isimlerin anası dörttür ki "Hayy, Alîm, Mürîd, Kadîr" isimleridir. Her ismin taayünde üç tekrarı vardır. Üç kere dört on iki eder. Buna bir de bunların toplamının birliği eklenince toplamı on üç olur. Yahyâ Âgâh İstanbulî, *Mecmû'atu'z-Zarâif* adlı eserinde Celvetî tâcının on dört dilimli olduğunu kaydediyorsa da bu bilgi doğru değildir.[25]

Pîr makâmı olarak adlandırılan Celvetî Âsitânesi'ne mensup dervişlerin giydiği tâcın sarığının ucu tuğ gibi ön taraftan gösterilir ve bu cemâl alâmeti sayılır. Ayrıca tâcın ön kısmı mihrâbî ve minberî, arka tarafı da kafesî biçiminde sarılır ki bu şekil diğer tarikatların hiçbirinde mevcut değildir.

Celvetî âsitânesine devam eden muhibler intisâb etmeden önce beyaz sarıklı tâc giyerler, tarikata girip derviş olduklarında ise yeşil sarık sararlardı. Muhiblerin sardığı sarığın tepesi siyah olmakla beraber sarılma şekli "ilmiyye sarığı"na benzediği için bu tâcı giyen muhiblere "Celvetiyye sofusu" adı verilirdi. Tarikata girip derviş olanlar da tâclarının ön kısmına "Cüneydî" arka kısmına ise "kafesi" biçimde sarık sararlardı. Fakat bu âdet Mudanyalı Büyük Rûşen Efendi (v. 1208/1794) tarafından kaldırılmış ve onun zamanından sonra sarığın düz sarılması âdet haline gelmiştir. Ayrıca bu âsitânede postnişîn olan şeyhin aile halkı da tepesi kavuniçi renginde tâc giydikleri rivayet edilmektedir.

[24] Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh,* 1/190; İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmu'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl (Atpazarî Kutup Osman Menâkıbı),* çev. Ramazan Muslu-Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 108.

[25] Yahyâ Âgâh İstanbulî, *Mecmû'atu'z-Zarâif ve Sandûkatu'l-Meârif (Tarîkat Kıyafetlerinde Sembolizm)*, Transkripsiyon ve Önsöz: M. Serhan Tayşi (İstanbul: Ocak Yayınları, 2002), 91-94.

Hırka hususuna gelince, Celvetî dervişlerinden bidâyet ehli olanlar yani tarikata yeni girenler, siyah hırka giyerlerdi. Zira bidâyet ehli hicâb ve berzah ehlidir ki bu celâlin ta kendisidir. İster zengin, ister fakir olsun seyr u sülûklerindeki hâllerine bu renk uygun düşer. Hicâbları, ağyar köprüsünü geçerek kemâle erdiklerinde, Hakk'ın otağından yeşil nûr tecelli ettiğinde ve sıfatlar mertebesine dönüşte kendilerini siyah nûr bürüdüğünde Ahad ve Samed olan Allah'ın tecellîlerine göre yeşil ve siyah giyerlerdi.[26]

Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî* adlı eserinde ise şunları söylemiştir: "Meşâyıhın hırkası ve müridlerin kisvesi, onların ahlâkının bir sûretidir. Ahlâk bilfiil mevcût olmayınca mücerred hırkadan bir şey hâsıl olmaz. Aslolan ahlâkını ıslâh etmektir. Bundan dolayı *"el-İbretü li'l-hırkati lâ li'l-hurkati"* yani hırkaya değil yanmaya itibar edilir. Nice hırka giyen, kendilerine derviş adı veren, hattâ velâyete ayak bastık diye söyleyen, hırkadan başka arkalarına Bektâşî ışıkları gibi aslan ve kaplan postu, koyun ve ahû derisi alan, bazıları sünnettir diye karınlarına taş bağlayan, bununla birlikte oruçtan haberleri olmadığından belki Ramazan ayında bile oruç tutmayan, dahası keyif verici şeyler alan kimseler vardır. Bunlar derviş sûretine giren dilenciler ve yemek için şeklini değiştiren kimselerdir. Aslanın resmi, gerçek aslan olmadığı gibi bunlar da hakikatte derviş değillerdir."[27]

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmamızda görülmüştür ki kültür ve medeniyet dünyamızda önemli izler bırakmış olan tarikatlardan birisi de ilk önce Bursa'da kendisini gösterip daha sonra İstanbul'da gelişip yayılan Celvetîlik'tir. Şöyle ki Hacı Bayrâm-ı Velî'nin tesis ettiği Bayrâmîliğin bir şubesi olarak da gösterilen Celvetîlik, Azîz Mahmûd Hüdâyî'den önce, mürşidi Muhyiddin Üftâde devrinde kurulmaya başlamış olup Hüdâyî ile kemâle ermiş bir tarikattır.

Celvetiyye'nin Halvetiyye, Bayrâmiyye ve Nakşibendiyye tarikatları ile yakınlığı da dikkatleri celp etmektedir. Bundan dolayıdır ki İsmail Hakkı Bursevî, tarikatın İbrahim Zâhid Gilânî zamanında hilâl, Şeyh Muhyiddin Üftâde zamanında yarım ay, Azîz Mahmûd Hüdâyî zamanında ise dolunay hâline geldiğini söylemiştir.

Celvetiyye'de sülûk "tezkiye, tasfiye, tecliye" esaslarına dayanırken, mertebeleri "tabiat, nefs, ruh ve sır"dır. Tarikatta "tevhid zikri" ile "sûrî ve mânevî mücâhede"nin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Tarikatın zikir usûlüne "nısf-ı kıyâm" yahut "Hızır kıyâmı" denilmektedir. Celvetiyye tâcı, on üç dilimli olup, kubbesi (tepe kısmı) siyaha yakın koyu yeşildir ve ortasında kendi renginden bir düğme bulunur.

Celvetiyye, İstanbul ve Bursa başta olmak üzere Edirne, Ankara, İzmir, Amasya, Kastamonu gibi Anadolu şehirlerinde çokça yayılma imkânı bulduğu gibi Balkanlar, Ortadoğu ve Afrika'da da uzun yıllar etkisini göstermiştir. Celvetiyye'nin önde gelen şahsiyetlerinin söz konusu yerlerden yetişmiş olması da bu durumu teyit etmektedir. Mezkûr coğrafyalarda kurulan onlarca tekke de bir başka teyit unsurudur. Meselâ İstanbul'da kırk yedi, Bursa'da on yedi, Edirne'de beş, Ankara'da iki Kastamonu'da bir, İzmir'de iki, Amasya'da iki Celvetî tekkesinin kurulmuş olduğunu biliyoruz.

İstanbul'daki Hüdâyî Dergâhı, Celvetiyye'nin merkez âsitânesi olarak her dönemde nüfûz ve tesirini göstermiştir. Tarikatın İstanbul başta olmak adı geçen şehir ve bölgelerde yayılıp gelişmesinde merkez âsitânenin liyâkatli şeyhlerinin yanısıra Selâmî Ali Efendi'ye nispet olunan Selâmiyye, Kütahyalı Ali Fenâyî Efendi'nin temsil ettiği Fenâiyye, Mustafa Hâşim Baba tarafından kurulmuş olan Hâşimiyye ve özellikle İsmail Hakkı Bursevî'nin tesis ettiği Hakkıyye koluna mensup şeyhlerin büyük katkısı olmuştur.

Burada Üftâde'den itibaren Hüdâyî, Fazlî ve Bursevî gibi tarikatın önde gelen şeyhlerinin Osmanlı padişahları ve diğer devlet yöneticileriyle yakın ilişkiler içinde olduğunu, bazı olumsuz durumlar yaşansa da genelde onlardan büyük destek gördüklerini, zaman zaman ordu ile birlikte sefere iştirak ettiklerini, halkın da bu zâtlara büyük teveccüh gösterdiğinin de altını çizmek gerekir.

---

[26] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*, 109.
[27] İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287), 2/509.

Celvetiyye'nin ilim, kültür, sanat ve edebiyat dünyamıza da büyük etki ve katkılarının olduğunun burada altını çizmek gerekir. Nitekim bu tarikata bağlı onlarca ilim ehli, şair, mûsikişinâs ve hattât yetişmiştir. Bunda da Üftâde ve Hüdâyî başta olmak üzere Osman Fazlî, Selâmî Ali, Fenâyî Ali, İsmail Hakkı Bursevî, Mustafa Hâşim Baba gibi tarikatın önde gelen şeyhlerinin dinî, tasavvufî, ilmî ve edebî şahsiyetlerinin rolü oldukça büyüktür.

OSMANLI TASAVVUF GELENEĞİNDE BİR MİRAS İSMAİL HAKKI BURSEVÎ DERGÂHI ve CÂMİ-İ MUHAMMEDÎ'Sİ

Hayrettin ELDEMİR*

İsmail Hakkı Bursevî, Osmanlı tasavvuf geleneğinin en velûd ve etkili şahsiyetlerinden biridir. Bugün Bulgaristan sınırları içerisinde kalan Aydos kasabasında doğmuş olsa da Bursa ile özdeşleşmiş, eserleriyle hem Osmanlı hem de İslam dünyasında derin izler bırakmıştır. Mevlânâ, Yunus Emre, İbnü'l-Arabî gibi büyük mutasavvıfların izinden gitmiş; tefsir, hadis, fıkıh, akaid, tasavvuf, şiir, ve musiki gibi alanlarda 130'dan fazla eser kaleme almıştır. En meşhur eseri olan "Rûhu'l-Beyân" tefsiri, Ulucami kürsüsünde 23 yıl süren vaazlarının ürünü olup, Kur'an'ı başından sonuna kadar takrir etmiş olması yönüyle bir örneklik teşkil etmektedir. Kaleme alındığı günden itibaren İslam dünyasında Rûhu'l-Beyân tefsirine gösterilen teveccüh, günümüzde de devam etmektedir.

Kendisi hakkında *"Hak Teâlâ bu kulunu kitâbetle mübtelâ kılmıştır"*[1] der. Nesirde olduğu gibi şiirde de üslubu ve kullandığı dil, yaşadığı döneme göre fazlasıyla sadedir. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin ilk 738 beyti üzerine yazdığı *Rûhu'l-Mesnevî* adlı şerh, Yunus Emre'ye atfedilen bazı ilahilerin şerhleri, Osmanlı tasavvuf kültürünün önemli kaynaklarından Yazıcızâde Mehmed Efendi'nin *Muhammediyye* adlı eserine *Ferahu'r-Rûh* ismini verdiği şerh, Ferîdüddîn Attâr'a nisbet edilen *Pendnâme* adlı eserin Türk-

* Yüksek Mimar, hayrettin_eldemir@hotmail.com, ORCID: 0009-0003-0143-8450

[1] İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'd-Düreri'l-İrfâniyye,* 29b; İsmail Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Atâiyye,* 20b; Ali Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 161.

çe tercüme ve şerhi Bursevî'nin hacimli eserlerinden bazılarıdır. Dîvân ve Mi'râciye gibi manzum eserlerinin yanı sıra mensur eserlerinin içinde de çok sayıda şiirleri bulunmaktadır. Bir eserinde şiirlerinin sayısının on binden fazla olduğunu söylemektedir.[2]

İsmail Hakkı'nın birçok alanda tanınan bir isim olması, çok sayıda ve hacimli eserler kaleme almış olması yanı sıra seyahatleri ile hareketli bir ömür yaşamış olmasıyla da açıklanabilir. Çocuk yaşta ilmî ve tasavvufî eğitimini Edirne ile İstanbul gibi başkentlerde aldıktan sonra 1675-1685 yılları arasında Üsküp, Köprülü, Ustrumca gibi Rumeli şehirlerinde irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. 1685'te Bursa'ya gelip yerleşmekle birlikte belli aralıklarla beş kez İstanbul'a giderek hocası Atpazarlı Osman Fazlî Efendi'yi ziyaretlerde bulunmuştur. 1690 yılında sürgünde bulunan hocasını vefatlarından önce Kıbrıs Magosa'da ziyaret etmiştir.

1695 ve 1696 yıllarında Sultan II. Mustafa zamanında I. ve II. Avusturya Seferlerine katılmış ve aldığı yaralar ile gazi unvanını alarak Bursa'ya dönmüştür. Bursevî düşman üzerine katıldığı seferlerde de sair seyahatlerinde olduğu gibi yazma alışkanlığından ödün vermemiştir. Avusturya seferi esnasında kaleme aldığı *Mecmûatü'l-Tefâsir* adlı eserinin son sayfasına düştüğü bir notta; *"Bu kitâbın evrâkı 1108(1696) senesi müştemil olduğu sefer-i hümâyûnun avdetinde Timişvar yolunda Ordusuyu nâm nehirden ubûr ederken âb-zede olmuştur. Hakkı"*

Sefer dönüşü bugün Romanya sınırları içerisindeki Tımışvar bölgesinde Ordusuyu'nu (Beregsâu Nehrini) geçerken mecmuasını suya düşürdüğünü ve kitabın ıslandığını eserin sonuna bir dipnot olarak yine kendisi düşmüştür. **(Resim 1)**

Bursevî, 1700 ve 1710 yıllarında iki defa kutsal topraklara giderek Hac farizasını ifa etmiştir. Bu yolculuklarının ilki karayolu ikincisi ise denizyolu ile gerçekleşmiştir. İsmail Hakkı Bursevî hac yolculukları sırasında Kahire ve Şam gibi önemli merkezleri de ziyaret ederek ilim, tasavvuf ve kültür muhitleriyle temaslar kurmuştur.[3]

Hac yolculukları haricinde yaklaşık üçer yıllık müddetlerle, Tekirdağ (1714-1717), Şam (1717-1720) ve Üsküdar'da (1720-1723) ikamet eden Bursevî, ömrünün son yıllarını yine Bursa'da geçirmiştir. Ahir ömürlerinde kitaplarını dergâhına vakfederek ev eşyasını da varislerine dağıttıktan sonra o zamana kadar elinde toplanan parayı da tekkesinin yenilenmesi ve "Câmi-i Muhammedî" adını verdiği dergâhının tevhidhânesinin inşası için sarf etmiştir (1723).[4]

İsmail Hakkı Bursevî, 6 Zilkade 1135 (Ağustos 1723) tarihli bir varidini zikrederken caminin inşaatına Cemâziyelevvel (Mart) sonlarında başlandığını, Zilhicce (Eylül) başlarında tamamlanacağını umduğunu, ancak ince işlerinin ve tezyinatının (tamâmât-ı nakş ve binâ) 1136 (Ekim 1723) Muharrem'e dek uzayacağını belirtmektedir. Aynı eserdeki kayıta göre inşaatın yarısına kadar 1250 kuruş, tamamlanana dek 10 kese harcanmıştır.[5] Cami yapılırken İsmail Hakkı›nın tekkesi de yenilenmiştir.[6]

Bursevî ömrü boyunca bulunduğu bütün yerlerde ilim, irşat ve telif faaliyetlerinden geri durmamıştır. Onun asıl gayesinin kâmil insan yetiştirmek ve gönüller fethetmek olduğu söylenebilir. Kendisini Muhiddin İbnü'l-Arabî, Sadreddîn Konevî, Mevlânâ, Yunus Emre, Üftâde, Azîz Mahmûd Hüdâyî ve üstâdı Atpazarlı Osman Fazlî Efendi gibi mutasavvıfların çizgisini devam ettiren, ilmi ve irfanı şahsında birleştirmiş bir din ve tasavvuf büyüğü olarak tanımlamak uygun düşecektir. Geniş Osmanlı coğrafyasında ilim yolunda gerçekleştirdiği seyahatler ve ikamet ederek vazife gördüğü şehirlerden sonra yeniden dönüş yaptıkları Bursa'da, 1725 yılının 20 Temmuz günü vefat etmişler

---

[2] Mustafa Kara–Kadir Atlansoy, *Bursa Dergâhları/Yâdigâr-ı Şemsî* (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021), 166.
[3] İsmail Hakkı Bursevî, *Mecmua* (İstanbul: Âtıf Efendi Kütüphanesi, 1496), 46a; Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 229.
[4] İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü Hayâti'l-Bâl,* 159a; Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 109.
[5] İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'l-İzzi'l-Âdemî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, *Âtıf Efendi,* 1420), 121b, 122a; Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 109.
[6] İsmail Hakkı Bursevî, *Mecmua* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161), 50a; Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 110.

ve kendi imkânlarıyla inşa ettirdikleri Câmi-i Muhammedî'nin kıble tarafına defnedilmişlerdir. Hayatı seyahatlerle geçen Bursevî bir şiirinde;

Kişinin ölümü bir beldede olduğu zaman
Bir ihtiyaç onu oraya çağırır da uçar gider[7]

ifadeleriyle Bursa'ya son gelişinin aldığı manevi bir işaret üzerine olduğunu vurgulamaktadırlar. İsmail Hakkı Hazretleri irtihallerinden üç sene evvel kaleme aldıkları *Nakdü'l–Hâl* isimli eserlerinde bir kerametleri olarak vefat tarihini işaret eden nutk-ı âlîleri olmuştur. Bu nutku iki asır sonra Bursa Mısri Dergâhı son şeyhi Mehmed Şemseddin Ulusoy, 1912 tarihinde hazretin kabir demir parmaklıklarına astığı mermere yazdırmış olup halen kabrin ayakucunda bulunan nutkun mısraları şu şeklidedir;

Aşk ile tut kûşe-i dâmân-ı şerʿ-i Ahmed'i
Abd-i mahz ol bulmak istersen felâh-ı sermedi
Câm-ı feyz-i vahdet-i zâtiyyeden nûş eyle kim
Olasın bu bezm-i hâssâ içre merd-i evhadî
Sidre vü Tûbayı kılma cilve-gâh-ı cân u dil
Âlem-i ervâha ir gör tâ ser-i serv–kaddi(ni)
Âşıka zâhid gözüyle eyleme hergiz nazar
Âlim ü dânâ ile bir görme tıfl-ı ebcedi
Âteş-i tevhidi her kim yaktı kânun-i dile
Hakkıyâ envâr-ı Hakk ile pür oldu merkadi 1137 **(Resim 2)**

İsmail Hakkı Bursevî kaleme aldığı çok yönlü eserleri ile ölümlerinden sonra da toplumu irşat vazifesini yürütmeye devam etmektedirler. Vefatları sonrası inşa ettikleri dergâhlarında önce oğlu Bahaeddin Efendi, daha sonra Hikmeti Mehmet Efendi ve zâdelerince meşihat görevi devam ettirilmiştir. Dergâhların sırlandığı 1925 yılına kadar davam eden tekkedeki hizmetler, 1952 yılına kadar sekteye uğramış olsa da tekke bugün Bursa'nın dini hayatı için önemli bir merkez konumundadır.

İsmail Hakkı Bursevî Hazretleri'nin Bursa'daki dergâhı, Kur'an ve İslâmî ilimlerin öğretildiği bir mekân olmanın yanı sıra genç cumhuriyetin bilimsel ve sosyal örgütlenmesinin temelinin atıldığı merkezlerden biri konumundadır. Bursa Çarşı ve Hanlar Bölgesindeki dergâha adını veren İsmail Hakkı Hazretleri, 17. yüzyılda yaşamış Celvetî Tarikatı'nın otuz ikinci ve son şeyhidir.[8] Otuz yılı aşkın ikamet ettiği Bursa'ya muhacir olarak gelmesine rağmen, Bursa'yı vatan-ı aslîsi bilmiş, şiirlerinde Hakkı mahlasını kullanmış ve Bursevî namı ile anılmaya devam edilmektedir. İsmail Hakkı'nın kaleme aldığı birçok eserde Bursa'ya ait övgü dolu cümleler kurduğuna şahit olmaktayız.

Şayet o şehri ziyaret etsen, yeryüzünü bir evde
Görürsün neşveyi bir türbede, hayrı da bir komşuda.
İşte o şehir Bursa>dır. Allah Teâla onu her zaman afetlerden korusun.
Onun sakinlerini sûra üfleninceye kadar Beytülma'mûr'un sakinleri gibi kılsın.
Beni bu hoş beldeye çok bağışlayıcı olan Rab ve takdir saiki sevk etti.[9]

İsmail Hakkı'nın Bursa'ya duyduğu sevgi, şiirlerine de yansımıştır. Bursa ile ilgili kaleme aldığı diğer bir dizelerinde şehri "Ruh-ı Kudüs'ün mazharı" olarak tanımlamıştır. Bursa'yı afetlerden ko-

[7] İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*, 196b; İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu-Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 343.
[8] İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü's-Silsile* (İstanbul: Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291), 103.
[9] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*, 2a; Muslu-Namlı, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*, 26.

runmuş bir belde olarak görmüş, sakinlerini Beytülma'mûr'un halkına benzetmiştir.

Acep midir hayat-ı nev bulsa mürdeler anda
Hakikat mazhar-ı envar-ı Ruh-ı Kudsdür Bursa
Nice gencine pinhan eylemişdir kudsiyanından
Der-âguş eyleyüp anlarla daim ündür Bursa[10]

İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı farklı kaynaklarda Sırrî Zâviyesi, Hikmetîzâde Dergâhı ve İsmail Hakkı Âsitânesi veya hânkâhı gibi değişik isimler ve unvanlar ile anılmıştır. Hazretin inşa ettiği yapı bunların hepsine layık olup, kurduğu müessesenin isimlendirilmesi tekke, dergâh ve hânkâh hatta âsitâne tanımlamalarına uymaktadır.[11]

İsmail Hakkı, şeyhi tarafından ilk vazife yeri olarak tayin edildiği Üsküp ve havalisindeki ikametleri esnasında beldenin mühim camilerinde verdiği vaaz ile halkın teveccühünü kazanmış ekonomik bir zorlukla karşılaşmadan rahat bir hayat sürmüştür. Hazret kaleme aldığı eserlerinde Rumeli›de eline geçen dünyalığı biriktirmediğini Bursa›ya göçleri sonrası fakirliğe müptela olduğunu ifade etmişlerdir. Mayıs 1685 tarihinde teşrif ettikleri Bursa yıllarının başlangıcında ailesi ve maiyetinde bulunan müritlerle toplam dokuz kişinin geçimi onun üzerinde olduğu için ev eşyası ile bazı kitaplarını, hatta tespihini bile satmak zorunda kalmıştır. İki yıl süren bu imtihanlı süreç esnasında Bursa›da ilk ikametini Ulucami imamlarından birine ait meşrûta da gerçekleştirmiştir. Daha sonra Sebzî Mehmed Efendi tarafından ulema için vakfedilen Tekye Mescid mahallesindeki meşrûtanın yeniden ihya edilip kendisine tahsis edilmesiyle buraya taşınmıştır.[12] Kendisi gibi divanı bulunan bir şair olan Sebzî Mehmed Efendi'nin vakfettiği eve yerleşmesi sonrası oluşan sevincini İsmail Hakkı divanında şu beyitlerle ifade etmektedir:

Diyâr-ı Bursa'da Sebzî Efendi hânesine
Şükür ki biz de duhûl eyledük inâyetle
Ne denli mihnet-i hicret çekildi âlemde
Hüdâ'nun oldu hele şimdi lütfi gayetle[13]

Hazretin Bursa Tuz Pazarı mevkii, Tekye Mescid Mahallesi, Sebzî Mehmed Efendi vakfiyesine ait meşrutada başlayan ikametleri, belli dönemlerde Bursa'dan ayrılmak durumunda kalmış olsalar da mahalle ile ilişkisinin devam ettiği görülmektedir. 1711 tarihini taşıyan Bursa şer'i sicilinde Bursevî'nin satın aldığı bir mülkten bahsedilmektedir. Tekye Mescid Mahallesi'nde oturan Zeynelâbidin kızı Neslihan, mahkemede İsmail Hakkı'nın vekili aracılığıyla aynı mahallede *"bir tarafı Süleyman Çelebi menzili ve bir tarafı el-Hâc Mustafa menzili ve bir tarafı Sebzî Efendi menzili ve bir tarafı tarik-ı âmma müntehi"* olan bir haneyi 70 kuruşa sattığını ve parayı İsmail Hakkı›nın elinden tamamen aldığını belirtmektedir.[14]

Bursevî'nin satın aldığı bu mülk hâlihazırda kendisi tarafından vefatlarından iki sene önce (1723) inşa ettikleri dergâhın temelini oluşturmuştur. Şer'i sicil kaydındaki komşuluk yönlerinin tarifine baktığımızda, Hazret'in âhir ömürlerinde inşa eyledikleri cami ve dergâh çevresinde daha önce de farklı mülkleri kullanmış olduklarını söyleyebiliriz. Ayrıca ilerleyen dönemde dergâh ve hizmetlerinde kullanılmak üzere aynı muhitte bazı mülklerin dergâha vakfedildiğine dair belgeler de bulunmaktadır.

1790 yılında Seyyid Şerif Mehmed Efendi, Tekye Mescid Mahallesi'ndeki, çevresini; zâviye, dönemin şeyhi Hikmetîzâde Mehmed Efendi (Dergâh'ın 4. postnişini) ve Küçükzâde Hacı Ali Yusuf Ağa menzilleri, ayrıca yolun oluşturduğu büyük bir mülkünü zâviyeye vakfettiğini görüyoruz.[15]

---

[10] İsmail Hakkı Bursevî, *Divan,* Bursa nüshası, 113a; Murat Yurtsever, İsmail Hakkî Bursevî Divan (Bursa: Arasta Yayınları, 2000), 357.
[11] Hayrettin Eldemir, İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2023), 35.
[12] Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, 235b; Muslu-Namlı, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, 410.
[13] Bursevî, *Divan*, Bursa nüshası, 39b; Yurtsever, İsmail Hakkî Bursevî Divan, 327.
[14] (*Bursa Şer'iye Sicilleri*, B 81), 62a; Meşihat Arşivi, *Şer'iye Sicilleri*, d-2742, 29/12/1124.
[15] (*Bursa Şer'iye Sicilleri*, B247), 15b, 16a; Meşihat Arşivi, *Şer'iye Sicilleri*, d-2906, 1206; Mefail Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicillerine göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2004), 10.

1792'de İsmail Hakkı Zâviyesi vakfına, mütevellinin tasarrufunda olan aynı mahalledeki diğer bir vakıf menzilin "zamm u ilhâk" olunduğu görülmektedir.[16]

1793'te Tekye Mescid Mahallesi'nde oturan Rukıyye binti Abdullah'ın evinde ilgili kişiler ve diğer Müslümanlar huzurunda gerçekleştirilen "meclis-i şer'-i Nebevî"de, aynı mahalledeki iki katlı menzilini bütün haklarıyla vakfetmiştir.[17]

Hüseyin Vassaf, *Kemâl-nâme-i Hakkı* adlı eserinde; *"Bursa'yı ilk ziyaretim 1312 (1894) senesinde idi. Türbe ve hücreleri ve câmi-i şerif muhtâc-ı tamir olmuş idi. Beş sene sonraki ziyaretimde Hacı Ali Paşa merhumun himmetiyle hânkâhın etrafında bazı evler iştirâ (satın alma) olunmuş, türbe meydana çıkarılmış, dergâh-ı muallâ mükemmelen tamir edilmişti."*[18] şeklinde ifadeler göze çarpmaktadır. Hüseyin Vassaf'ın zikrettiği hususa bakılırsa, Hacı Ali Paşa dönemindeki tamir ve telvin işlemleri (1894) öncesinde dergâh etrafında bazı mülkler satın alınıp yapıları inhidam olunarak türbe ve dergâhın önünün açılmış olabileceğini söyleyebiliriz.

Yukarıda detaylarına yer verdiğimiz arşiv belgelerini değerlendirdiğimizde İsmail Hakkı Dergâhı'nın bulunduğu mahal ve çevresi hakkında hazretin mahalleye gelişi sonrasına ait ziyadesiyle malumat edinmekteyiz. Ayrıca hayatı hakkında birçok bilgiyi kaleme aldığı eserlerine derç eden Bursevî, Tekye Mescid Mahallesi'nde başlayan ikametleri sonrası Bursa'da farklı bir muhitte yaşadığına dair malumat da aktarmamaktadır. İsmail Hakkı Bursevî'nin 30 yılı aşan bir süre ikametlerini Bursa'da dergâhının bulunduğu Tekye Mescid Mahallesi'nde gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz.

İsmail Hakkı Dergâhı ve çevresinin mülkiyet durumlarını bize gösteren arşiv belgeleri haricinde dergâhın farklı dönemlerde geçirdiği tamiratları da kayda alan belgeler ile karşılaşmaktayız. Dergâh bölümlerini de tarifleyen 1843 (1259) tarihli tamir keşif defterinde, inşa edilişinden 120 yıl sonra tamire ihtiyaç duyulan dergâh yapıları için dönemin İsmail Hakkı Hankâhı post-nişîni eş-Şeyh el-Hâc İsmail Efendi tarafından durum "ifâde ve isti'dâ" olununca "keşf ve mu'âyene" ettirilmesi cihetine gidilmiş ve ortaya konulan keşiflerle dergâhın onarılan yerleri birer birer gözden geçirilmiş, keşifler esnasında sarf olunan mesârif farkı da kayıtlara geçirilmiştir.

Bu onarım kaydına göre, zâviyede mevcut "tevhîdhâne -ki belgede semahâne ismi de kullanılmaktadır- tavan üzerine sarfolunan" ağaç aksâmının yanı sıra aynı yerin 21 adet pencere çerçeve ve camları tamir edilmiş, 300 neccâr ve 80 amele yevmiyesi verilmiş, sıvası ikmâl edilmiş, değişik renkteki boya ve nakış işçiliğine ödeme yapılmış, taş merdivenleri ve tırabzanları gözden geçirilmiş, yine belgenin orijinal ifadesiyle, *"muhyî-i hankâh-ı mezkûr merhûm-i müşârun-ileyhin kabr-i şerîfinin etrâf dıvârları ta'mîrine harc u sarf olunmuş olan kirec ve horasan ve müceddeden inşâ olunan demir parmaklık ve ırgâdiye ve neccâriye"* ye de tahsisat ayrılmış, ayrıca hankâhın tamir gören "tahtânî sofası"na çok sayıda kereste alınmış, yeni yaptırılan iki büyük kapıya normalden büyük kilitler takılmış, bu arada hankâhın içinde bulunan sekiz odanın onarımıyla noksan çerçeveleri de ihmal edilmemişti.[19]

27 Ekim 1876 (8 Şevval 1293) tarihli Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i Celilesine hitaben yazılmış belgede; *"müşrif-i harab olan dergâh-ı şerifine müteallik buyrulan irade-i seniyye mûcebince kırk dört bin guruş masrafla tamirine mübaşeret olunmuş ise de meblağ-ı mezburun nuhas [bakır] akçe verilmesinden naşi bazı mahalleri natamam kalmış olduğundan akçe farkının dahi itasıyla dergâh-ı mezkûrun kusur mahallerinin ikmali postnişin Faik Efendi tarafından istida olunduğu ve müşârun ileyh hazretleri dergâh-ı şerîfinin muhtâc-ı ta'mir olan mahallerinin masarifi olan mezkûr diye kıymet bedeller zikredilerek henüz nâtamam ma¬halli kalmış ise kaç guruş masrafla ikmâli mümkün olacağı hakkında Sermühendis Mösyö Batyano tarafından bi'l-keşf tanzim ve ita olunan keşif defte-*

[16] (*Bursa Şer'iye Sicilleri*, B89), 31a; Meşihat Arşivi, *Şer'iye Sicilleri*, d-2750, 29/12/1209; Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicillerine göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları", 10.

[17] (*Bursa Şer'iye Sicilleri*, B86), 41a; Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicillerine göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları", 10.

[18] Hüseyin Vassaf, *Kemâl-nâme-i Hakkı* (Bursa: Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, 129), 45; Murat Yurtsever, *Hüseyin Vassaf Kemal-name-i İsmail Hakkı* (Bursa: Arasta Yayınları, 2000), 46.

[19] Osmanlı Arşivi (BOA), *Tamir Keşif Defteri*, [EV-THR], Gömlek No. 147, 010; (*Bursa Şer'iye Sicilleri)*, 22/7b; Meşihat Arşivi, Şer'iye Sicilleri, No. d-3044, 1260; Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicillerine göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları", 7.

rine göre, dergâh-ı mezbûr tamiratına başlanılalı iki seneye karîb olduğu cihetle bir müddet daha sarf eder ise yani mevsim-i şitâya kalacak olduğu surette tamiri icra edilen mahallerin dahi tekrar tamire muhtaç olacağı" yazılmıştır.[20]

Dergâhın tamiri sonuçlanmaması nedeniyle on dört yıl sonra 28 Ekim 1889 (3 Rebiulevvel 1307) tarihinde yazılan bir talimat yazısında; *"Mülga komisyona muhavvel işbu mazbata ve saire meali Bursa>da nâtamam kalan İsmail Hakkı Hazretleri Dergâh-ı Şerîfi>nin dört bin sekiz yüz dokuz guruş daha masrafla ikmâl-i ta'miri vücuda geleceği hakkında olup böyle on dört sene evvelki bir keşif defteri üzerine şimdi muamele icrası kabil olamayacağından muahharen bu bâbda bir muamele cereyan ederek işbu evrakın hükmü kalmamış ise battalda hükmü baki ise te'kiden işcâr vukuunda icabına bakılmak üzere masarıfâtta hıfzı lazım gelir"*[21] şeklinde belge düzenlenmiştir.

Yukarıdaki vakıf arşiv belgelerinde geçen dergâhın tamirine ilişkin dönem kayıtları yanı sıra dergâh ve dönemin postnişini Faik Efendi ile alakalı *Yâdigâr-ı Şemsî* adlı eserde; *"Şeyh Mehmed Fâik Efendi Dergâh'ın nısf-ı meşihatı uhdesine tevcih olunduktan sonra işleri yoğunluğu münasebetiyle dergâh-ı şerîfe bakılamaz ve perişân bir hâlde kalır, Şeyh Efendi'nin İstanbul'a gidip geldikçe Hazreti Hakkı'ya hürmet-i muhsûsası olan ve devr-i Hamîdî'de başmâbeynci olup 1318 (1900) târihînde dergâh-ı şerifi kîse-i hamiyetden imâr eyleyen Hacı Ali Paşa tarafından olunan muâvenet sâyesinde dergâh-ı şerif hâl-i sabıkına ircâ edilir"* denmektedir.[22]

1894 tarihli Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi 349. sayfasında *"musannifinden İsmail Hakkı Hazretleri'nin Dergâhı şerifi varidat vakfiyesinden tamir ve termim olmuştur"* şeklinde bir ibare geçmektedir.[23]

Hüseyin Vassaf, 20 Mayıs 1901 tarihindeki gezi notlarını içeren *Bursa Hatırası* adlı eserinde, Bursevî Dergâhı ziyaretlerine ait kaleme aldığı bölümlerden birinde; *"Nihayet Dergâh-ı Şerîfin kapısından girdim. Beş sene evvelki gibi, harâbe-zâr değildi. Ser-karîn-i hazret-i şehriyarî Hacı Ali Bey, gerek hücreleri, gerek dergâhı pek mükemmel bir surette tamir ettirmiş."* şeklinde ifade kullanmıştır.[24]

Kamil Kepecioğlu *Bursa Kütüğü* adlı eserinde *"1843'te diğer tekkelerin tamiri esnasında bu Tekke de tamir edilmişse de bakımsızlık yüzünden tekrar harap olmuş ve 1900 yılında Ser-karîn-i şehriyârî Hacı Ali Paşa'nın himmetiyle, Bursa İdâre-i Vilâyet Meclisi âzâsından diğer Hacı Ali Paşa riyasetinde teşekkül eden komisyon marifetiyle ve Halil Paşa valiliği zamanında mükemmelen tamir edilmiş ve tekkelerin ilgâsından sonra da cami olarak bırakılmıştır. İsmail Hakkı Hazretleri'nin kabir taşını dahi Hacı Ali Paşa (ser-karîn - başmâbeynci) tamir ve tecdîd eylemiştir."* şeklinde yazmıştır.[25]

Hasan Tâib Efendi dergâh tamiri için *Hâtıra Yâhud Mirât-ı Burûsa* adlı eserinin Ulucami ve civârı Elmalık Mahallesi bölümünde; Bu mahallede İsmail Hakkı Hazretleri'nin (Allah ruhunun sırrını kutsasın) dergâhı bulunmaktadır. Bu Dergâh haraba yüz tutmuştu; ama padişahın yakınlarından Hacı Ali Paşa Hazretleri'nin yüksek gayretleriyle vilayet idare meclisi üyelerinden kendi başkanlığında (burada Hacı Ali Paşalar karıştırılmış) bir komisyon oluşturulmuş, eski valilerden Halil Paşa zamanında mükemmel bir surette onarılmıştır. Padişahın tahta çıkışının 25. yıldönümüne rastgelen gün (31 Ağustos 1901), İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı'nın açılış töreni gerçekleştirilmiştir. Caddeye bakan demir parmaklı kapı üzerinde şu yazı asılıdır. *"İsmail Hakkî kuddise sirruhul-âlî hazretlerinin dergâh-ı şerifleridir. Sene 1316* (1898)."[26] **(Resim 3)**

[20] Osmanlı Arşivi (BOA), *Vakıflar Arşivi*, [EV.MKT1554], Gömlek No. 104.
[21] Osmanlı Arşivi (BOA), *Vakıflar Arşivi*, [EV.MKT1554], Gömlek No. 104.
[22] Kara–Atlansoy, *Bursa Dergâhları/Yâdigâr-ı Şemsî*, 181.
[23] *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi* (1312), 349.
[24] Mustafa Kara-Bilal Kemikli, *Hüseyin Vassaf Bursa Hatırası* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2011), 15.
[25] Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü, İsmail Hakkı Âsitânesi* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2014), 2/351-352
[26] Hasan Tâib Efendi, *Hatıra ya da Bursa'nın Aynası* (Bursa: Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, 2007), 87.

İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı'nda Sultan II. Abdülhamîd'in karîn-i sani-i (daha sonra ser-karîni-başmâbeyncisi) olan Hacı Ali Paşa tarafından yaptırılan esaslı tamiratlar Câmi-i Muhammedî, dergâh hücreleri, İsmail Hakkı Hazretleri'nin kabir taşı ve bahçedeki evi ile bu evin altında bulunan çilehâne bölümü gibi dergâhın umumunu kapsamaktaydı.

Hüdavendigar Gazetesi 30 Ağustos 1894 tarihli "Âsar-ı Hayriye Tamiri" adlı haberde; *"...Bursa'da defîn-i hâk-i ıtırnâk olan ecille-i musannifinden İsmail Hakkı Hazretleri dergâh-ı şerîfinin muhtâc-ı tamir olan mahallerinin tamir ve termimi hakkında vaki olan tebliğat-ı mahsusa-i vilayetpenâhi üzerine keşfi bi'l-icrâ dergâh-ı şerif mezbûrun iki bin (2.000) guruş masrafla tamirat ve termimatının icra kılınacağı anlaşılmasına mebni mebaliğ-i mezkûrenin varidât-ı vakfiyeden tesviye ve ita ve tamiratın Vilayet Evkaf Muhasebeciliği ve Komisyon-ı mahsusanın Nezaret-i Osmaniye'siyle icrası, Meclis-i İdare-i Vilayetçe kararlaştırılarak evrak-ı keşfiyesi maâ tefriât mezkûr muhasebeciliğe havale buyurmuş ve icabı derdest icra bulunmuştur"* denilerek dergâh tamiratı için hazırlanan keşiften bahsetmektedir.[27]

1894 yılı keşif sonrası dergâhta gerçekleştirildiği ifade edilen esaslı ta'miratlar ile alakalı olarak yazılan bilgilerde ilgili tamiratların Sultan II. Abdülhamid Han'ın başmâbeynci Aksaray Ortaköy'lü Hacı Ali Paşa'nın himmetiyle yapıldığı görülmektedir. Dergâhların sırlandığı 1925 yılı sonrasında bir dönem spor kulübü antrenman salonu olarak kullanılması gibi inşa amacına aykırı kullanım dönemini yaşamış olan tekke de, 1951 yılında spor kulübünden tahsisatın alınarak Kur'an-ı Kerim Öğretimini Koruma Derneği'ne verilmesi sonrası dergâhta bir kısım tadilatlar yapılmıştır.

1952 tarihinde Kur'an hizmetlerine ait eğitim yuvası olarak faaliyet göstermeye başlayan dergâh avlusu, İsmail Hakkı Kur'an Kursu olarak anılmanın yanı sıra Bursa'da Cumhuriyet Döneminde istisnai olarak "*Tekke*" adı ile anılan bir mekân olmuştur. İsmail Hakkı Bursevî'nin temellerini attığı dergâh avlusu Bursa'nın dini hayatı için önemli bir merkez olma konumunu da devam ettirmiştir.[28] 1963 yılında Bursa İmam Hatip Okulu da yine bu dergâh avlusunda açılmıştır. Bu dönemde Câmi-i Muhammedî'ye beton bir minare de ilave edilmiştir. Bazı kaynaklarda Dergâh ve Câmi-i Muhammedî'den bahisle; "Binayı latifin minaresi yoktu..."[29] şeklinde bilgiler de olsa, Kamil Kepecioğlu'nun *Bursa Kütüğü* adlı eserindeki "İsmail Hakkı Âsitânesi" maddesinde; *"1740'ta Câmi-i Muhammedî ile etrafındaki dokuz odasında barınan fukara ve dervişlerin iâşeleri için vazife tayin edilmiş olan miktar için dönemin şeyhi Hikmetî Mehmed Efendi, ta'âmiye'nin yeterli olmadığını ve camiin vakfının da olmadığını belirtmiş, bunu müteakip camide ve minaresinde yakmak için Gazi Hüdavendigar Vakfı ziyadesinden her gün verilmek üzere 20 akçe şem' bahâsı ile birlikte toplam 60 akçe tahsis edilmişti."* şeklinde atıf yapılan belgede Dergâh 'ta bir minare varlığından bahsedilmiştir.[30]

Bu bilgi haricinde arşivlerde yapılan inceleme esnasında 24 Rebiu'lahir 1285 (1868) tarihinde Nişân-ı Hümâyun'a yazılmış olan bir belgede; *"Müşârunileyh İsmâîl Hakkı Efendi Câmi-i Şerîf ve minâresi için izdiyâd-ı vakf-ı mezbûrdan almak üzere yevmî on akçe bahâ-i rûgan-ı zeyt ve yevmî altı buçuk akçe câmi-i mezbûrun bahâ-i şem'-i rûgan vazîfelerinin nısf hisseleri tekye-i mezbûr şeyhi Şeyh Seyyid İsmâîl Efendi'nin uhdesinde iken..."* diye yazarak, caminin minaresinde yakılmak üzere verilecek 10 akçe zeytinyağı tahsisatından bahsedilmektedir.[31]

İsmail Hakkı Bursevî, Türk müʿellifleri arasında mümtaz bir simadır. Bugüne kadar isimleri kayıt altına alınabilmiş ve kendi hattı ile yazılmış eserlerinin sayısı 132'dir. Divanlarındaki beyit sayısı 10.000'den fazladır. Sayy-i âsârının mühim kısmını dergâhlarında kaleme almış olup, vefatlarından sonra da hacimli bir kitaplığının varlığını kütüphane demirbaş defteri ile Mehmed Şemseddin Ulusoy ve Hüseyin Vassaf gibi son dönem Osmanlı münevverlerinin kaleme aldığı satırlarda da görmekteyiz.[32]

---

[27] *Hüdâvendigâr Gazetesi*, (27 Safer 1312/17 Ağustos 1310 [30 Ağustos 1894]), 1.
[28] Bayram Sarıcan- Mustafa Öcal, *1930'lardan Günümüze Bursa'da Dini Hayat* (Bursa: Düşünce Yayınları, 2005), 92.
[29] Vassaf, *Kemâl-nâme-i Hakkı* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 129), 19; Yurtsever, *Hüseyin Vassaf Kemal-name-i İsmail Hakkı*, 21.
[30] Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü, İsmail Hakkı Âsitânesi*, 2/351.
[31] Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Nezareti Muhasebe Kalemi*, [24/R/1285], Gömlek No. 01327, 00064.
[32] Kara–Atlansoy, *Bursa Dergâhları/Yâdigâr-ı Şemsî*, 170.

İsmail Hakkî Bursevî'nin Şerh el-Usul el-ʿAşere adlı eserinin hâtimesinde bulunan bir bilgide; *"Bu şerh-i latif ve beyân-ı münif min-kâr-ı kalem-i Şeyh İsmail Hakkı'dan çekide ve imzâ-i ihtimâm-ı keşîde olup 1137 Şehr-i Rabiu'l-evvelin evâhirinde Bursa'da Câmi-i lâmi-i Muhammedî'ye muttasıl kütüphanede sureti risâlede kitâb-ı celîl oldu. Ve gaybdan tenzil olunup âlem-i şehâdette şekl-i bedî-i buldu"* şeklinde yazmaktadır. İsmail Hakkı Hazretleri'nin kendi yazdığı eserden anlaşıldığı şekliyle kütüphanesinin caminin bitişiğinde olduğudur.[33]

Câmi-i Muhammedî batı duvarında vaktiyle var olan bir kapıdan Dergâh'ın harem dairesi olarak kullanılan bölümüne ait bir koridor ile şeyh efendinin meşrutasına ulaşıldığı, hazretin kitaplarından oluşan kütüphanesinin ise bu koridorda bulunan bir odada bulunabileceği 1951-54 döneminde tekkede hafızlık talebesi olarak bulunan Sami Uslu tarafından ifade edilmektedir.[34]

İsmail Hakkı Bursevî, Şam ve Üsküdar ikametleri sonrası ahir ömürlerini geçirdikleri Bursa'da kaleme aldıkları *Kitâbu'n-Netîce* adlı eserinde *"Vatan-ı aslîm Bursa'ya giderek Câmiʿ-i Muhammedî binasını yapmaya muvaffak oldum, her yüzden bâki eserimiz olarak kaldı"* diyerek dergâhlarında inşa ettirdiği camilerinden bahsetmektedir. Bursa'ya yeniden göç ederek tüm varidatlarını bir bina inşa etmek üzere dergâhları için tasarruf etmişlerdir. Bu durumu kendi yazma eserlerinde şu şekilde kaleme almışlardır. *"El-hamdü lillâhi Teâlâ bu işaretten evvel nemiz var ise câmiʿ-i şerîf binasına sarf edip murâdımız üzere mücerred kalmışız ve alâka-i dünyâyı bi'l-külliyye kat'edip kaldırmışızdır."*[35]

Mehmed Şemseddin Ulusoy *Medâr-ı Şemsî* adlı eserinde Câmi-i Muhammedî'den bahisle; *"Tekkemescid Mahallesi'nde vâki İsmail Hakkı Hazretleri'nin tekkesidir. Yâdigâr-ı Şemsî nâm eserimizde tafsilat vardır. Tekâyânın ilgâsı münasebetiyle burasını cami olarak ibkâ ettirmişler ise de Diyanet İşleri'ne merbût kadro dâhilinde değildir. Tevhîdhâne epeyce büyüktür. Şarktan garba on altı, şimâlden cenûba on dört adımdır. Pencereler üstünde İsmail Hakkı'nın hattıyla ebyat vardır. Mihrâbın cihetinde alt-üst iki, sol tarafta alt-üst beşer, arka cihetinde kapının tarafeyninde birer pencere vardır. Kapının üstü mahfel, altı maksûrelerdir. Sağ cihet kafestir. Minber, kürsü, sakfı, zemîni ahşaptır. Son cemaat mahalline sekiz ve on bir ayak merdivenle çıkılır. Kapının üstünde bâninin söylediği tarih vardır ki 1135 (1722) "Temme beytullah sallû vaʿbudû" (Allah'ın evi tamamlandı, namaz kılınız, ibadet yapınız.) mısraı tarihtir.*[36]

Bursa Eski Eser Sevenler Kurumu adı altında kurulan sivil insiyatif ile birçok anıtsal yapı yanı sıra kadim tarihimize ışık tutan sivil mimarlık örneği binanın günümüze ulaşmasına arkadaşları ile vesile olan Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları* kitabında İsmail Hakkı Bursevî Camii'nden bahsederken; *"Dergâh ahşap, üstü kiremit, alt katı odalar, üst katı semahâne, taş merdivenlerden çıktıktan sonra kapı üstünde İsmail Hakkı'nın yaptırdığını bildiren kendi şiir kitâbesi var. Bu binaya Levhi Hasan Efendi isminde bir edip tarih manzumesi yazmış. Levhi Hasan divan sahibi bir edip ve müderris olup 1265/1752 de vefat ile Deveciler mezârlığına gömülmüştür"* şeklinde Câmi-i Muhammedî ve yapılanlar hakkında bilgileri kaleme almıştır.[37]

Fransız arkeolog ve mimar Albert Gabriel'in 1958 yılında Paris'te *Une Capitale Turque: Brousse/Bursa* adıyla iki cilt halinde Bursa'daki yapıların tam envanterini vermek, temel ve karakteristik özelliklerini tespit etmek amacıyla neşrettiği kitabında İsmail Hakkı Tekke ve Semahanesi'nin planına yer vermiştir.

Albert Gabriel, İsmail Hakkı Dergâhı'ndan bahsederken; *"Semahane taştan yapılmış ve birçok odaya sahip bir alt katın üstünde bulunmaktadır. Mihraplı odanın güney duvarı da aynı şekilde taştır, yapının diğer cephe yüzeyleri ise ahşap ve kerpiçtendir. Kuzeyde odanın önüne taş basamaklarla geçi-*

[33] İsmail Hakkı Bursevî, Şerh el-Usul el Aşere, hitam.
[34] Eldemir, İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı, 89.
[35] İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netîce,* 3a; İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netîce,* nşr. Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 7.
[36] Mustafa Kara-Betül Tarakçı-Selime Terzioğlu, *Bursa Camileri ve Medreseleri Medâr-ı Şemsî, Devvâr-ı Şemsî* (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021), 78-79.
[37] Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları* (Bursa: Aysan Matbaası, 1950), 120.

len ahşap direkli revak gelmektedir. Merdiven altına çeşme yerleştirilmiştir. Tekkenin kitabelerinde H. 1135'te kendi imkânlarıyla tekkeyi yaptırmış olan ve H. 1137'de vefat eden İsmail Hakkı'nın adı tekrarlanmaktadır. 19. yy'da şimdiki şekliyle semahanenin restore edilip yeniden yapılmış olması muhtemeldir. Eserimize almış olduğumuz bu bina yüksek sanatsal değerde bir eser değildir ancak, ölçülü yapılmış ve doğru inşa edilmiş yapıdır. Ancak bugün yok olmuş, Bursa'nın sosyal hayatında önemli yer tutmuş olan dini ve tasavvufî ayinlerin çerçevesi olmuş ve bu sıfattan dolayı zikredilmeyi hak etmiştir." diyerek yapı ve fonksiyonunu övmüştür.[38]

Gabriel'in kitabında verilen fotoğraf ile plan şeması incelendiğinde son cemaat mahallinin pencere ile kapatılmadan önceki hali görülmektedir. Son cemaatin kapatılmadan önceki haline benzer bir çalışmaya 18.06.1949 tarihli Saim Ülgen arşivinde de rastlanmaktadır. Söz konusu plan ve çizimlere göre; her iki cepheden devam eden beden duvarı son cemaat mahallini yarı açık revaklı hale getirmiş, enine dar ve uzun bu revaklı kısmın batı istikametinde beden duvarına kadar uzanmadığı görülmektedir. Keza son cemaate bakan pencerelerin sayısının, kapı mihrap aksında simetri oluşturacak sayıda olmayıp sağ ve solda birer adet olacak şekilde çizilmiştir. Cami harim bölümünün (10,5 x 12,5) ebatında olduğu, cümle kapısından içeri girildiğinde sağda ve solda iki maksûrenin bulunduğu bu maksûrelerden müezzin mahfili olarak ta kullanılan sağ taraftakinden fevkâni mahfil katına çıkış merdiveni bulunduğu görülmektedir. **(Resim 4)**

İsmail Hakkı Dergâhı ve Câmi-i Muhammedî'de yapılan 1951 yılındaki yenileme ve tamiratlar esnasında son cemaat mahallinin ahşap pencere ve camekânla kapatıldığı, 1963 yılındaki tamirat ile de mahfil katının son cemaat kısmına doğru büyütülmüş olduğu görülmektedir. **(Resim 5)**

Cami son cemaat yeriyle birlikte 13,85 × 21,75 m. ölçüsünde ahşap tavanlı ve kiremit çatılıdır. Caminin mahfili, son cemaat mahallinden başlayarak önde kare kesitli iki ahşap ayak üzerine oturmaktadır. 1963 yılında mahfil katının harim kısmına doğru büyütülmesinin yanı sıra son cemaat mahalli üzeri de mahfil kısmına ilave edilmiştir.

İsmail Hakkı dergâhı avlusunda kurulan Kur'an-ı Kerim Öğretimini Koruma Derneği, tekkedeki faaliyetlerini ilerleyen süreçte İmam Hatip ve İlâhiyat Öğrencilerine Yardım Derneği adı altında devam ettirmiştir. Dernek, Vakıflar Müdürlüğü'nden gerekli izin ve tahsisatı alarak evvelce muattal olan ve yıkılmaya yüz tutan İsmail Hakkı Bursevî Dergâh binalarında farklı zamanlarda yapılara müdahaleleri ile kapsamlı tamiratları olmuştur. Bu müdahalelerinin en kapsamlısı 1980 yılında yapılmıştır. Maalesef bu tadilat, ahşap çatkılı bağdadi sıvalı yapının, tuğla duvara tahvil edilmesi nedeniyle eserin mimari yapı özgünlüğüne çok ciddi zararlar vermiştir. Binaya yapılan müdahale ile sadece dış cephede fiziki değişim meydana gelmekle kalmamış, iç mekândaki ahşap aksam ve tezyinatını da ortadan kaldırılmıştır. Böylece hem içi hem dışıyla cami beton görünümlü bir hale dönüştürülmüştür. 1980 yılının farklı aylarında Câmi-i Muhammedî'de çekilen resimlerde, iç mekân içerisinde görülen sıcaklık ile kalbe huzur veren mekân hissi, tadilat sonrası ortadan kaybolmuştur. **(Resim 6)**

Binanın özgünlüğü ve taşıdığı hatıraları dikkate almayan bu dönüşüm esnasında İsmail Hakkı Dergâhı Câmi-i Muhammedî pencerelerinin pervaz içlerinde bulunan kitabelerin de söküldüğü görülmüştür. Ortaya çıkan durumu yayınladığı "Bir Zamanlar Bursa'ydı, Bir Payitahtın Pâyimali" adlı eserinde fotoğraflarla belgeleyen Safiyüddin Erhan Bey, kitâbelerdeki şiirlerin turûk-ı aliyyeden merhum Hüseyin Vassaf Bey'in Kemâl-nâme-i Hakkı adlı eserinde bulunduğunu Kazım Baykal'ın Bursa ve Anıtları eserine atıfla zikretmiştir. Ayrıca dergâhın pencerelerine ait sökülen kitabelerin bulunduğu pervazlardan aldığı bir kısım parçaları kırk yılı aşkın bir süre saklamış ve yıllar sonra 2023 yılında dergâhın pencere değişimi esnasında bu beyitlerin yeniden yerine konulmasına imkân oluşturmuştur. **(Resim 07)**

İsmail Hakkı Dergâhı'nda 1980 yılında görülen bu betonlaşma, yapıların orijinal mimarisinden pek çok özelliği alıp götürmüştür. Dergâhın ilk günkü rûhaniyetine ve eski zarafetine yeniden

[38] Albert Gabriel, *Une Capitale Turque Brousse* (Bir Türk Başkenti Bursa), çev. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008), 160.

dönmesi velûd mutasavvıfa karşı vazifemiz, muhibbânının gönlünü kazanmak için vesiledir. İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı'na "*Gülşen-i Bülbülân-ı Celvetiyân*" denmiş, O gülşenden bugün geriye ne kaldı?

Hüseyin Vassaf, Bursa Hâtırası adlı eserinde; *"İsmail Hakki Câmi-i Şerifin derûnuna girdiniz mi, gam ve kasvet ve meyl-i dünya sizden zail olur. O kadar müferreh, o kadar münşerih bir mabed-i mukaddesdir ki, içinden çıkmasını canınız istemez."* diyerek Dergâha ait güzelliklerden bahsetmişlerdir. Vefatlarının 300. yılında andığımız İsmail Hakkı Bursevî'nin, kaleme aldığı eserlerinin ve ahir ömürlerinde inşa ettikleri dergâhlarının, kıyamete kadar yaşaması dua ve niyazıyla "sâdık-ı Hakkı" olarak kalasınız.

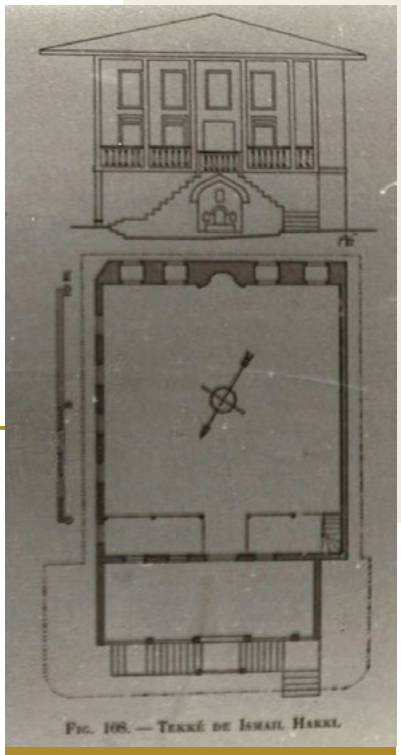
1-Sefer Esnasında Islanan Kâğıt

2-Kabir Ön Taşı

3-Tekke Kapısı

4-Albert Gabriel'in Tekke Çizimi

5-Kapatılan Son Cemaat Yeri

6-İç Mekân, 1980

7-Sol Ön Pencere

8-Hazire ve Tekke

9-Tekke Doğu Cephe

10-Tekke Doğu Cephe, 1980

11-İsmail Hakkı Bursevî Kabir Taşı

12-İsmail Hakkı Bursevî Rotası

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN ESERLERİ

Hilal Nur KILIÇ*

İsmail Hakkı Bursevî eserlerini genel itibariyle; ayet tefsirleri, hadis şerhleri ve tasavvufî konular ağırlıklı; manzum, mensur karışık ve Arapça-Türkçe olarak kaleme almıştır. Müellif vasfıyla oldukça bereketli bir ömür geçirmiştir. Pek çok seyahat ve ziyaret dolu seneler içerisinde mütemadiyen yazıma devam etmiştir. Aşağıda hazırlanan listede Bursevî'ye ait her bir eser; dili, varak sayısı, kütüphane kaydı, muhtevası gibi temel bilgiler eksik bırakılmadan telif tarihine göre sıralanarak ele alınmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken Ali Namlı'nın *"Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmail Hakkı Bursevî"* makalesi ve *"İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı"* kitabı, Özlem Güngör'ün *"İsmail Hakkı Bursevî ve Eserlerine Dair Bir Bibliyografya Denemesi"* makalesi ve Mahmûd Nâsıh tarafından yazılıp M. Murat Yurtsever tarafından hazırlanan *"Sübhatü's-Sâlikîn İsmail Hakkı Bursevî'nin Şiirleri ve Takrirleri"* kitabının *"Telif Sırasına Göre Eserleri"* başlığı kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı bünyesinde bulunan Yazma Eserler Veritabanı'na ait **https://portal.yek.gov.tr/works/search/full** internet adresinden de dijital bir kaynak olarak istifade edilmiştir.

1. Nuhbetü'l-Letâ'if / h. 1085

Fıkıh, vâridat ve tasavvuf konularını ihtiva eden 86 varaklık, Arapça bir eserdir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 138 B, 25849, müellif hattı). Eser üzerine Necmi Sarı *"İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhu*

* Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 712022011@ogr.uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3505-1273

Nuhbeti'l-Fiker Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili" adıyla doktora tez çalışmasını tamamlamıştır. (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

2. Mecâlisü'l-Va'z ve't-Tezkîr / h. 1086

Vaaz ve nasihat konularına dair matbu, 176 varaklık, Arapça bir eserdir. Eser iki kez basılmıştır (İstanbul, 1303, 1266).

3. Şerhu Mukaddimeti'l-Cezerî / h. 1103

İbnü'l-Cezerî (v. 833/1429)'nin tecvitle ilgili Mukaddime'sine yazılmış 7 varaklık, Arapça bir ta'lîkadır. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 38, 176-183, müellif hattı).

4. Şerhu Risâle fî Âdâbi'l-Münâzara li-Taşköprîzâde / h.1092

Mübâhese ve münâzara adabına dairdir. Taşköprizâde Ahmed Efendi (v. 968/1561)'nin *"Risâle fî İlmi Âdâbi'l-Bahs"* adlı eserinin Arapça, 30 varaklık şerhidir. Basılmıştır (İstanbul, 1273).

5. Şerhu'l- Hadîsi'l-Erba'în / ?

Riyâzu's-Sâlihîn'den seçilen kırk hadise kimi kısa şerhler düşülerek yazılmış Arapça, 14 varaklık bir eserdir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 38, müellif hattı).

6. Şerhu'l-Fıkhi'l-Keydânî / h. 1094

Lütfullah Fâzıl en-Nesefî el-Keydânî'nin *"Mukaddimetü's-Salât"*ına yazılmış Arapça, 19 varaklık bir şerhdir (Âtıf Efendi Kütüphanesi, 873, müellif hattı).

7. Mecâlisü'l-Müntehabe / h. 1094

Vaaz ve nasihatlere dair 101 varaklık, Arapça bir eserdir. Hüdâyî'nin *"el-Mecâlisü'l-Va'zıyye"* (Nefâisü'l-mecâlis) adlı eserinden ve diğer bazı eserlerden intihâb edilmiştir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 32, müellif hattı).

8. Kitâbü'l-Furûk (Furûk-ı Hakkî) / ?

Arapça dil yapısına dair 44 varaklık bir eserdir. Arap dilinde eş veya yakın anlamlı kelimeler arasındaki farklara dair *"el-Furûk"* bölümü kitap adı olmuştur. Gazzîzâde Abdullatif Efendi (v. 1247/1832) tarafından ihtisar edilmiştir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Orhan Gâzi, 1626). Çeşitli tarihlerde basılmıştır (İstanbul, 1251, 1291, 1310, 1317). Ali Enver Efendi tarafından *"el-Vüsûk fî Tercemeti'l-Furûk"* adıyla Türkçeye tercüme edilerek *Mekteb* (1311-1312) ve *Hazîne-i Fünûn* (1313) mecmuasının bazı sayılarında yayınlanmıştır. Ömer Aydın, Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul, 2011). Eser üzerine Mehmet Faruk Çifçi, doktora tezi hazırlamıştır. (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013).

9. Mecmû'atü Âyâti'l-Müntehabe / h. 1097-1098

Bazı ayetlerin tefsirine dair 14 varaklık, Arapça bir risaledir. (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, AY, 1363).

10. Mecmûatü't-Tefâsir / h.1098-1123

Bazı ayetlerin tefsirine dair 267 varaklık, Arapça bir eserdir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33).

11. Makâlât-ı İsmail Hakkî / h.1098-1100

Bazı manzumeleri, muhtelif makale, mektup ve risaleleri hâvî 159 varaklık bir mecmuadır. (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3504, müellif hattı). Basılmıştır (Bulak, 1257, İstanbul, 1288).

12. Dîvân-ı İsmail Hakkî (Fütûhât-ı Burûseviyye) / h. 1098

Gazellerin çoğunlukta olduğu, az sayıdaki Arapça ve Farsça gazelle birlikte kâfiye sırasına göre tertip edilmiş Türkçe divandır. Hece vezni ile yazılmış ilahiler de aynı tertip halinde gazeller arasında yer alır. (Bulak, 1257) ve (İstanbul, 1288)'da basılmıştır. Divan hakkında M. Murat Yurtsever tarafından doktora tezi hazırlanmış (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990) ve basılmıştır (Bursa, 2000).

13. Es'ile-i Şeyh Mısrî'ye Ecvibe-i İsmail Hakkî / ?

Niyâzî-i Mısrî (v. 1105/1694)'nin "Müşkilim var size ey Hak dostları eylen küşâd" dizesi ile başlayan ve çeşitli sorular soran şiirinin şerhidir. *Makâlât-ı İsmail Hakkî* eseri dâhilinde iki kez basılmıştır (Bulak, 1257, 3-9; İstanbul 1288, 3-8). Eseri Abdullah Çaylıoğlu yüksek lisans tezi bünyesinde Latin alfabesine aktarmış (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994) ve bu tez basılmıştır (İstanbul 1999).

14. Levâih Teteallaku bi-Ba'dı'l-Âyâti ve'l-Ehâdîs / h. 1098

İsmail Hakkı'nın gönlüne kimi ayet ve hadislere dair doğan manevî tecellîler (lâiha) içermektedir. *Makâlât-ı İsmâîl Hakkî* dâhilinde iki kez basılmıştır. (Bulak, 1257; İstanbul, 1288).

15. Risâletü't-Tehaccî fî Hurûfi't-Teheccî / h. 1100

Harflerin sırlarına ve remzlerine dair Arapça, 15 varaklık bir risâledir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 162, müellif hattı).

16. Mecmû'atü Âyâti'l-Müntehabe / h. 1100-1102

Bazı ayetlerin tefsirine üzerine yazılmış 52 varaklık, Arapça bir eserdir. (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, 3706, müellif hattı).

17. Şerhu'l-Hadîs "el-Mü'minü Mir'âtü'l-Mü'min" / h. 1102

"Mümin müminin aynasıdır." hadisinin 4 varaklık, Arapça bir şerhidir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41, müellif hattı).

18. Mecmûatü'l-Esrâr / ?

Bursevî'nin şeyhi Osman Fazlî Efendi başta olmak üzere mutasavvıfların muhtelif eserlerinden yapılan seçmelerden oluşan 125 varaklık, Arapça bir eserdir. *Tamâmü'l-Feyz* ile konu benzerliği taşır. (Âtıf Efendi Kütüphanesi, 1500).

19. Kitâbü Tamâmi'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl / h. 1103

İsmail Hakkı'nın şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin yaşayışını, eserlerini, kerametlerini, devlet erkânıyla ilişkilerini, şeyhinin birebir ve toplu sohbetlerinden notlarını kaydettiği Arapça, 244 varaklık bir eserdir. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Köşkü, 497). Kitapta Celvetiyye'nin tarikat adabına da değinilmiştir. Eser hakkında Ramazan Muslu ve Ali Namlı tarafından yüksek lisans tezleri hazırlanmıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994) ve basılmıştır (thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî Beyrut 2010; thk. Ramazan Muslu ve Ali Namlı, c. I-II, Dımaşk: Dâru Ninawa, 2011).

20. Ferahu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye) / h. 1105-1107

Yazıcızâde Mehmed Efendi'nin kaleme aldığı *Muhammediye*'ye yazılmış Türkçe bir şerhtir. Üç cilt ve 500 varaktan müteşekkil hacimli bir eserdir. İki ve üç cilt hâlinde muhtelif defalar basılmıştır (Bulak, 1252, 1255, 1256, 1258; İstanbul, 1274, 1294).

21. Şerh-i Salavât-ı İbn Meşîş / h. 1113

Salavât-ı şerife şerhini içeren 20 varaklık Türkçe bir risaledir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah,

217, 76-97) İki kez basımı yapılmıştır. (Bulak, 1279; İstanbul, 1256). Eser üzerine Zehra Çelebi tarafından *"Tasavvuf Tarihinde Vird-Hizb Geleneği ve İsmail Hakkı Bursevî'nin "Şerh-i Salavât-ı Meşîşiyye" İsimli Eseri"* adıyla yüksek lisans tez çalışması yapılmıştır. (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007). Nedim Tan esere dair *"Varlığın Dili -İbn Meşiş Salavatı ve Şerhi"* adıyla 2014 yılında bir kitap yayınlamıştır. (İstanbul, 2014).

22. Es'iletü's-Sahafiyye ve Ecvibetü'l-Hakkıyye (Şerhu'l-Atâ li-Ehli'l-Gıtâ) / h. 1114

Şeyh Mehmed Sahafî'nin (v. 1146/1733) manzum sorularının cevaplarını ihtiva eden Türkçe, mensur, 73 varaklık bir şerhtir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 250, 73) Eser üzerine Zülfiye Eser tarafından *"İsmail Hakkî Bursevî'nin Es'iletü's-Sahafiyye ve Ecvibetü'l-Hakkiyye Adlı Eseri"* adıyla yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003).

23. Er-Risâletü'l-Câmia li'l-Mesâili'n-Nâfia / h. 1114

Fıkıh ve kelâm ilminin bazı hususlarına dair 120 varaklık, Türkçe bir eserdir (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyi, 442). Eser hakkında Fatmanur Betül Öncel tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

24. Vâridat-ı Hakkıyye (Vâridat-ı Kübrâ) / h. 1114-1115

Vâridat ve şerhlere dair 152 varaklık, Arapça bir eserdir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 86, müellif hattı). Eser üzerine Betül İzmirli *"İsmail Hakkı Bursevî'nin Vâridat-ı Hakkıyye'si"* adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır. (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

25. Risâletü Eyyühe'l-Bülbül / h. 1115

Bursevî'nin vâridatı ve şerhlerine dair 25 varaklık, Arapça bir eserdir. "Bülbül" ile gönül kastedilmiştir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 86, müellif hattı).

26. Kitâbü'ş-Şecv / h. 1115

Hayatın türlü zaruret ve müşkülâtını konu alan 25 varaklık, Arapça bir eserdir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 789, müellif hattı).

27. Kitâbü'l-Hutabâ / h. 1114-1115

Bursevî'nin muhtelif hutbelerini ihtiva eden 40 varaklık, Arapça bir eserdir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 85, müellif hattı).

28. Mecmûatü'l-Fevâid / h. 1115-1116

Vâridatı ve şerhleri ile pek çok manzumesinin bulunduğu 184 varaklık, Arapça-Türkçe bir mecmuadır. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 87, müellif hattı). Eser üzerine Tubanur Kaya, *"İsmail Hakkî Bursevî'nin Fevâid Mecmûası Üzerine Bir İnceleme (Transkripsiyonlu Metin)"* adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır. (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

29. Mecîü'l-Beşîr li-Ecli't-Tebşîr

Hz. İsa tarafından Hz. Muhammed'in müjdelenmesine dair Saff sûresinin 6. ayetinin tasavvufî tefsirini hâvî Arapça, 26 varaklık bir risaledir. Eserin hâmişlerinde Bursevî'nin elliden fazla manzumesi mevcuttur. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 789, müellif hattı).

30. Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî) / h. 1116

Mevlânâ (v. 672/1273)'nın *Mesnevî*'sinin ilk 738 beytinin 610 varaklık, Türkçe şerhidir. İstanbul'da 1285 ve 1287'de iki cilt hâlinde basılmıştır. Eserin ilk cildi üzerine Saliha Baryaman yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000). İkinci cildi üzerine Mustafa Efe tarafından yüksek lisans tez çalışması yapılmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002). Ese-

rin tamamı ise İsmail Güleç tarafından doktora tezi olarak çalışılmış (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002) ve basılmıştır (İstanbul, 2004, 2017). Bunlardan başka son dönemlerde eser Büyüyenay Yayınları bünyesinde Suat Ak tarafından hazırlanarak "*Mesnevî'nin Ruhu*" adıyla tekrar basılmıştır.

31. Şerhu'l-Kebâ'ir (Rumûzü'l-Künûz) / h. 1116

Büyük günahlara ve bunlardan uzak durmaya dair 60 varaklık, Türkçe bir eserdir. Basılmıştır (İstanbul, 1257). Ayrıca eser hakkında İbrahim Halil Güler tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005).

32. Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an / h. 1096-1117

Müellifin en meşhur eseridir. Daha çok işârî tefsirler arasında sayılır fakat diğer tefsir türlerinin pek çok özelliğini de taşır. Ayetleri Arap dili, kıraat, sebeb-i nüzûl, hadis, fıkıh, kelâm gibi ilimleri ilgilendiren yönleriyle de ele alan, rivayet ve dirayet tefsirlerinin çoğu usulünü kendinde toplayan kapsamlı bir tefsirdir. *Rûhu'l-Beyân* başta klasik tefsirler olmak üzere çeşitli kaynaklardan faydalanılarak telif edilmiş, günümüze kadar özellikle önemli bir kaynak olarak gelmiştir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 12-27, müellif hattı). Üç, dört, altı ve on cild hâlinde muhtelif defalar basılmıştır. (İstanbul, 1255, 1285, 1286, 1306, 1330; Bulak, 1255, 1264, 1276, 1278, 1287; Beyrut, 2001, 2013).

33. Rûhu'l-Beyân muhtasarları, Türkçe ve Urduca'ya tercümelerinin yanında pek çok ilmî ve akademik çalışmaya da konu olmuştur. Bunlardan bir kısmı aşağıda verilmiştir.

Ali Namlı (2008), "Rûhu'l-Beyân" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul Diyanet Vakfı Yayınları, c. 35.

Sâkıb Yıldız (1972), *Türk Müfessiri İsmail Hakkî, Hayatı, Eserleri ve Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, (Sorbonne Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Paris).

İsmail Hakkı Bursevî (1988), *Tenvîru'l-Ezhân Min Tefsîri Rûhi'l-Beyân* (İhtisas ve Tahkik: M. Ali Sâbûnî) c.4, Dimaşk, Dâru'l-Kalem.

Seyit Avcı (2005), *Rûhu'l-Beyân -Kur'an Meâli ve Tefsiri, Hadislerin Tahrici* İstanbul, Erkam Yayınları.

İsmail Hakkı Bursevî (2002), *Muhtasar Rûhu'l-Beyân Tefsiri* (nşr. Muhammed Ali Sâbûnî) c.1-10, İstanbul Damla Yayınevi.

İsmail Hakkı Bursevî (2006), *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsiri* (Arapçadan tercüme Mustafa Altundağ) İstanbul, Erkam Yayınları.

İsmail Hakkı Bursevî (2014), *Rûhu'l-Beyân'dan Kıssalar ve Hisseler* (çev. Recep Tutar) İstanbul, Muallim Neşriyat.

Derviş Dokgöz (2020), *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirindeki Usûlî ve Fıkhî Görüşleri*, (İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Fatma Çalık (2002), *Rûhu'l-Beyân'da İşarî Tefsir Anlayışı*, (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa).

M. Fatih Hasçiçek (2000), *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında "Nefs Kavramı*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Muzaffer İnneci (2018), *Bursevî ve Rûhu'l-Beyân Adlı Eserinde Hak Kavramı*, (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Fatih Oruç (2008), *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirinde Hârikulâde Olaylar*, (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ömer Özbek (2003), *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirinde "Usûl-i Aşere"*, (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Azize Süzer (2014), *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirindeki Hadislerin Tahrîci ve Değerlendirilmesi (Nisa Sûresi Örneği)*, (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

34. Vâridat/ h. 1116

"Min Vâridati'l-Fakîr eş-Şeyh İsmail Hakkî Min Evâhiri Zilhicce Min Seneti 1116" ibaresi ile başlar ve kimi listelerde bu şekilde isimlendirilmektedir. Bursevî'nin vâridatı ve şerhlerine dair 160 varaklık, Arapça bir eserdir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 789, müellif hattı). Eser içerisinde Türkçe şiirlerine de yer vermiştir.

35. Eş'âr-ı Hakkı/ h. 1117

"Min Ba'dı Mâ Nazamehü'l-Fakîr eş-Şeyh İsmâîl Hakkî bi'l-Lisâni't-Türkî Min Evveli Seneti 1117" ibâresiyle başlayan mensur takrir ve hâmiştekilerle birlikte 150'den fazla manzume içeren 30 varaklık, Türkçe bir eserdir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 789, Müellif hattı).

36. Şerh-i Ebyât-ı Hacı Bayrâm-ı Velî / h. 1118

Hacı Bayrâm-ı Velî (v. 833/1430)'nin "Çalabım bir şâr yaratmış" mısraı ile başlayan altı beyitlik şiirinin 25 varaklık, Türkçe, mensur şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521, müellif hattı). Eser üzerine Münir Atalar mezuniyet tezi (Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 1971), Arzu Polatoğlu yüksek lisans tezi (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008) hazırlanmıştır. Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi dâhilinde Latin harflerine aktarılmıştır (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999). Daha sonra Suat Ak Latin harfleriyle neşretmiştir (İstanbul, 2013).

37. Şerh-i Ebyât-ı Yûnus Emre / h. 1118

Yunus'un "Çıkdım erik dalına anda yedim üzümü" dizesi ile başlayan on üç beyitlik manzumesinin 7 varaklık, Türkçe şerhidir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521, müellif hattı). Emine Sayın (Sevim) yüksek lisans tezinde şiire yapılan diğer şerhlerle birlikte Bursevî'nin şerhini de incelemiş ve metni Latin harflerine aktarmıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986). Bu çalışma basılmıştır (Necla Pekolcay-Emine Sevim, *Yunus Emre Şerhleri*, Ankara, 1991). Ahmet Taştan, yüksek lisans tezi dâhilinde şerhi Latin harflerine aktarılmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999). Suat Ak aynı şiiri, Niyâzî Mısrî ve Şeyhzâde şerhleri ile latinize ederek neşretmiştir (*Çıktım Erik Dalına: Yunus Emre'nin Bir Şiirinin Üç Şerhi*, İstanbul, 2012).

38. Ecvibetü'l-Hakkîyye an Es'ileti'ş-Şeyh 'Abdurrahmân / (h. 1118-1123)

(Ecvibetün Hakkîyyetün Şehdiyye An Esviletin Hakkâniyyetin Abdiyye)

Şeyh Abdurrahmân (v. 1120/1709)'ın ibadetlere dair hikmetlerle ilgili manzum yedi sorusuna Bursevî'nin cevap mahiyetindeki 10 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521, müellif hattı).

39. Risâle fî Beyâni'l-Halve ve'l-Celve / h. 1118

Tasavvufî muhtevalı, halvet ve celvete dair 3 varaklık, Türkçe bir risaledir (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyî, 1797, 68b-70b).

40. Risâletü'l-Mi'râciyye / h. 1121

Mesnevi tarzında kaleme alınmış 477 beyitlik ve 40 varaklık, Türkçe bir manzumedir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 124). Basılmıştır (İstanbul, 1267). İrfan Poyraz tarafından Latin harfleriyle neşredilmiştir (Bursa, 2007).

41. Sülûkü'l-Mülûk (Tuhfe-i Aliyye) / h. 1121

Sadrâzam Çorlulu Ali Paşa'ya ithaf edilmiş 50 varaklık, Türkçe bir eserdir (Âtıf Efendi Kütüphanesi, 1412). Eser hakkında Şeyda Öztürk tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999) ve bu çalışma *"Seyr u Sülûk Üç Tuhfe"* adıyla basılmıştır (İstanbul, 2000).

42. Şerh-i Nazmü's-Sülûk / h. 1121

(li'ş-Şeyh Ömer İbni'l-Fârız)

İbnü'l-Fârız (v. 632/1234)'ın *Nazmü's-Sülûk* (et-Tâiyyetü'l-kübrâ) adlı kasidesinin ilk dört beytinin 20 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, 189). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde Latin harflerine aktarılmıştır (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999).

43. Kitâbü'l-Envâr / h. 1121

İsmail Hakkı'nın İstanbullu müntesiplerinden "Evliyâ" lakaplı Derviş Mehmed için yazdığı doksan sekiz beyitlik kasidenin yine kendisi tarafından yapılmış 80 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, 189, müellif hattı). Eser üzerine Naim Avan tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997) ve çalışması basılmıştır (İstanbul, 1999). Murat Yurtsever, eseri bir makalesinde ele almıştır ("İsmâîl Hakkî Bursevî'nin Kitâbü'l-Envâr'ı", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998), 279-296). Nevin Gümüş tarafından ise esere dair doktora tezi (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998) hazırlanmıştır. Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi dâhilinde Latin harflerine aktarılmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999).

44. Mecmûa-i Hakkı / h. 1122

Vâridat ve şerhlerin yer aldığı 285 varaklık, Arapça bir eserdir. 1122 (1710) yılındaki hac yolculuğu sıralarındaki vâridatı ve şerhlerine dairdir. Bu mecmuada Bursevî'nin bazı Mısır ulema ve meşâyihine hediye ettiği, bir kısmı kısa sûre ve ayet tefsirlerinden oluşan risaleler de yer alır (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507).

45. Tefsîru Âmene'r-Rasûlü / h. 1125

Bakara suresinin son iki ayetinin 12 varaklık, Arapça tefsiridir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 414).

46. Şerhu Ayet-i "ve mâ Besse fîhimâ min Dâbbe" / ?

(Kelimetün Zâbbe Ammâ Yeridü Alâ Metni Dâbbe)

Şûrâ suresinin 28. ayetinin 2 varaklık Arapça tefsiridir (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507).

47. Şerhu Ayet-i "Yâ Eyyühe'n-Nâsü'budû Rabbeküm" / ?

Bakara suresinin 21 ve 22. ayetlerinin tefsir edildiği 17 varaklık, Arapça bir risaledir (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507).

48. Risâletü'l-Umâriyye / ?

1122/1710'da ikinci hac yolculuğunda uğradığı Mısır'da Şeyh Umâre el-Mısrî'ye hediye etmiştir. "Küllemâ zekerake'z-zâkirûn..." ibaresinin 8 varaklık, Arapça şerhidir. Risalenin sonunda İsmail Hakkı'nın Mısır ulemasına hitap ettiği on soru da bulunmaktadır (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507).

49. Tefsîru Sûreti'z-Zelzele / h. 1122

Zilzâl suresinin 5 varaklık, Arapça tefsiridir (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507).

50. Risâle-i Hakkı / h. 1122

Tefsire dair 3 varaklık, Arapça risaledir. Mekke'de iken ulemanın kendisinden Kadı Beyzâvî tefsiri ve İsamüddin hâşiyesindeki bazı meseleleri açıklamasını istemeleri üzerine yazmıştır (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507).

51. Şerh-i Ebyât-ı Yûnus Emre / 1123

Aslında Âşıkpaşazade'ye ait olan "Çıkdım bâdem dalına anda yedim üzümü" dizesi ile başlayan 15 beyitlik manzumenin 17 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521, Müellif hattı).

52. Şerh-i Nazm-ı Ahmed (Ahmedî) / h. 1121

Dukakinzâde Ahmed Bey'e ait "Dinler isen hâlimi eydeyim ey nev-civân" şeklinde başlayan şathiye türündeki yedi beyitlik manzumesinin 5 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521, müellif hattı). Basılmıştır (İstanbul, 1330). Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı tarafından Latin harfleriyle neşredilmiştir (*Bitmemiş Ot Dibinde Doğmadıcak Bir Göcen: Şerh-i Nazm-ı Ahmed*, Ankara: 2000; *Türk Edebiyatında Şathiye*, Ankara, 2001). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde Latin harflerine aktarılmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999).

53. Risâle-i-Şem'iyye / h. 1124

Şem'î Mehmed Efendi için yazılmış "Âdem bir demdir." ifadesinin 8 varaklık, Türkçe şerhidir. Sekiz nur ve mahiyeti üzerinde durulmuştur (Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah, 217).

54. Şerhu Şuabi'l-Îmân / h.1124

Akaide dair 60 varaklık, Türkçe bir eserdir (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, EH., 853). Eser basılmıştır. (İstanbul, 1304) Eser üzerine Yakup Çiçek tarafından *"İman Esaslarına Tasavvuf Bir Bakış: Şerhu Şuabi'l-Îman"* isimli bir kitap yayımlanmıştır (2002).

55. Mecmûa-i Hakkı / h. 1124

Bazı ıstılahların izahı ile vâridat ve şerhlerin yer aldığı 97 varaklık, Türkçe bir mecmuadır. Mecmuanın baş ve son tarafında Bursevî'nin 1114-1118 tarihleri arasında değişik kimseler için yazdığı mektup ve şiirler de yer almaktadır (Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 645, Müellif hattı).

56. Mecmûatü'l-Hutab ve'l-Vâridat / h. 1118-1125

Müellifin Arapça-Türkçe kaleme aldığı manzumelerini, vâridat ve şerhlerini ihtiva eder. Mecmuanın sonunda insanlara gönderdiği kimi mektuplar, şiirler ve tarih düştüğü müsveddeler bulunmaktadır. 275 varaklık bir eserdir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 85, müellif hattı).

57. Şerh-i Ebyât-ı Yûnus Emre / h. 1125

Yunus'un "Sırâtdan gel sıfâta anda safâ bulasın" dizesi ile başlayan manzumesinin 12 varaklık, Türkçe şerhidir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521, Müellif hattı). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi dâhilinde (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999) Latin harfleriyle neşredilmiştir.

58. Risâle-i Gül (Risâle-i Verdiyye) / h. 1125

Gül hakkında kaleme aldığı 3 varaklık, Türkçe risaledir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 414).

59. Tefsîr-i Âmene'r-Rasûlü / h. 1125

Bakara suresinin son iki ayetine dair Türkçe kaleme alınmış 4 varaklık kısa bir tefsirdir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 414).

60. Risâle-i Ma'nâ-yı Şerîf-i İsm-i Muhammed / h. 1125

Seyyid Mehmed Efendi'ye hediye edilen bu küçük risale, Muhammed (Mehmed) isminin harfleri ve mahiyeti hakkında 5 varaklık, Türkçe bir risaledir (Millet Kütüphanesi, Şer'iye, 1182).

61. Ta'lika alâ Evâil-i Tefsîri'l-Beydâvî (Şerh-i Tefsîr-i Fâtiha) / h. 1127

Beyzâvî (v. 691/1286)'nin tefsirinin Fâtiha ve Bakara suresinin son ayetleri üzerine yapılmış 210 varaklık, Arapça bir ta'lîkadır (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 31, 209, müellif hattı).

62. Şerh-i Ebyât-ı Yûnus Emre / h. 1128

Bursevî'nin Yunus Emre'ye atfettiği "Adım adım ileru beş âlemden içeru" dizesi ile başlayan ilahisinin 2 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521). Şerhin Âmil Çelebioğlu ("Yûnus'un Bir Şiirinin Şerhi", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1998), Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı (*Türk Edebiyatında Şathiye*) ve Ahmet Taştan (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999) tarafından yapılmış Latin harfleriyle neşirleri vardır.

63. Şerhu Nuhbeti'l-Fiker / h. 1129

İbn Hacer (v. 852/1449)'in *Nuhbetü'l-Fiker* adlı eserinin 322 varaklık, Arapça şerhidir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 35-37, müellif hattı). Hadis ilminin bazı meselelerinden ve muhtelif hadis şerhlerinden müteşekkildir. Eser hakkında Necmi Sarı tarafından doktora tezi hazırlanmıştır (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

64. Kitâbü'l-Mir'ât li-Hakâiki Ba'dı'l-Ehâdis ve'l-Âyât / h. 1130

Muhtelif ayetlerin tefsiri, hadis şerhleri ve vâridatına dair 290 varaklık, Arapça bir eserdir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 40, müellif hattı). Çeşitli tertiplerde baskıları yapılmıştır (Kahire, 2009; Beyrut 2013).

65. Kitâbü'l-Hitâb / h. 1130

İtikad, ibâdet, zahir, bâtın ve diğer tasavvufî meselelere dair 220 varaklık, Türkçe bir eserdir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 65-66). Basılmıştır (İstanbul, 1256 ve 1292). İ. Turgut Ulusoy (İstanbul, 1975) ve Bedia Dikel (İstanbul, 1976).

66. El-Vâridat / h. 1130

Bursevî'nin varidât ve şerhlerine dair 220 varaklık, Arapça bir eserdir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 789, Müellif hattı).

67. Mecmûa-i Hakkı / h. 1130

Manzume ve şerhlere ek olarak vâridatların da yer aldığı 42 varaklık, Türkçe bir mecmuadır (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, TY. 9793, müellif hattı).

68. Kitâbü'd-Düreri'l-'İrfâniyye / h. 1130-1131

Şam'daki bazı vâridatı ve şerhlerine dair 63 varaklık, Arapça-Türkçe bir risâledir (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, TY. 4019). Eser hakkında Fazlı Dinç tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998).

69. Mecmûatü'l Fevâid ve'l-Vâridat / h. 1130-1131

Bursevî'nin vâridatının, ayet ve hadislere dair tefsir ve şerhlerinin yanı sıra bir bölümünde de kırk adet musiki makamı faslı bulunan 184 varaklık, Arapça-Türkçe bir eserdir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 87, müellif hattı). Eser üzerine Zeynep Türkoğlu (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023) ve Tubanur Kaya (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019) tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

70. Risâle-i Hakâik-ı Hurûf-i Teheccî (Hakâiku'l-Hurûf) / h. 1131

Harflerin esrarı ve tasavvufî remzlerine dair 6 varaklık, Arapça bir risaledir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 162, müellif hattı).

71. Tuhfe-i Recebiyye / h. 1131

Şam valisi Recep Paşa'ya ithaf edilmiş Türkçe, 100 varaklık bir eserdir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1374, müellif hattı). Eser hakkında Selim Çakıroğlu tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006) ve bu çalışma *İlahi İsimler* (İstanbul, 2008) ve *Esmaü'l-hüsna Şerhi* (İstanbul, 2014) olarak iki kez basılmıştır. Zübeyir Akçe ise eser üzerine doktora tezi (Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008) hazırlamıştır.

72. Vâridat / h. 1131

Bazı ayet ve hadislerin tefsir ve şerhlerine de yer verilen 80 varaklık, Arapça-Türkçe bir eserdir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 165, Müellif hattı) Eser hakkında Fatih Tüzek tarafından "*İsmail Hakkı Bursevî'nin Vâridat Adlı Eserinin Transkripsyon ve İncelenmesi*" ismiyle bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).

73. Kitâbü'n-Necât / h. 1131

Amelî ve itikâdî konuların tasavvufî açıdan ele alındığı yer aldığı 305 varaklık, Türkçe bir eserdir. Basılmıştır (İstanbul, 1290).

74. Mecmûa-i Hakkı / h. 1131

Çeşitli konularda şiir ve makalelerin yer aldığı 133 varaklık, Arapça-Türkçe bir mecmuadır (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, EH, 1790).

75. Mecmûa-i Hakkî / h. 1132

Bursevî'nin hayatına dair bilgileri ve vâridatını içeren 75 varaklık, Arapça-Türkçe bir mecmuadır (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41). İlk yarısında ayrıca Osman Fazlî Efendi'nin eserlerinden derlemeler yer alır.

76. Risâletü'l-Hazarât / h. 1132

Cürcânî (v. 816/1413)'nin *et-Ta'rîfât* isimli eserinden "el-hazarâtü'l-hamsü'l-ilâhiyye" ve "el-insânü'l-kâmil" maddelerinin 29 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, 189). Eser hakkında Elif Söyleyici Dedeler tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

77. Tuhfe-i İsmailiyye / h. 1132

Bursevî'nin I. ve II. Avusturya seferlerinde yol arkadaşlığı yapan Lefkevîzâde Hacı İsmail Piyâde'ye ithaf edilmiştir (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyi Efendi, 459). İman ve ilmihal ile bazı tasavvufî tavsiyelere dair 58 varaklık, Türkçe bir eserdir. Basılmıştır (İstanbul, 1292, 1303). Eser hakkında Ahmet Koç tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).

Nevin Gümüş, kaleme aldığı makalesinde eseri "vasiyetnâme" olarak isimlendirmiş ve metnini Latin harflerine aktarmıştır ("İsmail Hakkı Bursevî'nin Vasiyetnâme'si", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2009)).

78. Tuhfe-i Halîliyye / h. 1133

Bursevî'nin büyük kardeşi Halil Çelebi'ye ithaf ettiği 100 varaklık, Türkçe risaledir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, 165). Basılmıştır (İstanbul, 1256, 1293). Eser üzerine Arife Koçak Pulat tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

79. Tuhfe-i Atâiyye / h. 1133

Bursevî'nin Tekirdağlı müritlerinden Hacı Mehmed Atâî'ye ithaf edilmiş Türkçe, 75 varaklık bir eserdir (Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1537, 75). Eserle ilgili Veysel Akkaya tarafından yüksek lisans tezi (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999) hazırlanmış ve bu çalışma basılmıştır (Kâbe ve İnsan, İstanbul, 2012).

80. Kitâb-ı Kebîr (el-Kitâbü'l-Kebîr) / h. 1132-1133

Eserde vâridat ve şerhlerin yanı sıra bazı ıstılahlar açıklanmış, İbnü'l-Arabî (v. 638/1240)'nin *Dîvân*'ından kimi beyitler şerh olunmuştur (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 71). 135 varaklık, Arapça-Türkçe bir kitaptır. Eser hakkında Nuran Döner yüksek lisans tezi hazırlamış (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000) ve bu çalışma basılmıştır (Bursa, 2016).

81. Kitâbü'z-Zikr ve'ş-Şeref / h. 1133

Bursevî'nin vâridatı ve şerhlerine, bazı tasavvufî konularla ilgili kısa değerlendirmelere ve İbnü'l-Arabî (v. 638/1240)'nin *Dîvân*'ından seçilen beyitlerin şerhlerine dairdir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, 2752). Türkçe-Arapça, 63 varaklık bir eserdir. Eser hakkında Mehmet Zeki Başyemenici tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997).

82. Kitâbü's-Sülûk (Tuhfe-i Vesîmiyye) / h. 1133

Enderun ağalarından Seyyid Ahmed Vesîm Ağa'ya ithaf edilmiş 50 varaklık, Türkçe bir eserdir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 359). Eserde tarikat erkânı ve tasavvufî konular ele alınmaktadır. Basılmıştır (İstanbul, 1240). Eser üzerine Recep Yaman (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998) ve Şeyda Öztürk (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999) tarafından yüksek lisans tezleri hazırlanmış ve Şeyda Öztürk'ün çalışması basılmıştır (*İsmail Hakkı Bursevî*, *Üç Tuhfe/Seyr-i Sülûk*, İstanbul).

83. Şerh-i Ebyât-ı Fusûs / ?

Seyyid Ahmed Vesîm Ağa'ya ithaf edilen ve *Fusûsu'l-Hikem*'in *Kelime-i İshâkıyye Faslı*'nın son tarafındaki beyitleri şerh eden, 32 varaklık, Türkçe bir risâledir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1474).

84. Tuhfe-i Bahriyye / h. 1133

Bahçeler müfettişi Bahrî Hüseyin Efendi'ye ithaf edilmiş Türkçe, 15 varaklık, kara ve denizin esrarı gibi çeşitli meseleleri hâvî bir risaledir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 637). 2018 yılında İsmail Fakirullah'ın hazırlamış olduğu eser Ketebe yayınevi tarafından basılmıştır (*İsmail Hakkı Bursevî, Tuhfe-i Bahriyye -Tevhid ve Sırlar Denizi*, İstanbul).

85. Risâle-i Hüseyniyye / h. 1133

Bahrî Hüseyin Efendi'ye ithaf edilen diğer bir risâledir. Türkçe, 7 varaklık bir eserdir. "Hüseyin" isminin ve harflerinin tasavvufî işaretleri hakkındadır (Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 637; Yer ve

tarih bilgisi bulunmayan bir baskısı da mevcuttur.). Mehmet Asağ'ın hazırladığı metin Büyüyenay Yayınları tarafından basılmıştır. (*İsmail Hakkı Bursevî, Hz. Hüseyin Risâlesi Risâle-i Hüseyniyye*, İstanbul, 2020).

86. Kitâbü'l-Hakkı's-Sarîh ve'l-Keşfi'ş-Sahîh / h. 1133

Yer yer vâridatların da yer aldığı bazı ayet ve hadislerin tefsir ve şerhine dair 500 varaklık, Arapça bir eserdir. (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyî, 468, müellif hattı). Halifelerinden Ahmed Pertevî Efendi ihtisar etmiştir (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, AY., 3577).

87. Kitabu Hucceti'l-Bâliğa / h. 1133

Eserde muhtelif tasavvufî konular ele alınmıştır. Reşahât kenarında basılmış, Türkçe, 110 varaklık bir eserdir (İstanbul, 1291). Eser hakkında Abdullah Kargılı tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).

88. Kitâbu Nakdi'l-Hâl / h. 1133-1134

Vâridatların, bazı ayet ve hadislerin tefsir ve şerhine dair 300 varaklık, Arapça metinler de içeren fakat geneli itibariyle Türkçe bir eserdir. (BUÜ İlahiyat Fakültesi, İsmail Hakkı Bursevî Nadir ve Yazma Eserler Kütüphanesi, 58005, müellif hattı). Eserde Ay'ın 28 menziline tekabül eden kalbin 28 hali yakîn şeceresi olarak başlıklandırılmış ve tek tek ele alınmıştır (Şeceratü'l-Yakîn ve't-Tevhîd). Eser hakkında Nurefşan Gündüz, Hilal Nur Kılıç, Beyzanur Tuna ve Hilal Bayalan tarafından Murat Yurtsever danışmanlığında yüksek lisans tezleri hazırlanmıştır (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019; 2020; 2022; 2022). Eserin müellif nüshasına dair Hilal Nur Kılıç "İsmail Hakkı Bursevî'ye Ait Kayıp Bir Müellif Nüshası Vâridatın Keşfi: Kitâbu Nakdi'l-Hâl" isimli bir makale yayınlamıştır (*Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 34 (2025).

89. Tuhfe-i Hasakiyye / h. 1134

Tûbâzâde Mehmed Ağa'ya ithaf olunan, 380 varaklık, Türkçe bir eserdir. Eserde kelime-i tevhid, Hz. Peygamber'in Hz. Âdem'e kadar nesebi, arş-ı a'zam, şems, sırr-ı insân, kutbu'l-aktâb gibi ıstılahlar ile Osmanlı idari teşkilâtının önde gelen makamlarının tasavvufî yorumu, ilmihâl ve tasavvufla ilgili hususlar üzerinde durulmuştur. (Ankara Üniversitesi DTC. Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib Sencer, 2029, müellif hattı). Eser üzerine İhsan Kara, Muammer Cengiz ve Mehmet Tabakoğlu tarafından yüksek lisans tezleri hazırlanmıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, 2007, 2008).

90. Risâle-i Bahâiyye / h. ?

Celvetiyye adab ve erkânına dair bu küçük risaleyi Bursevî Üsküdar'da ikamet ettiği sıralarda Bursa'da bulunan oğlu Bahâeddîn Mehmed'e yazmış ve ona izâfe etmiştir (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyi, 70b-75b). Türkçe, 5 varaklık bir eserdir.

91. Kitabü Zübdeti'l-Makal / h.1134

Ayet tefsirlerini de ihtiva eden tasavvufî meseleler üzerine yazılmış Türkçe, 30 varaklık bir eserdir. (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyî, 449).

92. Tuhfe-i Ömeriyye / h. 1134

Bursevî'nin müritlerinden Derviş Ömer Nevâlî'ye ithaf ettiği eserde tevhid, esmâ, seyrüsülûk, Ömer isminin tasavvufî şerhi, iman, ihsan, velâyet, nübüvvet, marifet ve çeşitli mekânlara dair mülahazalar üzerinde durulmuştur (Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, 162). Türkçe, 92 varaklık bir tuhfedir. Basılmıştır (İstanbul, 1240). Eser üzerine Mehmet Ali Akidil, yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 1996). Bu çalışma basılmıştır (Üç Tuhfe/Seyr-i Sülûk, İstanbul 2000).

93. Şerh-i Esmâ-i Seb'a / h. ?

Kitâbü't-Tevhîd, Şerh-i Kelime-i Tevhîd gibi isimlerle de anılan risale, Celvetiyye'nin bazı erkânına dair yazılmış Türkçe, 11 varaklık bir eserdir (İBB. Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, 609).

94. Kenz-i Mahfî / h. 1134

Eserin bir bölümünde "Küntü kenzen mahfiyyen" rivayeti incelenerek şerh edilmiştir. Geri kalan kısmı ise vâridat ve şerhlere dairdir. Türkçe, 87 varaklık bir kitaptır. Basılmıştır (İstanbul 1290, 1307). Eser üzerine Engin Söğüt yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).

95. Vesîletü'l-Merâm / h. 1134

İtikat, şeriat ve tarikata dair hususların ele alındığı 62 varaklık, Türkçe bir eserdir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 243). Eser üzerine Nizamettin Burak yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

96. Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî / h. 1134

Bursevî'nin vâridat ve şerhleri ile bazı tasavvufî ıstılahlara dair yazdığı Arapça-Türkçe, 290 varaklık bir eserdir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1667, müellif hattı). Eserin ikinci yarısı üzerine Büşra Belgeli yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

97. Kitâbü Müzîli'l-Ahzân / h. 1134

Müellifin ayet tefsirleri, hadis ve vâridat şerhleri ile bazı tasavvufî ıstılahlar hakkındadır (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 79, müellif hattı). Yer yer manzumeler de içeren Arapça- Türkçe, 262 varaklık bir kitaptır. Eser üzerine Saliha Kübra Solaş Yanık yüksek lisans tezi hazırlamıştır (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022).

98. Kitâbü Hayâti'l-Bâl / h. 1135

Bursevî'nin ayet tefsirleri, hadis ve vâridat şerhleri ile bazı tasavvufî meselelerle ilgili kısa değerlendirmelerini içeren Arapça-Türkçe, 177 varaklık bir eserdir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 84, 177, müellif hattı). Eser üzerine İrfan Poyraz yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001) ve çalışması "*Kalbin Hayatı*" adıyla neşredilmiştir (Bursa, 2016).

99. Kitâbü'l-Izzi'l-Âdemî / h. 1135-1136

Bursevî'nin vâridatı ve şerhlerine dair 200 varaklık, Arapça-Türkçe bir eserdir (Âtıf Efendi Kütüphanesi, 1420, 120-316). Eser hakkında Faruk Duran yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

100. Şerh-i Pend-i Attâr / h. 1136

Ferîdüddîn Attâr (v. 618/1221)'ın *Pendnâme* adlı eserinin Türkçe tercüme ve şerhidir. Basılmıştır (İstanbul, 1250, 1287). Eser üzerine Rafiye Duru tarafından yüksek lisans (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998), Tuba Onat Çakıroğlu (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012) ve Kezban Paksoy (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012) tarafından doktora tezi hazırlanmıştır.

101. Kitâbü'n-Netîce / h. 1136

Bursevî'nin vâridatı ve şerhlerini ihtiva eden Türkçe, 500 varaklık bir kitaptır (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 64, müellif hattı). Ali Namlı tarafından hazırlanarak Yazma Eserler Kurumu ile neşredilmiştir (İstanbul, 2019).

102. Şerhu'l- Erba'îne Hadîsen / h. 1137

İmam Nevevî'nin kırk hadisinin 200 varaklık, Türkçe tercüme ve şerhidir. Eser, birkaç kez basılmıştır (İstanbul, 1253, 1313, 1317). Ayşe ve Hikmet Gültekin tarafından eser üzerine yüksek lisans tezleri hazırlanmış (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), Latin harflerine aktarılarak Hikmet Gültekin ve Sami Erdem tarafından İstanbul'da 1998'de neşredilmiştir.

103. Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye / h. 1137

Celvetiyye tarikatı meşâyihi ile tarikat adab ve erkânına dair bilgileri hâvî 115 varaklık, Türkçe bir eserdir (Millet Kütüphanesi, Şer'iye, 1040). Basılmıştır (İstanbul, 1291). Bedia Dikel (İstanbul, 1981) ve Rahmi Serin (İstanbul, t.y.) tarafından sadeleştirilmiştir. Eser üzerine İlyas Efendi yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994).

104. Şerhu'l-Usûli'l-Aşere / h. 1137

Necmeddîn Kübrâ (v. 618/1221)'nın seyrüsülûkun on esasına dair eserinin Türkçe, 37 varaklık şerhidir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 70). Müstakil olarak (İstanbul, 1256, 1291) ve Reşahât tercümesi kenarında (İstanbul, 1291, 124-221) basılmıştır. Mustafa Kara tarafından sadeleştirilmiş ve Necmeddîn Kübrâ'nın diğer bazı eserleriyle birlikte neşredilmiştir (Tasavvufî Hayat, İstanbul, 1980).

105. Şerh alâ Tefsîri'l-Cüz'i'l-Ahîr li'l-Kâdi'l-Beydâvî / h. 1137

Beyzâvî (v. 691/1286) tefsirinin Amme cüzünün Arapça, 735 varaklık şerhidir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 28-30, müellif hattı). Eserin üçüncü cildi üzerine Hasan Yersiz tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

106. Risâle-i Nefesü'r-Rahmân / h. 1137

İmam Seyyid Abdurrahmân b. Abdullah Efendi'ye hediye edilmiştir. İlmihal ve tasavvufî muhtevalı bazı değerlendirmeler içeren Türkçe, 10 varaklık bir risâledir. Bursevî'nin son risalelerindendir (Âtıf Efendi Kütüphanesi, 1405).

107. Mecmûatü'l-Müteferrikâ / ?

Bazı hadis şerhlerini ihtiva eden 60 varaklık, Türkçe bir mecmuadır. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 42, müellif hattı).

108. Şerhu'l-Hadîs "Le-ene Ekramü Alellâhi" / ?

"Le ene ekramü Alallâhi min en yedeanî fi'l-arzı ekser min selâs" hadisinin Türkçe, 5 varaklık şerhidir (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyi, 467).

109. Şerhu'l-Hadîs "İzâ Tehayyartüm fi'l-Umûri" / ?

"İzâ tehayyertüm fi'l-umûri fe'sta'înü min ehli'l-umûr" hadisinin Türkçe, 17 varaklık şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1549).

110. İhtiyârât / ?

İtikadî ve kelâmî ıstılahların izahına dair yazılmış Türkçe, 14 varaklık bir risaledir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 414).

111. Risâle-i Mesâil-i Fıkhiyye / ?

Fıkhî meseleler üzerine kaleme alınmış Türkçe, 14 varaklık bir eserdir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161, müellif hattı).

112. Kitâbü'l-Fazl ve'n-Nevâl / ?

Fıkıh, itikat ve tasavvuf konularının karışık bir tertiple işlendiği 101 varaklık, Türkçe bir eserdir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 83, müellif hattı). Eser üzerine Davut Öz tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

113. Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha / ?

Fâtiha suresinin tefsirine dair yazılmış, manzumeler de ihtiva eden 25 varaklık, Türkçe bir risaledir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 83, 32-57) Eser üzerine Ziyaeddin Coşan yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001).

114. Şerh-i Nazm-ı Hayretî / ?

Hayretî (v. 941/1534) 'nin altı beyitlik şathiyesinin 4 varaklık, Türkçe bir şerhidir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, 2749). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde Latin harflerine aktarılmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, 350-357).

115. Şerh-i Ebyât-ı Hasan el-Kâdirî / ?

Hasan el-Kâdirî'nin kaleme aldığı iki beytin 9 varaklık, Türkçe şerhidir (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, TY, 3339). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi dâhilinde Latin harflerine aktarılmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, 29- 325-340).

116. Kitâbü'l-Fasl fi'l-Esrâr / ?

Bazı tasavvufî ıstılahların izah edildiği 8 varaklık, Türkçe bir risaledir. Bazı tasavvufî terimlerin izahına dair küçük bir risaledir (Âtıf Efendi Kütüphanesi, 1501).

117. Esrâru'l-Hurûf / ?

Harflerin rumuzuna dair Türkçe, 10 varaklık bir risaledir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, 2537).

118. Mecmûatü'l-Müntehabe / ?

Bazı eserlerden yapılmış iktibaslarla beraber ayet ve hadislerin tefsir ve şerhini içeren 107 varaklık bir mecmuadır. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 125, müellif hattı).

119. Bey'atnâme ve İcâzetnâmeler / ?

Bursevî tarafından bazı kimselere verilen bey'atname ve icazetleri hâvî müstakil eserler olarak kabul edilmişleridir (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507; Genel, 7890; Âtıf Efendi Kütüphanesi, 1496).

120. Esrâru'l-Hâc / ?

İsmail Hakkı'nın 1111'de gittiği ilk haccından dönerken yolda eşkıya saldırısı sırasında kaybolmuştur. Eserde haccın hikmetlerine, bazı manzume ve vâridatına yer vermiştir.

121. Tuhfe-i Şeybiyye / ?

Hakkı'nın kayıp eserlerindendir.

122. Tuhfe-i Hayriyye / ?

Hakkı'nın kayıp eserlerindendir.

123. Kitabü'l-Cehr ve'l-İhfâ / ?

Hakkı'nın kayıp eserlerindendir.

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN ESERLERİNDE CELVET ve CELVETÎLİK

Mustafa KARA*

Câm-ı aşkı Celvetî bezminde içtin Hakkıyâ
Ânın için zevk-i hâlin oldu gâyetde pesend

"Sûrî ihtilaf manevî ittifaka zarar vermez. Ey Celvetiler, Halvetileri tenkit etmekten uzak durun! Ey Halvetiler, Celvetîleri rahat bırakın, Ey dâva erbabı, mânâlar nerede? Ey mânâ ehli hakikatler nerede?"

Tasavvuf klasiklerinde birbirine zıt anlamlar taşıyan bazı terimler çoğu zaman birlikte kullanılır. Kabz-bast, havf-reca, halvet-celvet gibi. Halvet, ibadet ve tefekküre yoğunlaşabilmek için sakin bir köşeye çekilmeyi ifade ettiği halde celvet ortaya çıkmak, toplum içinde insanlarla bir arada bulunmak anlamını taşımaktadır. Halvet, tasavvuf eğitiminin mühim derslerinden biridir. Yeri, zamanı, süresi ve takibi mürşide aittir. Şartlarına uygun hareket edildiğinde sona erer ve bir yoruma göre celvet dönemi başlar. Bu dönem -Nakşibendîlerde olduğu gibi- bazen halvet der encümen=toplum içinde halvet diye de isimlendirilir. Zaman içinde bu iki terim önce Buhara coğrafyasında Halvetiyye, sonra Bursa şehrinde Celvetiyye isimli iki tarikata ad olacaktır. Birincisi bütün İslâm

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, makara@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1108-7781

dünyasında yaygın olduğu halde Celvetiyye daha çok Osmanlı topraklarında varlığını sürdürebilecektir.

Tasavvuf edebiyatının iki ayağı vardır: Nazım ve nesir. Bazı sûfîler sadece nazım alanında yadigârlar bırakırken bazıları her iki alanda da cevelan etmiş, farklı sadaka-i cariyelere imza atmışlardır. Osmanlı yüzyıllarında Bağdat-Bursa-Bosna hattında, Kırım-Konya-Kahire güzergâhında Türkçe eserler kaleme alma konusunda en önde olan dervişlerden biri de Bursevî'dir.

O, medreselerde okutulan hemen bütün ilim dallarıyla ilgili eserler kaleme almıştır ama onun esas ilgi alanı, bilindiği gibi tasavvuftur. Konu ile ilgili eserlerinin bir kısmı Arapça, Farsça olmakla birlikte çoğunlukla Türkçe yazmıştır. Kitaplarının bütünü göz önüne alındığında onun ilmî birikiminin yeterli, ilhamî zenginliklerinin coşkun, edebî kabiliyetlerinin en üst seviyede olduğu söylenebilir.

Uzun zamandan beri tekrar ettiğim bir ifade vardır: Osmanlı asırlarında Bursa'da yaşayan mutasavvıfların en velûdu, en çok eser vereni İsmail Hakkı Bursevî'dir. Doğrusu bu genellemeyi yaptığımda onun *Kitabü'n-Netice* isimli eserinde geçen şu ifadesini görmemiştim: *"ve ez cümle envâ-ı belâ ile mübtelâ iken nice müddet gecelerim seher ile mürur edip tahrir ettiğim kitaplar ve tasnif eylediğim âsâr, bu a'sârda (asırlarda) kimseye makdûr olmamışdır."*[1]

Üç Nefes

Yazma ve konuşmadaki maharetinin ve ruhuna üflenen manevî kokuların/mevhibelerin kaynakları konusunda ise şöyle diyor:

> *"Ve biz size bu manayı taklit ile demeziz, belki enfâs-ı evliyanın âsârını vücudumuzda müşahede ve revâihini istişmamdan sonra söyleyip pend ve nush ile irşad eyleriz. Ve benim vücuduma evvel-i nâfih, şeyhim Seyyid Fâzıl-ı İlâhî'dir ki Sure-i Fatiha üzerime nefh edip hilafet vermiş ve âhir ol nefes üzerine yerine vâris kılıp dünyadan ol veçhile intikal etmiştir. Ve sâniyen nâfih-i nefesim Şeyh-i meşâyihi'd-dünya, Hatmü'l-evliyâ ve meşhed-i ekber-i Cenâb-ı Huda Muhyiddin el-Arabî'dir. Kuddise sırruh. Ağzımı takbil edip nefes-i nefîs bahşetmiştir. Ve ondan sonra Hazret-i Hızır'a mülakat ve nice evliya-i kirâm ve ervâh-ı izâma ittisâl hâsıl olup enfâs-ı tayyibelerinden pür-bûy olmuşuzdur. Çünkü bu ilm-i azîzin onların nefesleriyle âsâr-ı celilesi zuhur eyleye ve burhân-ı bâhir ola. Medh ve senâdan gayri kâr ne ola! İşte biz onların evladındanız. Münkir her ne sayıklarsa sayıklasın"*[2]

Buradan hareketle yaptığım başka bir üçlü tasnif ile bir istitrat yapayım ve Bursevî'nin yanında iki "ulu" kişiye daha altın madalya verilmesini teklif edeyim: Şemseddin Ulusoy ve Süleyman Uludağ. Birinci isim Bursa kültürüne tahsis ettiği eserler ile[3], ikinci isim ise son elli yılda bu şehirde kaleme aldığı kültür ve medeniyetimizle ilgili telif, tercüme pek çok eser ve yaptığı hasbî rehberliklerle bu ödülü hak etmektedir.

Şimdi şöyle bir soru sorma hakkınız vardır: Bu konuda yani çok kitap yazma konusunda bu şehrin "üçler"ini anladık. Peki, Bursevî'nin "üçler"i kimlerdir. Cevap şöyle: *"Ve fenn-i tasavvufta tafsil-i kelâm üç kimseye ihsan olunmuştur ki biri Şeyh-i Ekber ve biri Sadruddin Konevî ve biri şeyhim Seyyid Fâzıl-i İlâhî'dir. Kaddesellahu esrârehum. Nitekim Kitâbu'l-Hitab'ta tafsil etmişizdir."*[4]

Yeni Neşirler

Bursevî'nin eserlerinin bir kısmı uzun zamandan beri yeni harflere aktarılarak/tercüme edilerek/sadeleştirilerek kamuoyuna sunulmakta idi.[5] Divan'ı ise ilk defa Murat Yurtsever tarafından 2000 yılında yayınlanmıştı. Vefatının 300. yılı (2025) ise bir başka cemalî tecelliyle tanıştı. 1902 tarihinde Bursa'da

[1] İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netîce*, nşr. Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 917.
[2] Bursevî, *Kitâbu'n-Netîce*, 968-969.
[3] Bu eserlerin büyük bir kısmını arkadaşlarımla birlikte yeni harflere aktardık, sekiz cilt halinde basıldı.
[4] Bursevî, *Kitâbu'n-Netîce*, 914.
[5] *Rûhu'l-Beyân* tefsiri bir heyet tarafından tercüme edilerek 23 cilt halinde basılmıştır.

vefat eden Mahmûd Nâsıhî isimli İstanbullu bir Bursevî âşığı, ömürlük bir çalışma yaparak şairimizin farklı eserlerinde ve değişik kaynaklarda bulunan bütün şiirlerini bir araya getirmişti. Bir ara kayıplara karışan büyük boy bin sayfalık *Subhatü's-Sâlikin*[6] isimli bu eser, 1925 sonrası Bursa Mevlevîhanesi'nin kütüphanesinden[7] Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'ne[8] tek nüsha olarak intikal etmişti. Büyüklüğünü ifade etmek için şöyle söyleyelim: Divan'da yaklaşık 600 şiir var, bu eserde iki bin altı yüz şiir var.

Murat Yurtsever hocamız, uzun yıllarını bu mühim eserin gün ışığına çıkması için harcadı. Son anda genç akademisyen Ömer Faruk Yiğiterol'un katkılarıyla birlikte iki bin küsur sayfalık iki büyük cilt halinde Türkiye Yazma Eserler Kurumu yayınları arasında kisve-i tab'a büründü. Mahmûd Nâsıhî'nin duaları da 133 sene sonra gerçekleşti:

Yâ ilâhi bi hakkı Bismillah
Bizi sırr-ı nevadan et âgâh
Nâsıh'ı Nâzım ile haşreyle
Bu kitabın cihana neşreyle

*

Yâ ilâhî Şeyh Hakkı hürmetiyçun lütfedip
Ver bu abd-i âcize nâr-ı cehennemden emân
Yalınız bir ben değil bu mecmuayı
Mazhar-ı afvın ola bilcümle yârân okuyan

Mutasavvıf yazarlar eserlerinde genel olarak tasavvufî ahlâkın ilkelerini kendi neşvesine ve meşrebine uygun olarak anlatırlar. Bazan daha özele inerek bağlı olduğu "yol"un özelliklerini, âdap ve erkânını veya bağlı bulunduğu mürşid-i kâmilin hususiyetlerini bazen özet bazen tafsilatlı bir şekilde aktarırlar. Bu tespit Bursevî için de geçerlidir.

Celvetî Mürşidi: Osman Fazlî İlâhî

Aydos'lu İsmail Hakkı Efendi, eğitim öğretim sürecinde birçok kişiden istifade etmiştir. Tasavvufî anlamda mürşidi 1632 Şumnu doğumlu Atpazarlı Osman Efendi diye tanınan Celvetî şeyhidir. Kaleme aldığı eserlere bakılırsa onun Muhyiddin İbn Arabî, Sadreddin Konevî çizgisinde yürüyen bir sûfî olduğu kanaatine varılabilir. Sürgün olarak bulunduğu Kıbrıs'ta vefat eden şeyhin hayatından kısa bir kesit vererek onu mizacını/meşrebini biraz daha yakından tanıyalım[9].

"1683 Avusturya seferi sebebiyle devlet ricâliyle arası açıldı. Ona göre bu sefer Osmanlıların hayrına değildi, barış yapılmalıydı. Ayrıca Kara Mustafa Paşa bu işleri becerebilecek bir kabiliyete de sahip değildi. Bozgundan sonra IV. Mehmed kendisini sohbet için Edirne'ye davet ettiğinde konu ile ilgili düşüncelerini padişaha açık bir şekilde arz etti. Sultan memnuniyetini bildirdiyse de Sadrazam Kara Kethüdâ İbrâhim Paşa'nın faaliyetleri neticesinde Şumnu'ya sürgün edildi. Üç ay sonra yeni sadrazam Bosnevî Süleyman'ın daveti üzerine Osman Fazlî Edirne'ye döndü ve IV. Mehmed ile birlikte İstanbul'a geldi. Daha sonra 1689 Belgrad Seferi'ne davet edildi. Sadrazam Tekirdağlı Bekrî Mustafa Sofya'ya vardıklarında geri dönmesini istedi. Osman Fazlî da ordu bozguna uğrayıp geri dönünceye kadar Sofya'da kaldı, daha sonra İstanbul'a döndü. Bursevî'nin ifadesine göre bu olaydan sonra devlet yetkilileriyle ilişkisini kesti. Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Magosa'ya sürülen Atpazarî Konya, Lârende, Silifke, Lefkoşe yoluyla Magosa'ya gitti. İsmail Hakkı Bursevî, Atpazarî'nin oğlu Mustafa, Osman Dede, Yâkut Dede ve Yahyâ Dede ile birlikte 1690 yılında Magosa'ya giderek şeyhini ziyaret etmiştir. Atpazarî 17 Zilhicce 1102'de (11 Eylül 1691) vefat etti ve Magosa'da defnedildi. Daha sonraki

[6] 1900'lü yılların başında kaleme alınan *Osmanlı Müellifleri* ve *Sefine-i Evliya*'da eser kayıplar listesindedir.
[7] Mühürde şu ifade var: "Kadızâde Sâib Efendi'nin Bursa Mevlevihânesi Dergâhı Kütüphanesine vakfıdır."
[8] Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 1700.
[9] Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Bursevî ve mürşidi Osman Fazlî'yi nasıl değerlendiğini anlamak için Beş Şehir'in Bursa bölümünü okumak gerekir.

yıllarda türbesinin yanına Kutub Osman Tekkesi inşa edildi."[10]

Bursevî, mürşidinin Celvetiyye tarikatına intisabı ile ilgili olarak ondan duyduklarını şöyle aktarıyor:

> *"On yedi yaşıma irdikte sevdâ-yı sülûk ile seyahat idüp İstanbul'a duhûlümde Üsküdar'da Âsitâne-i Hazret-i Hüdâyi'ye (k.s.) varup ol vakitte seccâdenişin olan Mesud Çelebi -ki Hazret-i Hadâyî'nin kızı oğludur- ona mübayaa murad ettiğimde Cenab-ı Hüdâyî'nin ashabından bir pir-i nûrânî zuhur idüp Mesud Çelebi hakkında 'O bir meczûb âdemdir, ondan irşad gelmez, gel seni bir mürşide götüreyim' diyu beni alup İstanbul'da Zeyrek Camii nam mahalde yine silsilebend-i tarikat-ı Celvetiyye'den olup mukaddemen vâlid-i Hazret-i Hüdâyî'ye zâkirbaşı olan Zâkirzâde Abdullah Efendi meclisine götürdü. İbtidâ-yı mülakâtımda nazarım cemâl-i şeyhe dokunduğu gibi 'ben şeyhimi buldum' deyu kalbimde bir şehadet-i sâdıka buldum."*[11]

İsmail Hakkı, mürşidinden bu hatırayı naklettikten sonra sözü kendisinin aynı tarikata intisabının ilk gününe getirmektedir:

> *"Ve bu fakire şeyhim mestur Seyyidü'l-aktab Osman Fazli İlâhî'nin meclis-i münifine ibtidâ-yı duhulümde fi evasıt-ı şehr-i Rebiulevvel 1083. Ben dahi bey'at hususunda feth-i dehân itmeden kendi irâdâtımı irâdet eyleyup ol meclisde bilâ te'hir kemerbend-i mübâyaa eyleyup âhir kendilerine vâris olmak üzere tebşir eylediler. Ve bu fakir ol vakitta henüz yirmi yaşında idim. Bu seneden sonra nefh-i rûh-i ilâhi vaki olup bihamdillahi taâla ile'l-ân ol nefhin âsârı vaki oldu. Ve şeyhimin tamamen ahvali ve bu fakirin tefâsil-i hali ve tarikat-ı Celvetiyye'nin cümle silsilesi ve sâir ana müteallık olan umûr, Temâmü'l-Feyz*[12] *nâm eserimizdedir ki şeyhim müşârun ileyhin 1102 tarihinde harem-i lâhûta hirâmân olduğunda tahrir olunmuştur."*

Temâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl

Mürşidi Osman Fazli İlâhî'yi menkıbelerle, hatıralarla tanıtmak ve Celvetiyye tarikatı hakkında bilgi vermek için kaleme alınan *Temâmü'l-Feyz* de şu cümleler var:

> *"Celvetiyye'ye gelince onun nisbeti 'celvet'edir. Celvet, kulun itibarî sıfatlara ait elbiseleri çıkardıktan sonra Hakk'a ait hakiki sıfatlara dair elbiseleri giymek anlamına gelen ilâhî sıfatlarla halvetten çıkmasıdır Halvetin de celvetin de manası budur. Halvette (yazılışında) nokta üsttedir, celvette altta. Buna da ilk defa İbrahim Zâhid Geylânî dikkat çekmiştir." Celvetiyye'de galip olan durum sohbet üzre olmaktır. Zira onlar gizli ve âşikâr mücahede ile meşgul olurlar."*

> *"Hz. Şeyh'e, Bursa'daki Celvetiler tarikatlarına devr ve raksı karıştırdılar. Onu aslından uzaklaştırdılar. Bu zamanda sûfîlerin devr ve raksı daha önce oldukları sıfat üzere tevhid olur mu?" diye sordum. Şöyle dedi: Hayır, tüysüz oğlanlar ve heva ehli gibi devrana ehil olmayanların fili hevayı hidayete karıştırmış ve hali ifsat etmişken nasıl tevhid olur."*

> *"Hz. Şeyh dedi ki Celvetiyye Halvetiyye'nin semeresidir. Çünkü tecliye tahliyeden sonradır. İki yol hakikatte birdir. Ancak şu kadar var ki mukallit çok muhakkik azdır. Hz. Hüdâyî'nin yolunda ilhad ve zındıklık yoktur. Şeyh-i ekber ve oğlu Sadreddin Konevî evliyanın efdalidir. Onların kitapları da kitapların en ince/dakik olanlarıdır. Allah 33 sene sonra onların dilini bana öğretti."*

---

[10] Sakıp Yıldız, "Atpazarî Osman Efendi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/83-85. Bu vesile ile ansiklopedi maddesinin yazarı, Bursevî ile ilgili Batı'da ilk doktora tezini yazan Sakıp Yıldız'ı da rahmetle anıyoruz. (Nazilli 1937-Bursa, 1995).

[11] Bu konuya *Temâmü'l-Feyz*'de de temas edilir. İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu-Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 171.

[12] Eseri Arapça'dan Türkçe'ye Ramazan Muslu ve Ali Namlı çevirdi. Bk., İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu-Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020).

"Hz. Şeyh ben Celvetiyye tarikatı silsilesindeki otuz kişiden sonuncusuyum. Onlardan hiç birinin müftülük yaptığını bilmiyorum, dedi. Müftü olmama razı olmadı."

"Celvetiyye tarikatında tavsiye edildiği üzere farz namazların peşinden Hz. Peygamber'e kırkbir defa salavat getirirdi."

"Celvetiyye tarikatı bütün tarikatların sonuncusudur. O hakikat nazarıyla değil zahir nazarıyla muhdesdir."

Eserle ilgili şimdilik aktaracağımız son bilgi Harirîzâde Kemâleddin Efendi (v. İstanbul, 1882) ile ilgilidir. Onun meşhur Arapça *Tibyânu Vesâili'l-Hakâyık* isimli büyük ansiklopedik eserinin sonunda *Temâmü'l-Feyz*'i bütünüyle iktibas etmiş olmasıdır.[13]

Subhatü's-Sâlikin

Ben ki tuttum sıdk ile şol pir elin
Abd-i şeyhim abd-i şeyhim abd-i şeyh
Anladım bildim nedir hidmet yolın
Abd-i şeyhim abd-i şeyhim abd-i şeyh
Bir eli tuttum gerekmez gayri el
Bir nefes yetmez mi tâ rûz-i ecel
Var mıdır hizmetten özge hiç amel
Abd-i şeyhim abd-i şeyhim abd-i şeyh
Hakkî erdim seyyidü'l-aktaba ben
Yoluna sıdk ile kodum cân u ten
İşbu kulluk hak-durur hak anlasan
Abd-i şeyhim abd-i şeyhim abd-i şeyh[14]

*

Matlabın Hak ise Hakkî-veş cihânı geşt idüp
Seyyidü'l-aktab Şeyh Osman gibi insanı bul

*

Bahr-i ummân-ı hakikatten dür ü mercan sunan
Hakkıyâ şol şeyh Fazlî Seyyid Osman'dır bana

Mürşidinin vefatına tarih düşürmek için kaleme aldığı 24 beyitlik şiirinin önünde şu övücü ifadeler var:

"Sâhibu't-tasnifâti'r-râika ve't-telifâti'l-fâika efdalü'l-evliyâi'l-müteahhirin emselü'l-ulemâi'l mütebahhirin mazharu'l-fenâi'l-külli madenu't-tecelliyâti'l illî zü'l-gınâi ve'l-bekâ ve'l-visâli ve'l-lika şeyhim azîzim Seyyid Osman Efendi hazretleri ki İstanbul'da Atpazarî Emir Efendi dimekle ma'rûfdur. Anların vefatlarına bu tilmiz-i efkârları abd-i Hakkı'nin didüğü tevârihdendir."

[13] Süleymaniye Kütüphanesi, *İbrahim Efendi*, 430,432.
[14] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, thk. Murat Yurtsever, ed. Ömer Faruk Yiğiterol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025), 495.

Şiirin son beyti:

Mücevher harf ile Hakkî didiler
Makam-ı Şeyh Firdevs ola yâ Rab 1102

Celvetiyye tarikatının silsilesinde 32. halkayı meydana getiren Bursevî'nin, Üftâde ile ilgili kanaati şöyledir:

"Şeyh Üftâde bu makamâtı dolaşmış ve her nesnenin sırrına ulaşmıştır ki hem malum ve hem meçhuldür. Malumiyyetleri budur ki zahirde beşeriyyet mertebesindedir. Mechuliyyeti budur ki sırr-ı gaybu'l-guyubdadır ki hiç Hak'dan gayri kimsenin ona ıttılaı yokdur. Bu cihetten Şeyh Üftâde buyurmuştur ki 'Beni ehl u evlâd ve etâbımdan hiç kimse bilmemiştir' Bu kelamdan Şeyh'in muradı budur ki onu ancak nefes-i nefis evlâdından olan bilur ki intikalinden sonra makam-ı manevisinde seccâdenişin-i irşâd olan halifesidir yoksa makam-ı sûrisinde değil."

Onsekizbin âlemi tuttu sadası âşıkın
İruşur yerden göğe elbet nidası âşıkın

...

Şeyh Fazlî vü Hadâyî vü dahi Üftâdedir
Pirlerdir lâ cerem Hakkı hüdası âşıkın

Müridin Mürşidi Tenkidi

Bursevî'ye göre bazı mürşitler fazla eser yazmaz fakat yetiştirdiği halifesi çokça kitap telif eder. Üftâde ile Hüdâyî arasında böyle bir ilişki vardır. Bu konuda çok daha farklı bir de şey söylüyor: *"Bazan da halife mürşidini tenkid eder."* Buna da Sadreddin-i Konevî'yi örnek olarak veriyor: *"ve gâh olur ki tarafeynden kalem zahir olup sâni evvelin, yani halife müstahlifin nakkâdı olur. Şeyh-i meşâyihü'd-dünya Muhyiddinü'l -Arabî ile Şeyh Sadruddinu'l-Konevî gibi ki, Şeyh Sadruddin, Şeyh Muhyiddin Hazretlerinin hakayıkını nakd eylemiş ve özge zeban söylemişdir ki ukûl onun hayretinde kalmış ve aceb deryâ-yı efkâra dalmıştır Nitekim erbâb-ı dânişe hafî değildir."*

Diğer Büyükler

Osman Fazlî Efendi'den başka manevî dünyasına farklı mekânlarda tasavvufî hayatın inceliklerini fısıldayan büyükleri başka bir vesile ile sıralamaktadır:

1.Muhyiddin İbn Arabî[15]
2.Muhammed Üftâde
3.Mahmûd Hüdâyî[16]
4.Abdülkadir Geylanî
5.İbrahim Edhem
6.Hızır aleyhisselam

[15] Bursevî'nin bir şiirinden beyitler:
Fehm olunur sanma kemâlât-ı Şeyh
İlm-i ledün oldu kerâmât-ı Şeyh
Her ne kadar dikkat edersen eğer
Akla sığar sanma Makâlât-ı Şeyh
Feth-i İlâhî gerek âdemde kim
Eyleye ikrâr-ı Fütühât-ı Şeyh. Ayrıca bk., Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 209.

[16] Osman Fazlî Efendi, Hz. Üftâde için "Azîz-i Ekber", Hz. Hüdâyî için "Azîz-i Kebîr" unvanlarını kullanmaktadır. Bk., Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, 536.

Celvetiyye'nin Dört Kolu Dört Esası

Tasavvufî eğitimin muallimleri kendilerine göre bir eğitim planı çizer ve bu plana göre müridleri yetiştirirler. Söz konusu plan bazen mürşidinden öğrendiklerinin aynı olur, onu taklit eder. Bazen da ondan farklı bir yol/içtihat izleyerek yeni ilkelere, usullere imza atarlar. Tarikatların kol ve şubeleri de çoğu zaman bu farklılıklardan doğar. Celvetiyye, Halvetiyye'nin[17] koludur. Hakkıyye de Celvetiyye'nin koludur. Demek ki Bursevî bu eğitime kendi tecrübelerine dayanarak bazı yeni ilkeler ilave etmiştir.

Celvetiyye'nin kolları şunlardır:

1.Selâmiyye, Selâmî Ali Efenidi (v. 1692)
2.Hakkıyye, İsmail Hakkı Bursevî (v. 1725)
3.Fenâiyye, Fenâî Ali Efendi (v. 1745)
4.Hâşimiyye, Hâşim Baba (v. 1783)[18]

Bursevî, Celvetiyye'nin dört[19] temel ilkesini nazmen şöyle ifade etmiştir:

Çâr erkân iledir resm-i tarikatta bina
Yani dört miftah ile feth olunur bâb-ı Huda

1.Kuvvet-i şehviyyeyi taz'if idüp halde
Eylemek lazımdır ıslâh-ı tabiat evvela

Tab-ı sâlik ekl ü şurb ü nevm ile mahcûb olur
Kim behâyım vasfıdır bunlar hakikatde şehâ

2.Sâniyen terk-i hevâ elzemdir erbâb-ı dile
Nefs-i emmâre anınla ta bula râh-ı hüda

Hubb-i mâl u hubb-i câh hübb-i dünyayı koyup
Hubb-i Mevlâ ile ola gece gündüz âşina

3.Sâlisen azmeyleyip bezm-i dile ide duhul
Ruha ârâyiş vire irfan ile subh u mesa

Asker-i cehli hisâr-ı dilden ihrâc eyliye
İlm-i ef'al u sifat u zâta mesken ola tâ

4.Râbian birun ide seyrinden ağyârı kamu
Hazret-i Mevlâya ide ol teveccüh dâima

Badehu dâhil ola bezm-i visâl-i hazrete
Kim hakikat denilen mana budur beyne'l-vera

Bursevî'nin eserlerinde dervişlerin seyrusüluk hayatları ile ilgili sık sık kullandığı ifadelerden biri de "sırr-ı halvet, nûr-i celvet"tir.

> *"İmdi tecerrüd fena ve telebbüs bekadır ki sırr-ı Celvetiyye'dir. Ve yalnız tecerrüd sırr-ı Halvetiyye'dir ve ikisi dahi filhakika libas gibidir."*[20]

[17] Halvetilerle ilgili şiiri için bk., Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 1662.
[18] Bektaşî meşrep bir sûfîdir. Bk., Hasan Kâmil Yılmaz, "Hâşim Baba" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/406-407.
[19] Sıralama rakamları bize aittir. (MK)
[20] Bursevî, *Kitâbu'n-Netîce*, 765.

"Ve 'iki daire' dedikleri bunlardır ki biri kurb-i nevâfil ve biri kurb-i ferâizdir. Ve bunlar urûcen olan dairelerdir. Ve nüzülen dahi bunlardır velâkin nüzülün keyfiyeti urûcun keyfiyeti gibi değildir. Zira urûc tahlil ve nüzül ta'kid tarikiyledir ki evvelkisi sırr-ı Halvetiyye'dir. İkincisi sırr-ı Celvetiyye'dir. Ve nüzülde dahi aşk bâkidir. Velâkin urûcda alevli ateş gibidir ve nüzülde tahte'r-remâd olan cemr gibidir ki harâret-i mestüre ve mutediledir."[21]

Bilmedi kimse bu sırrı Hakkî
Meğer ehl-i halavât ü celevât

Yedi Esma

Celvetiyye'de zikir meclisleri, Halvetîlerin yedi esmasına beş tane daha ilave edilerek icra edilir.[22]

1.Lâ ilâhe illallâh
2.Allah
3.Hû
4.Hak
5.Hayy
6.Kayyûm
7.Kahhâr
8.Vehhâb
9.Fettâh
10.Vâhid
11.Ehad
12.Samed[23]

Divan'daki Şiirler

Tarikatların pirleri o tarikatın kurucusu olarak kabul edilir. Abdülkadir Geylânî, Kadiriyye'nin, Hacı Bektâş Velî Bektâşiyye'nin. Ancak buradaki "kurucu" kelimesi günümüz anlayışı ile tam örtüşmez. Bu anlamda hiçbir tarikat piri özel olarak kuruluş faaliyetlerini planlamış, yönetmiş değildir. Kendileri sadece sohbet etmiş, bazıları eser yazmış, sosyal bir kurum olarak tarikatın oluşumu kendilerinden sonra tarih sahnesine çıkmaya başlamış, zamanla temel ilke ve eserleriyle tarihte yerini almıştır. Bir başka ifade ile onlara bu "kurucu" sıfatını verenler sonra yaşayan dostları ve tarihçilerdir.

Celvetiyye tarikatının kurucusu kimdir sorusunun cevabı da net değildir.[24] Bu tarikat için şöyle bir ifade vardır: Celvetiyye İbrahim Zâhid Geylânî (v. Lahican 1301)[25] zamanında hilâl, Üftâde (v. Bursa,1580) zamanında ay, Hüdâyî (v. İstanbul,1632) zamanında dolunay olmuştur.[26]

Divan'ın 29 beyitlik ilk mısraları Bursevî'nin mürşidi Atpazarlı Osman Efendi ile ilgilidir:

Rehnüma-yı sâlikân-ı Kibriya
Muktedâ-yı âşıkân-ı bî riya

---

[21] Bursevî, *Kitâbu'n-Netîce*, 758.
[22] Bursevî, *Kitâbu'n-Netîce*, 344; Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, 66-67.
[23] *Halvetî vü Celvetî bir ad olup kaldı hemân*
Kaç adeddir hem nedir bu ikide esmayı sor
[24] Tarikatların adedi ile ilgili sayılar da bölgeden bölgeye değişir. Kesin bir rakam yoktur. Çünkü birinin ana tarikat kabul ettiğini diğeri bir başka ana tarikatın kolu olarak değerlendirmektedir. Osmanlı asırlarında yaygınlaşan bir tasnife göre ana tarikatlar 12 tanedir.
[25] Zahidiyye'nin piri kabul edilir. Safiyyuddin Erdebili'nin mürşidi ve kayınpederidir.
[26] Üftâde konusunda Bursa'da doktora yapan Mustafa Bahadıroğlu'na göre tarikatın piri Üftâde'dir. Azîz Mahmûd Hüdâyî hak kında İstanbul'da doktora yapan Hasan Kâmil Yılmaz'a göre pir, Hüdâyî'dir. *Vâkıât-ı* Üftâde */Vâkıât-ı Hüdâyî* yayınlandığında bu konu biraz daha netlik kazanacaktır diye düşünüyorum.

Matlab-ı alâ-yı uşşâk-ı İlâh
Maksad-ı aksa-yı ihl-i intibâh

24 beyitlik ikinci şiirde mürşidine "mahabbet meclisinde ilahî aşk şarabını sunan" diye hitap ederek şöyle sesleniyor:

Elâ ey sâkı-i bezm-i mahabbet
Elâ ey feyz-pâş-ı câm-ı vahdet

Elâ ey mahrem-i râz-ı hakikat
Elâ ey âşinâ-yı sırr-ı hazret

Elâ ey gonca-i gülzâr-ı vuslat
Ela ey bulbul-i bâğ-ı kerâmet

Çu sensin mazhar-ı âsâr-ı kudret
Çu sensin matla-ı nûr-i velâyet

"Azîzim" diye başlayan 51 beyitlik on yedi bölümlük *Niyaznâme* ise daha farklı bir ruh halinin akisleri var:

Azîzüm çâre-sâzum nurpâş-ı dide-i cânum
Melâzum dil-nevazum feyz-bahşa-yı kalb-i sûzânum

Delilüm mürşidüm ey maden-i esrârı canânum
Efendüm seyyidüm ey menbâ-ı eltâf-ı Rahmun'um

Diriğ itme gedadan himmetün lütfeyle sultanum
Nazardan dûr kılma ben fakiri gözle sultanım.

Bu üçüncü beyit şiir içinde her bölümün sonunda 17 defa tekrar edilmiştir.

"Medh-i Hazret-i Şeyh Kuddise Sırruh" başlıklı 9 beyitlik manzumenin ilk ve son beyti ise şöyledir:

Bihamdillâh ki mürşid bana Şeyh Osman Efendi'dür
Tarik-i Celveti ve Halveti'nin ercümendidür

Pür olmuşdur derûnı Hakkıyâ ilm-i İlâhî'den
Nazar erbabınun ilmi anun yanında indidür

Şimdi İsmail Hakkı Bursevî'nin farklı zamanlarda kaleme aldığı şiirlerinde bu iki kelimenin kullanılış tarzını takip edelim:

Ben Celvetîyem Celvetî
Gönlümdedir devrân bana

Cismim felek cânım kamer
Âlem bütün seyrân bana
*

Ben Celvetîyem Celvetî
Kalbimdedir devrân bana

Devr-i kamer gibi katı
Âlem bütün seyrân bana
*

Derd kim derd-i Hak ola derdine dermân yeter
Bu sözi hak bildin ise cânına 'irfân yeter

Celvetî'yem cîm ile men eylemem devri velî
Devr içinde devr olmaz halka bir devrân yeter

*

Hidmet it bir 'ârife var rütbe-i 'ulyâya ir
Himmeti bâlâ-bülend it 'âlem-i bâlâya ir
Gir tarîkat gülşenine verd-i bî-hem-tâya ir
Gel tarîk-i Celvetî'den menzil-i ma'nâya ir

Cümle esmâdan murâd olan müsemmâdır begim
Ma'rifetden bil garaz feth-i mu'ammâdır begim
Bu nukûş-i kevnden maksûd ma'nâdır begim
Gel tarîk-ı Celvetî'den menzil-i ma'nâya ir

Tîg-i gayretle idüp nefsin yakasın câk câk
Dest-i himmetle sarây-ı kalbini var eyle pâk
Gel tarîk erbâbının yolunda ol 'aşk ile hâk
Gel tarîk-i Celvetî'den menzil-i ma'âya ir

Âşık-ı sâdık olanlar mâsivâyı terk ider
Ka'be-i maksûda 'azm idüp gice gündüz gider
Bu fenâ vâdîlerin ey dil fenâ ehli n'ider
Gel tarîk-i Celvetî'den menzil-i ma'nâya ir

Her ne denlü vasf idersem Hakkıyâ hakdır tarîk
Her tarîk-i hakda vardır lâ-cerem ni'me'r-Refîk
Biri de anın tarîk-i Celvetî'dir ey sadîk
Gel tarîk-i Celvetî'den menzil-i ma'nâya ir

*

Nûr-ı nübüvveti 'ıyân idiniz
Sırr-ı velâyeti beyân idiniz
Bildirin Hakkî'ya ihsân idiniz
Tarîk-ı Celvetî sırrı kandadır

*

Gel ey dil gûş-i cânın aç ki sen bîdâra benzersin
Karârın yok su gibi 'âşık-ı dîdâra benzersin

Dönersin her yana pergâr-veş bir yerde turmazsın
Egerçi Celvetiysen çarh-veş devvâra benzersin

*

Devr ide ide Halvetî girdâba düşdiler
Çıkdı kenâra Celvetî serdâba düşdiler

*

Halvet-i dil mâsivâdan bî-şu'ûr olmakdadır
Celvet-i dil Hak ile hem pür-zuhûr olmakdadır

Mihnet-i 'aşka bakılsa anda râhat yok-durur
Râhat ammâ nâr-ı 'aşk içinde nûr olmakdadır

Sohbet-i ehl-i küdûretle gönül bulmaz safâ
Ol kederle bu safâ her demde dûr olmakdadır

İbn-i Edhem-vâr dervîş ol bırak sultânlıgı
Kim Süleymân'lık hakîkatde çü mûr olmakdadır

Nakd-i 'aşk-ı pâk ile bir mi zuyûf-ı zuhd hîc
Aşk ile olan ticâret len-tebûr olmakdadır

Cun beliyye icre Hak'dan çok 'atıyye var-durur
Bu cihân icre hüner 'abd-i şekûr olmakdadır

Fitne-i dünyâdan ey Hakkî halâs ol mevt ile
Kim bu dünyâ dem-be-dem pür şerr u şûr olmakdadır

Dua ile Bitirelim:

İsmail Hakkı Bursevî *Ferâhu'r-Rûh* isimli *Muhammediye* şerhini şu dua ile tamamlamıştır:

İlâhî, dembedem senden ricamız
Bizi iman ile hatm eyle âhir
Budur dergâha rûz u şeb duamız
Bizi iman ile hatm eyle âhir

Bahar-ı ömrün erdikte hazânı
Uçur bâğ-ı cinâna murğ-ı cânı
Koma vahşette sen rûh-i revânı
Bizi iman ile hahm eyle âhir

Okunmuştur bu hat levh-i ezelden
Kamu zî-ruh içer câm-ı ezelden
Siline çun kalem ketb-i amelden
Bizi iman ile hatm eyle âhir

Tamam olur eğerçi sâlike Râh
Tamam olmaz veli dünyada derd âh
Deyip âhir nefeste Allah Allah
Bizi iman ile hatm eyle âhir

Cenâbından diler Hakkî âtiyyat
Kılar her dem Habib'ine tahiyyât
Bi-hakkı'l-âl hem hayri'l-beriyyât
Bizi iman ile hatm eyle âhir.[27]

[27] Osmanlı sultanlarının Muhammediye'ye gösterdiği saygının bazı örnekleri için bk., Mehmet Bilal Yamak, *Yazıcızade Kardeşler* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022).

İKİNCİ BÖLÜM

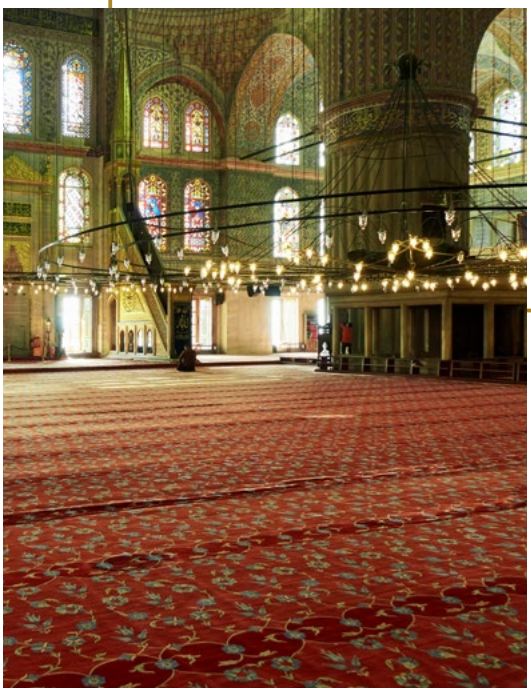
İZLER / GERİDE KALANLAR

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN SÛFÎ KİMLİĞİ

Salih ÇİFT*

İsmail Hakkı Bursevî (1653-1725) Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama döneminin son elli yılı ile gerileme döneminin ilk çeyreğine tekabül eden ve yalnızca siyasî ve askerî alanlarda değil toplumsal planda da ciddi sıkıntıların baş gösterdiği bir zaman diliminde yaşamıştır. Tarih sahnesine çıktığı vakitten itibaren Osmanlı toplumunun din anlayışının ana rengini belirleyen ve de hayli yaygın olan tasavvuf bu dönemde düşünce ve uygulama yönüyle belli kesimlerce ciddi şekilde tenkide tabi tutulduğu gibi kimi zaman da aşırı denebilecek tarzdaki saldırılara muhatap olmuştur. Bir başka deyişle Bursevî, ilgili literatürde "Kadızâdeliler-Sivâsîler" ihtilafı olarak adlandırılan ve yaklaşık olarak bir asır boyunca devam eden tartışmaların oldukça hararetli bir hâl aldığı ikinci ve üçüncü evrelerine doğrudan tanıklık etmiştir. Ayrıca tarihte "Lâle Devri" adıyla bilinen ve Osmanlı toplumunda özellikle düşünce alanında cereyan eden bazı gelişmelerin ve bunların gündelik hayata yansımalarının pek de olumlu addedilemeyeceği yıllar Bursevî'nin hayatının son aşamasına denk gelmiştir. Dolayısıyla mensubu bulunduğu toplumun maruz kaldığı dikkate değer değişim ve dönüşümlerin onun hayat seyri ve düşünce yapısı üzerindeki izlerini belli bir oranda tespit etmek mümkündür.

Çevresel ya da belli bir düzeyde tâlî denebilecek olumsuz tezahürlerin sınırlandırıcı ve yıprandırıcı etkisine rağmen Bursevî zâhirî ve bâtınî ilimler alanındaki donanımını tam bir yetkinlikle hayatına ve eserlerine yansıt-

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, sacift@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3675-4608

mış olması yönüyle pek çok özgün niteliği haiz bir "imparatorluk sûfî-âlimi" görüntüsü arz eder. Bu itibarla o farklı zâviyelerden değerlendirilmesi mümkün olan ender şahsiyetlerden biridir. Bununla birlikte bu yazıda özellikle onun sûfî kimliğinin kıvam bulması sürecinde belirleyici olduğu düşünülen temel unsurlar ana hatlarıyla ele alınacaktır. Bu doğrultuda öncelikle bir sûfî olarak Bursevî'nin tasavvufî hayatının belli başlı evrelerine temas edilecek ve akabinde de tasavvuf anlayışının şekillenmesi evresinde katkısı bulunan çeşitli etkenler üzerinde durulacaktır.

İsmail Hakkı Bursevî'nin babası Mustafa Efendi İstanbul'da dünyaya gelmiş ve burada yetişmiş olmakla birlikte hayatının geri kalanını günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde kalan Aydos'ta geçirmiştir. İstanbul'da bulunduğu dönemde tasavvufî muhitlerle irtibatı bulunan Mustafa Efendi bu ilgisini Aydos'ta da devam ettirmiştir. Mustafa Efendi, Osmanlı tasavvuf kültürünün dikkate değer simalarından ve Celvetiyye tarikatının mühim temsilcilerinden biri olan Zâkirzâde Abdullah Efendi'nin (v. 1068/1657) halifesi sıfatıyla söz konusu dönemde Aydos'ta bulunan Atpazarî Osman Fazlî Efendi'ye (v. 1102/1691) intisap etmiştir.

Atpazarî Osman Fazlî Efendi çağdaşı olan pek çok Osmanlı mutasavvıfı gibi vahdet-i vücûd fikrini benimseyen ve dinî-tasavvufî anlayışını bunun üzerine inşa eden bir isim olduğu gibi karizmatik şahsiyeti nedeniyle de faaliyet yürüttüğü yerlerde ilgi odağı hâline gelmiş bir sûfîydi. Buna ilaveten tasavvuf-siyaset ilişkisi noktasında ilkesel olarak öncü sûfilerin yaklaşımını benimsediği anlaşılan Osman Fazlî Efendi her ne şart altında olursa olsun fikirlerini açıkça dile getirmeyi önemsemiştir. Şartlar gerektirdiğinde benimsediği ilkeler doğrultusunda tavır alma hususunda en ufak bir tereddüt göstermeyen Osman Fazlî Efendi bu tercihinin menfi neticeleriyle yüzleşmek durumunda kalmış ve nihayetinde hayatının önemli bir bölümünü sürgünde geçirmiştir. Zira tarihin her döneminde olduğu gibi onun zamanında da hakikatlerle yüzleşme ve bunların sonuçlarına razı olma noktasında gösterilen zaaf halk düzeyinde olduğu gibi siyasî otorite planında da büyük oranda etkin durumdaydı.

İsmail Hakkı Bursevî babasının ilgilerinin tabii bir sonucu olarak tasavvufî hayatın içine doğdu ve çocukluğundan itibaren bu doğrultuda bir eğitim gördü. Bursevî, ilk etapta Osman Fazlî Efendi ile karşılaşmadan evvel çocukluk ve ilk gençlik yıllarında Aydos'ta onun halifesi olarak görev yapan Ahmed Efendi'den (v. ?) Arapça dersleri alarak ilim hayatına adım attı. Akabinde Osman Fazlî'nin Aydos'a uğrayan Edirne halifesi Seyyid Abdülbâki Efendi ile birlikte 1074/1664 yılında Edirne'ye gitti. Burada hem temel dinî ilimleri tahsil edip hem de hüsn-i hat ile ilgilendi. Bu evrede aldığı eğitimin kapsamında daha sonraları tasavvuf anlayışının formunu belirleyecek olan şer'î ilimlerden fıkıh ve kelâm da bulunmaktaydı. İlerleyen zamanlarda başta dil ilimleri olmak üzere ilgili alanlardaki müktesebâtını tasavvufî bakış açısıyla yorumlamak suretiyle ulaştığı neticeler kendisini özgün kılan hususiyetleri arasında yer alır. Gerek çeşitlilik ve gerekse miktar açısından İsmail Hakkı Bursevî'nin beslendiği temel kaynakların zenginliğini yansıtan pek çok eseri arasında *Kitâbu'l-Furûk* özellikle anılmaya değerdir.

Edirne bulunduğu dönemde İsmail Hakkı Bursevî'nin istidadını fark eden hocası Abdülbâkî Efendi buradaki eğitimini tamamlamasını müteakiben kendisini İstanbul'da bulunan Osman Fazlî Atpazarî'nin yanına gönderdi. İsmail Hakkı Bursevî 1083/1672 senesinde Osman Fazlî Efendi'ye intisapla onun müridi oldu. Bu süreçte mürşidinin gözetiminde Zeyrek Camii'nde halvete giren Bursevî doksan gün süren halvetten çıktıktan sonra dervişlere hizmetle görevlendirildi. Bilahare mürşidi onu 1086/1675 senesinde halife tayin ederek Üsküp'e gönderdi. İsmail Hakkı Bursevî bu şehirde bulunduğu dönemde tasavvufî ilgilerine uygun olarak Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin (1090/1679) kızıyla evlendi.

Zamanın en büyük imparatorluğunun bir ferdi olmanın sağladığı özgüven yanında fıtraten sahip olduğu potansiyelin uygun şartlarda açığa çıkmasının tabii bir sonucu olarak İsmail Hakkı Bursevî dinin hem zâhirî hem de bâtınî boyutundaki gelişimini hayatı boyunca sürdürmeyi başardı. Nitekim çok sayıdaki eseri bu hükmün en somut delilleri durumundadır. Bir sûfî-âlim kimliğiyle Bursevî'nin zâhirle bâtını aynı potada buluşturma arzusu söz konusu eserlerde yansımasını bulmuştur. Bununla birlikte ortaya koyduğu görüşler ve bunların ilerleyen zamandaki tesirleri daha ziyade tasavvufî alanda yoğunlaşmıştır.

Öte yandan, İsmail Hakkı Bursevî'nin çalışmaları gerek derinlik gerekse kuşatıcılık açısından emsâline az

rastlanan bir özellik arz eder. Zira bunlardan bazıları ağırlıklı olarak kendi manevî tecrübelerinin ürünleri durumundaki fikirlerini içerirken diğer bir kısmı da ansiklopedik tarzdaki dinî-tasavvufî malumatı bir araya getiren hacimli çalışmalardır. Onun özellikle "vâridat" olarak adlandırılan türe dâhil olan eserleri ekseninde ortalama bir sûfînin manevî gelişim evrelerinin muhtelif aşamalarında deneyimlediği hususlar ile bunları değerlendirme şekline dair ufuk açıcı detaylara ulaşmak mümkündür. Bunlar ayrıca Bursevî'nin tasavvuf anlayışının muhtelif veçhelerini anlamanın en sağlam kılavuzları durumundaki metinlerdir.

Rûhu'l-Beyân ile *Ferâhu'r-Rûh* gibi eserleri ise ikinci türe örnek olarak gösterilebilecek olan metinlerdir. Onun bu nevi eserleri kendi dönemine kadar dinî düşünce alanında teşekkül eden birikimin özet tarzda da olsa bir araya getirilmiş şekli olarak nitelendirilebilir. Bir başka deyişle söz konusu metinler üzerinden yalnızca tarih boyunca tasavvuf muhitlerinin gündemini belirleyen ana meselelere ve bunlara dair sûfîlerin ürettikleri fikirlere değil genel manada Müslüman mütefekkirlerin ilgi alanına giren hemen bütün konulara vâkıf olmak mümkün gözükmektedir.

Tıpkı babası gibi Celvetî olan İsmail Hakkı Bursevî zaman içerisinde -tartışmalı olmakla birlikte- "Hakkıyye" adıyla anılan kolun kurucusu olarak kabul edilmiştir. Yaratılışı itibariyle sahip olduğu kimi özelliklerinin mürşidinden tevarüs ettikleriyle uyum arz etmesi Bursevî'nin Osman Fazlî Atpazarî'nin muhtelif olaylar karşısındaki duruşuna benzer bir yaklaşımla hareket etmesi sonucunu doğurmuştur. Nitekim hayatı boyunca karşılaştığı çeşitli sıkıntılar tahlil edildiğinde bunların ardında onun net ve taviz vermez tavrının bir şekilde etkili olduğu görülür. Bursevî'nin dinî-tasavvufî yaklaşımının şekillenmesi sürecinde tesiri bulunan hususlardan bir diğeri ise zâhirî ilimler alanında almış olduğu dinî eğitimin niteliğidir.

"Şeyh-i Ekmel" unvanıyla andığı mürşidi Osman Fazlî Atpazarî dışında bir sûfî olarak İsmail Hakkı Bursevî'nin fikrî manâda tesiri altında kaldığı bilinen başlıca isim Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'dir. O ayrıca tasavvufun oluşum ve gelişim dönemlerinde yaşamış olan sûfîler yanında özellikle Ebû Hâmid el-Gazzâlî (v. 505/1111), Abdülkâdir el-Geylânî (v. 561/1166), Ferîdüddîn-i Attâr (v. 618/1221), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (v. 672/1273), Yunus Emre (v. 720/1320 ?), Hacı Bayrâm-ı Velî (v. 833/1430), Yazıcıoğlu Mehmed Efendi (v. 855/1451), Üftâde (v. 988/1580) ve Azîz Mahmûd Hüdâyî (v. 1038/1628) gibi isimlerin manevî anlamdaki yetkinliklerini takdir etmiş ve fikirlerini fazlasıyla önemseyerek yeri geldikçe bunlardan istifade yoluna gitmiştir. Öte yandan, her ne kadar belli açılardan kendisini ciddi şekilde tenkit etmiş olsa da bazı görüşleri itibariyle Bursevî'nin Niyâzî-i Mısrî'nin etkisinde kaldığı kabul edilmektedir.

Buraya kadar özet olarak aktarılan bilgilerden hareketle İsmail Hakkı Bursevî'nin sûfî kimliğinin oluşum sürecinde belirleyici rolü olduğu düşünülen başlıca hususlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Yaratılıştan getirdiği özelliklerin irşâd evresinde kıvam kazanmasıyla vücut bulan tavizsiz tavrı;
2. Zâhir ilimleri alanında almış olduğu dinî eğitimin şekillendirdiği bakış açısı;
3. Vahdet-i vücûd fikrinin yönlendirdiği tasavvufî yaklaşım tarzı;
4. Bir sûfî olarak kendi manevî tecrübelerinin belirleyiciliğine atfettiği önem.

Yukarıda sıralanan maddeleri başkaca hususların ilavesiyle çoğaltmak mümkün olmakla birlikte bu kapsamda dile getirilecek olanların ilgili unsurlarla bir şekilde bağlantılı olması sebebiyle bunların ayrıca zikredilmesine gerek görülmemiştir.

Yaratılıştan Getirdiği Özelliklerin İrşâd Evresinde Kıvam Kazanmasıyla Vücut Bulan Tavizsiz Tavrı

İsmail Hakkı Bursevî'nin şahsiyetini kısaca tarif etmek gerektiğinde muhtemelen kullanılabilecek en uygun ifade kalıpları sûfîlerin varlıkların vücuda geliş sürecinde belirleyici olan tecellilerin niteliği hakkındaki kanaatlerini dile getirirken sıklıkla başvurdukları "celâl" ve "cemâl"dir. Buna göre o "celâlî tecellîlerin cemâli tecellîlere galip geldiği" bir fıtrata sahiptir. Hayatı boyunca karşı karşıya kaldığı hemen bütün netameli vakalarda onun burada ifade edilen realitenin yansıması durumundaki bir tavırla hareket ettiğini

gösteren sayısız örnek zikretmek mümkündür.

Diğer taraftan, Bursevî dinî ve tasavvufî eğitim süresi boyunca ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu coğrafyanın İstanbul, Üsküp, Edirne, Şam, Kahire ve Bursa gibi belli başlı ilim ve kültür merkezlerinde muhtelif sürelerle ikamet etmiştir. Bu durum onun bilimsel anlamdaki olgunlaşma sürecinin yalnızca teorik düzeydeki faaliyetlerle değil aynı zamanda pratik manadaki tecrübelerle donatılmış olduğuna delalet etmektedir. Dolayısıyla aynı inancı paylaşıp aynı imparatorluğun hâkimiyeti altında yaşıyor olsalar da birbirinden oldukça farklı yerel kültürlere mensup olan halklarla bir arada bulunmanın onun ufkunun genişlemesi ve müktesebatının zenginleşmesi noktasındaki tesiri inkâr edilemez. Bununla birlikte İsmail Hakkı Bursevî çeşitli sebeplerle söz konusu merkezlerde kimi zaman siyasî otoriteyi temsil edenlerle, halkla ve bazen de ulemâ ve sûfîlerle karşı karşıya gelmesine neden olan muhtelif sıkıntılar yaşamıştır.

İrşâd faaliyetinin başlangıcına tekabül eden Balkanlar'daki ikameti sırasında dine aykırı davranışları olduğunu düşündüğü Üsküp müftüsünü ve şehrin bazı ileri gelenlerini eleştirdiği için o muhaliflerince mahkemeye verilmiştir. Şam'da bulunduğu dönemde ise tütün kullanmanın câiz olup olmadığı meselesi çerçevesinde cereyan eden bir tartışma nedeniyle zamanın meşhur sûfîlerinden Abdülganî en-Nablusî (v. 1143/1731) ile İsmail Hakkı Bursevî'nin arası açılmıştır. İstanbul'daki ikameti sırasında da vaazlarında vahdet-i vücûd meselesinden bahsettiği, İslâm akîdesine aykırı sözler sarf ettiği iddiasıyla hakkında takibat başlatılmıştır.

Bursevî bütün bu süreçlerde kendince doğru bildiğini savunmaktan ve bunu zaman zaman oldukça sert bir dil ve üslup kullanarak hayata geçirmekten geri durmamıştır. Kendisi çeşitli eserlerinde irtibat hâlinde olduğu insanlarla alakalı kanaatlerini dile getirirken de bu yılmaz tavrını sürdürmüştür. Nitekim Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin (v. 855/1451) *Muhammediyye* adlı eserini şerh amacıyla kaleme aldığı *Ferâhu'r-Rûh*'ta o belli bir süreliğine bir arada yaşadığı ve irşâd etmeye gayret gösterdiği Bursa halkından umduğu mukabeleyle karşılaşamayınca kendilerini ağır bir dille eleştirir ve haklarındaki kanaatini şu cümlelerle dile getirir:

> "(...) Bursa'da feyizler saçan rahmet bulutundan inen yağmurla gönül sadefi dolup bu saklı manâlar zuhura gelir ve kalemin ağzından varlık suretine bürünürdü. Velâkin kimse sadef gibi ağzını açıp talep etmez ve bu feyzin lezzetinden tatmazdı. Zira ahali gerek fakirler gerek zenginler hepsi acı mizaçlı ve hisleri dumura uğramış idiler. Hâsılı havâs şeklinde olanlar dahi avam gibi yaşamaya başlamış ve havsalaları böyle ileri manâları görememişti."

İsmail hakkı Bursevî'nin muhatap olup eleştirdiği halk yalnızca Bursalılarla sınırlı değildir. Yaklaşık on yıl boyunca çeşitli şehirlerinde belli sürelerle vazife gördüğü Rumeli insanı da onun keskin beyanlarının hedefinde yer almıştır. Bursevî aşağıdaki dizelerinde söz konusu halkın ilme ve ilim adamlarına karşı sergilediği kayıtsızlığa yönelik şikâyetini dile getirmektedir:

Kimi zühdine hursend ü kimi takvâsına kâni'
Bu halkun her biri bir şey ile bulmuş tesellisin

Bursevî, döneminin devlet idarecileri konumundaki kimi zevâtla zaman zaman yakın ilişkiler geliştirmiş olsa da bazen kendileriyle ters düştüğü de olmuştur. Bununla birlikte o, siyasî otoritenin tabi olması gerektiğini düşündüğü genel kaideleri konu edindiği bir metin kaleme almıştır: *Sülûkü'l-Mülûk*. Bursevî burada yalnızca siyasî otoritenin bağlı kalması gerektiğini düşündüğü ilkelere değil aynı zamanda bir sûfî-âlim olarak şahsî gözlemlerine dair değerlendirmelerine de yer verir. Bu doğrultuda "Halkın lisanı Hakk'ın lisanıdır" şeklinde hikemî bir ifade kullanmak suretiyle Bursevî genel olarak zamane idarecilerinin halkın görüşüne itibar etmediklerinden yakınır. O söz konusu kanaatinin yalnızca siyasî otoriteyle sınırlı olmadığını beyanla aynı hataya düştüklerini düşündüğü sûfîleri ve âlimleri de eleştirir. Ona göre döneminin sûfîleri hikmetten mahrum oldukları, âlimleri ise hâlleri bozuk olduğu için halk üzerinde herhangi bir etkide bulunamamaktadırlar.

İsmail Hakkı Bursevî "celâlî" tecellilerin mazharı durumundaki kimliği sebebiyle maruz kaldığı sıkıntılı durumlar karşısında yılgınlık ya da pişmanlık duygusuna teslim olmak yerine söz konusu vakaları kendisi

için bir "lütuf" olarak değerlendirmiştir. Peygamberlerin hayatlarının sıkıntılar içinde geçmiş olduğu gerçeği onun bu fikre sığınmasının ana nedenidir. Zira ona göre, kendisinin de aralarında yer aldığı, peygamberlerin vârislerinin başka türlü hareket etmeleri zaten mümkün değildir.

Zâhir İlimleri Alanında Almış Olduğu Dinî Eğitimin Şekillendirdiği Bakış Açısı

İsmail Hakkı Bursevî vahdet-i vücûd fikrini benimseyen ve tasavvuf anlayışını bunun üzerine inşa eden bir sûfîdir. Bununla birlikte o genel olarak söz konusu geleneğe bağlı olanların benimsedikleri, hatları belirsiz bir müsamaha tavrına ve kuralsız bir esnekliğe sahip değildir. Bir bakıma hem zâhirî sınırları en somut anlamıyla muhafaza etme hem de bâtınî neşveyi bununla uyumlu bir şekilde düşünce dünyasına hâkim kılma gayesi ile hareket eden Bursevî'nin bu tercihinin yansımasını bütün eserlerinde bulmak mümkündür. Bunun en net şekilde teşhis edilebileceği eseri ise *Rûhu'l-Beyân*'dır.

Hudutlarını ve şeklini kendisinin belirlediği şahsına özgü bir tasavvuf anlayışına sahip olduğu anlaşılan Bursevî'nin bu durumu özellikle tasavvufun tartışmalı meselelerindeki tercihlerindeki tavrında kendini belli eder. Örneğin o tasavvuf tarihinde Bâyezîd-i Bistâmî (v. 234/848 ?) ile adeta özdeşleşen, mistik tonun belirginliği sebebiyle güçlü manevî hâllerin sevkine açık oluşu ifade eden "sekr" (manevî sarhoşluk) taraftarı değildir. Bursevî bunun yerine en ağır tazyik altındayken bile kontrolün kaybedilmemesini esas alan "sahv"ın (bilinçli olma) ve temkinle hareket etmenin en doğru tercih olduğunu düşünür. Dahası o kendi anlayışının aksine bir tutum sergileyenleri ağır bir dille eleştirir. Nitekim, "ene'l-hak" sözüyle meşhur olan Hallâc-ı Mansûr (v. 309/922), "sırrı fâş etmesi" yanında Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile alakalı kanaatleri nedeniyle Niyâzî-i Mısrî (v. 1105/1694) ve Şeyh Bedreddin (v. 823/1420) gibi isimler onun eleştiri oklarına hedef olmuşlardır. Bununla birlikte en az yukarıda zikredilenler kadar tartışmalı bir isim olan ünlü Hurûfî şâir Nesîmî (v. 820/1417) hakkında İsmail Hakkı Bursevî bu genel yaklaşımına uymayan bir edayla hareket eder. Bu doğrultuda o *Ferâhu'r-Rûh*'ta Nesîmî hakkında Üftâde'nin (v. 988/1580) lehte, Sofyalı Bâlî Efendi'nin (v. 960/1553) aleyhte olan görüşlerini aktardıktan sonra bu ikisi arasında orta yolu tercih ederek her iki kanaatin farklı makamlara göre ifade edilmiş beyanlardan müteşekkil olduğunu belirtir ve herhangi bir tarafa meylettiğine delalet eden bir ifadeye yer vermez.

Öte yandan diğer tarikatlara nispeten dinî ve tasavvufî meselelerdeki fazlaca esnek tutumları nedeniyle bazı Mevlevî gruplar, Kalenderîler ve Bektâşîler onun tarafından hayli sert şekilde eleştirilmişlerdir. Bunlar arasında yer alan Bayrâmî Melâmîlerinden Şeyh Hamza Bâlî (v. 980/1573) ile İsmail Maʿşûkî'nin (v. 945/1539) mülhid ve edebsiz olduklarını savunan Bursevî kendilerinin yeryüzünde fesat çıkardıkları için idam edildiklerini söyleyerek siyasî otoritenin bu kapsamdaki tasarrufunu onaylar. Zira ona göre böylesi bidʿatçilerin ve dalalete rehberlik edenlerin katli mübahtır.

Durum böyle olmakla birlikte Bursevî'nin çeşitli konulara dair görüşleri sonraki dönemlerde yaşamış olan bazı Bektâşî müellifler tarafından belli fikirlerini delillendirmek amacıyla kullanılmıştır. Bunlar arasında en dikkate değer olanı kendisi de bir Bektâşî olup Osmanlı'nın son döneminde Bektâşîlik üzerine kaleme aldığı *Mir'âtü'l-Makâsıd* isimli hacimli eserin müellifi olan Ahmed Rifat Efendi'dir (v. 1293/1876). Kendisi bu eserinde İsmail Hakkı Bursevî'nin başta *Ferâhu'r-Rûh* olmak üzere *Dîvân*'ından ve *Silsilenâme* adlı eserlerinden fazlasıyla istifade etmiştir. Bununla birlikte Ahmed Rifat Efendi, en önemli başvuru kaynaklarından biri olan Bursevî'nin diğer eserlerinin isimlerini kitabında açıkça belirtirken bunlar arasında en çok yararlandığı kitap olduğu anlaşılan *Ferâhu'r-Rûh*'tan hiç bahsetmez. Hatta bu alıntıların bazılarında o, *Ferâhu'r-Rûh*'ta da başka kaynaklardan alındığı belli olan rivayetleri sanki kendisi asıllarından istifade ediyormuşçasına ifadeler kullanmak sûretiyle eserinde zikreder. Buradan hareketle, entelektüel açıdan hayli donanımlı bir Bektâşî olarak Ahmed Rifat Efendi'nin *Mir'âtü'l-Makâsıd*'da genel tasavvufî konularla ilgili aktardığı malumâtın aslında *Ferâhu'r-Rûh*'un verdiği bilgilerin özetlenmiş şekli olduğu söylense abartı yapılmış olmaz.

Bursevî'nin açık bir şekilde menfi bir tutum sergilediği belli kesimler tarafından bile otorite olarak görülerek eserlerinin kaynak olarak kullanılması kendisinin alandaki yetkinliğinin muhaliflerince de ikrarı anlamına gelmektedir ki bu durumun örneklerine nadiren rastlanır. Buna karşın Mevlevîler'in Şems kolu ve Bayrâmî Melâmîleri, *Silsilenâme-i Celvetî* adlı eserinde Hz. Peygamber'in anne ve babasının kâfir oldu-

ğuna dair rivayete yer vermesi, amcası Ebû Tâlib'in küfür üzere öldüğünü söylemesi ve başkaca gerekçelerle İsmail Hakkı Bursevî'yi ağır şekilde eleştirdikleri gibi mezarını ziyaret etmeyi de uygun bulmamışlardır.

İsmail Hakkı Bursevî'nin zâhir vurgusu ve bununla uyumlu olan temkinli tavrının ardında yatan hususlar arasında döneminde hararetli bir şekilde cereyan eden tasavvuf eksenli tartışmaların herhangi bir belirleyici rolünün bulunup bulunmadığı mevzusu araştırılması gereken konular arasında yer almaktadır.

Vahdet-i Vücûd Fikrinin Yönlendirdiği Tasavvufî Yaklaşım Tarzı

İsmail Hakkı Bursevî, genel olarak sûfîlerin Allah dostluğunun zirvesi olarak tasavvur ettikleri "hatmu'l-evliyâ" pâyesinin Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'ye ait olduğunu savunur. Dolayısıyla o velâyetin kutbu durumunda bulunan İbnü'l-Arabî'nin sistemleştirdiği yarı tasavvufî yarı felsefî nitelikteki "vahdet-i vücûd" fikrini kendi tasavvuf anlayışının merkezine yerleştirir. Zira ona göre vahdet-i vücûd tevhidin en mükemmel ifade biçimidir. Söz konusu düşünce sistemine yönelik tutkulu bağlılığı onun vahdet-i vücûdun aleyhinde görüş beyan eden kesimleri ve özellikle de ulemâyı şiddetle eleştirmesine yol açmıştır. Bununla birlikte Bursevî başta Sadreddîn-i Konevî (v. 673/1274) olmak üzere İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini Meşşâî felsefenin yaklaşımını esas alarak yeniden yorumlayan kesimden ayrışır. Dolayısıyla onun vahdet-i vücûdu algılama ve değerlendirme tarzı daha ziyade tasavvufî tecrübe ve neşve boyutunda kendini belli eder.

Diğer taraftan İsmail Hakkı Bursevî sûfî kimliğiyle temayüz etmiş olmakla birlikte kelâm ve fıkıh usulü gibi dinî ilimlerin hemen her alanında en büyük otorite olma özelliğini taşıyan Ebû Hâmid el-Gazzâlî'yi de İslam düşüncesinin zirve şahsiyeti olarak kabul eder ve bu görüşünü şu cümleyle dile getirir: "kendisinden sonra gelen ulemâ arasında bir benzeri yoktur." Ebû Hâmid el-Gazzâlî ile alakalı bu kanaatinin Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin kendi nazarındaki eşsiz konumunu gölgeleyebileceğinin farkındalığıyla hareket eden Bursevî hem bu yaklaşımında herhangi bir çelişki bulunmadığını beyan hem de meramını izah sadedinde dikkat çekici bir karşılaştırma üzerinden zihinlerde oluşabilecek soru işaretlerini gidermeye çalışır. Ona göre Gazzâlî'nin gerek zâhirî gerekse bâtınî ilimlerdeki benzersizliği İbnü'l-Arabî tarafından da açıkça ikrar edilmiştir. Bununla birlikte Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin zamanına gelinceye kadar hakikate dair sırların açıklanmasına ilahi planda izin verilmemiş olduğundan ilgili dönemde yaşayan sûfîler söz konusu hakikatleri çeşitli işaretler ve remizler kullanarak anlatmak zorunda kalmışlardı. Bununla birlikte artık yeni bir evreye girildiğinden ve Muhyiddîn İbnü'l-Arabî de "kalem-i a'lâ"ya mazhar olduğundan bunları açıklamakta herhangi bir beis görmemiştir. Kendisinden sonra gelip izinden yürüyenler de onun sofrasından aldıkları feyzle ve istidatları nispetinde ilgili marifet ve hakikatleri olduğu gibi açıklamaya devam etmişlerdir.

İsmail Hakkı Bursevî tasavvufî düşüncenin bir başka büyük ismi olan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin çeşitli meselelere dair görüşlerini sıklıkla kendi fikirlerine dayanak olarak kullandığı gibi şâheseri durumundaki *Mesnevî*'nin ilk 738 beytini *Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî)* adıyla şerh etmiştir. Bu eserin vahdet-i vücûd fikri esas alınmak suretiyle ilk olarak Abdurrahman (Molla) Câmî (v. 898/1492) tarafından şerh edildiği kabul edilmektedir. *Mesnevî*'nin bu doğrultudaki bir başka şerhinin sahibi olan İsmail Hakkı Bursevî burada sergilediği yaklaşımla zaman içerisinde Mevlânâ'nın Muhyiddîn İbnü'l-Arabî çizgisini benimseyen vahdet-i vücûdçu bir sûfî olarak tanınmasına katkı sağlayan isimlerden biri olmuştur. Bununla birlikte aralarında Abdülbâkî Gölpınarlı (v. 1982), Annemrie Schimmel (v. 2003) ve William Chittick (d. 1943) gibi yetkin simaların da bulunduğu yerli ve yabancı birçok tasavvuf uzmanı İbnü'l-Arabî ile Mevlânâ'nın birbirinden farklı anlayışlara sahip olduklarını savunmuşlardır.

İleri düzeydeki İbnü'l-Arabî hayranlığı ile temayüz etmekle birlikte İsmail Hakkı Bursevî'nin genel olarak eserlerinde belirgin olan tavrı üzerinden bir değerlendirme yapıldığında onun İbnü'l-Arabî'den ziyade Mevlânâ'nın sahip olduğu neşveye daha yakın bir görüntü sergilediği söylenebilir.

Bir Sûfî Olarak Kendi Manevî Tecrübelerinin Belirleyiciliğine Atfettiği Önem

Tasavvufî gelişim sürecinin ana unsurlarından biri durumundaki mârifete atfettikleri değerden dolayı genel olarak sûfîlerin farklı adlarla andıkları ilhamlarını son derece önemsedikleri ve çeşitli meselelere dair

fikirlerini ve hayat seyirlerinin belli evrelerindeki önemli kararlarını bunların yönlendirmesiyle belirledikleri bilinmektedir. Özellikle tasavvufun gelişim döneminden itibaren yaşayan bütün sûfîler için bu hüküm geçerli olmakla birlikte bu kapsamdaki en dikkat çekici örnekler başta Muhyiddîn İbnü'l-Arabî ve onun görüşlerini benimseyen sûfîler tarafından dile getirilmiştir. Sâdık bir İbnü'l-Arabî takipçisi olarak İsmail Hakkı Bursevî de bu yönüyle temayüz eden isimlerdendir. O çeşitli eserlerinde bu mevzuyu işlediği gibi farklı adlarla "vâridat"ını konu edindiği muhtelif metinler de kaleme almıştır. Bu eserlerinde o zaman zaman kalbine doğan ilhamları şerh etmeye çalışmıştır.

Bursevî vâridatına ilaveten manâ âleminde görüştüğünü ifade ettiği bazı peygamberler ile başta Muhyiddîn İbnü'l-Arabî ve mürşidi Osman Fazlî Atpazarî olmak üzere geçmişte yaşamış büyük sûfîlerin muhtelif meselelere dair yönlendirmelerinden de gerek maddî gerekse manevî hususlarda istifade etmiştir. Bu kapsamda örneğin Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin eserini şerh ettiği dönemde kendisini ile rüyada görüştüğünü ve onun talebi doğrultusunda bazı anlaşılması zor kelimelerin açıklamasını yapmıştır.

İsmail Hakkı Bursevî tıpkı diğer dinî-tasavvufî meselelerde olduğu gibi ilhamla alakalı görüşlerini dile getirirken dinin zâhirî sınırlarının korunması gerektiği hususunda lazım gelen uyarıları yapmaya özen gösterir. Nitekim bu doğrultudaki kanaatini dile getirdiği beyanlarından birinde o şöyle der:

> "İlham ile elde edilen hakikatlerden muradımız şeriata muvafık olan hikmetler, manâlar ve Rabbânî olan Kur'an-ı Azîz'in muhtevasının bâtınıdır. Yoksa şerâyi'a muhalif hakikatler merduddur ki bunlara şeytânî hakikatler ve nefsânî marifetler derler."

Bursevî vehbî olan ledünnî ilme nâiliyetin şeriatin hükümlerine harfiyyen riayete bağlı olduğunu belirtmekle birlikte bunun tek başına yeterli olmayacağını savunur. Ona göre bahis konusu ilmi elde etmek için şeriat yanında tarikat âdâbını da gözetmek zorunludur. Bu ilim hâsıl olduktan sonra da "bu fânî âleme veda edinceye kadar ahkâm ve âdâba riâyet lazımdır." Bursevî tıpkı diğer sûfîler gibi bilhassa birtakım dinî-tasavvufî meselenin çözüme kavuşturulması ya da teyidi noktasında ilhamına öncelik tanır. Bunlardan birinde o kendi tarikatı olan Celvetiyye silsilesinin Hz. Ali üzerinden Hz. Peygamber'e ulaştığı bilgisinin kendisine vârid olduğunu beyanla tabi olduğu yolun sağlamlığının ilahi planda tasdik edildiğini vurgulamaya çabalar. Kendi tarikatının silsilesinin Hz. Ali'ye bağlanıyor olması Bursevî açısından son derece önemlidir zira ona göre Hz. Ali "Hakk'ın bütün kemâlâtına ayna olmuştur."

İsmail Hakkı Bursevî'nin vâridatını içeren eserleri muhteva açısından incelendiğinde bunlar arasında bilhassa dikkat çekici olanların kendisi ve de çevresinde bulunan bazı şahsiyetler hakkında verdiği bilgilerden müteşekkil olduğu görülür. Bu kapsamda örneğin o şahsının Hz. Peygamber'in neslinden olduğu bilgisinin kendisine bu yolla bildirildiğini söyler ve vârid olan: "Sana hilafet verildi" şeklindeki manâ üzerinden bu sonuca ulaşır. Bursevî'nin şahsıyla alakalı ilhamlarının hangi düzeye ulaştığını yansıtması açısından nefsinden kaynaklanan günahlarının affedildiği bilgisinin kendisine bildirilmiş olması ise bilhassa dikkat çekicidir. Buna göre o bir pazar akşamı namaz sonrasında kıbleye yönelip gözyaşları içinde nefsinin kusurlarının affedilmesini talep etmiş ve hemen akabinde bir vârid ile müspet netice kendisine bildirilmiştir.

İsmail Hakkı Bursevî'nin mazhar olduğu ilhamlar yalnızca manevî meselelerle sınırlı değildir. Onun gündelik hayatın sıradan işleri denilebilecek hususlarda da bu yolla bilgilendirildiğine dair muhtelif misallere ilgili eserlerinde sıklıkla rastlanır. Bu kapsamdaki bir örnekte o pek hazzetmediği Hüdâyî Âsitânesi postnişini Bilecikli Osman Efendi'nin (v. 1140/1728) vefatının ve makamına kendisinin geçeceği bilgisinin "onun nakşı mahvolur, sen otursun" denilmek suretiyle tarafına iletildiğini belirtir.

Yukarıdaki örneklere benzer sayısız beyana eserlerinde yer veren Bursevî'nin gerek üstesinden gelmekte güçlük çektiği problemleri halletme sürecinde gerekse gündelik hayatıyla ilgili belli kararları alma durumunda olduğu zamanlarda ilhamlarının yönlendirmesiyle hareket ettiği söylenebilir.

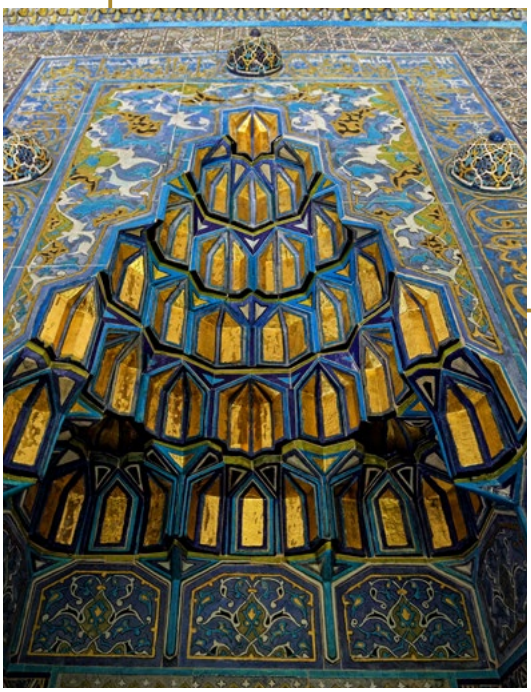
İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN POETİKASI DÎBÂCE-İ DÎVÂN-I FÜTÜHÂT-I BURSEVÎ

M. Murat YURTSEVER*

İsmail Hakkı Bursevî çok yönlü ve çok eser vermiş bir müellif. Zâhirî ilimlerin hemen her alanında eser vermiş olmakla birlikte tefsir, tasavvuf, şerh ve vâridat türünde verdiği eserlerle ünlü. Yanı sıra hadis, fıkıh, kelâm ve lügât ilmine dâir eserleri ve risâleleri de mevcut. Buna ek olarak şiir vadisinde de bir seyyâd-ı sayd-ı hikem ve bir şâir-i mâhir-i ekrem.

Ne var ki şâir yönünün müfessir ve mutasavvıf yanı arkasında saklı kaldığı anlaşılıyor. Aradaki örtüyü kaldırarak Bursevî'nin bir müfessir ve bir mutasavvıf olduğu kadar aynı zamanda usta bir şâir de olduğunu söylemek hakşinaslık olacaktır.

Bursevî, Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde vezinli ve kafiyeli, şekil ve muhtevası nitelikli şiirler yazmış olmakla birlikte tertip ettiği divanı Türkçedir. Klasik divan tertibiyle düzenlenmiş ve divan şiiri formunda manzumelerden teşekkül etmiştir. Bu mürettep divanın başındaki tahmis, müseddes, muaşşer gibi sekiz müteferrik manzumenin yanı sıra eserde 157 gazel, muhtelif rubâîler, kıta ve müfredlerle birlikte ilâhiler de yer almaktadır.

Silsilenâme'de şiirlerinin sayısının on binden ziyâde olduğunu haber vermesi,[1] divanı dışında yüzlerce şiiri daha olduğunu, şiire ayırdığı zamanı ve verdiği önemi ifade etmektedir.

* Doç. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, myurtsever@uludag.edu.tr, OR CID: 0000-0001-9816-1512

[1] Ali Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 218.

"Be- tarz-ı gazel" veya "fî sureti mecâz" başlıklarıyla yazdıkları da dâhil olmak üzere manzumelerinin tamamı tasavvufî muhtevalıdır. Bunu divanına "Fütuhât-ı Bursevî" adını vermesinden anlıyoruz. Az sayıda mecâzî aşk temalı şiirleri, onun divan şiirini beğendiğini, bu konuda istidadı olduğunu kanıtladığı örneklerdir.

Dîbâce kelimesinin mecazen "divanların başındaki manzum veya mensur önsöz" anlamına geldiği klâsik şiirimizle ilgilenenlerin malûmudur. Divan dîbâceleri, klasik şiirimizin ilham kaynaklarını, düşünce dünyasını, kural ve çerçevesini, hatta dinî boyutunu şairin penceresinden bakarak görebildiğimiz metinlerdir. Edebiyat tarihçilerinin ve eleştirmenlerinin yanında bizzat sanatı icra edenlerin amaç ve görüşlerinin yer aldığı mukaddimelerdir. Şiir ve şair hakkında merak ettiklerimizin yer bulduğu dîbâcelere az sayıda divanda rastlanması değerini daha da artırmaktadır. Dîbâcelerin divanların başında yer almasını, bir gelenek olmasının yanında, sanata ve özellikle söze ve anlama dair hünerlerin sergilendiği alanın şiir olması ile açıklamak yanlış olmasa gerektir.

Kısa veya uzun Türkçe divan dîbâcelerinin kendine özgü dil ve üsluplarıyla birbirine benzer bir bütünlük içinde kaleme alındığını görüyoruz. Biyografik eserler olmakla birlikte bir edebî tür ve kaynak olarak takrizlerin ve şuara tezkirelerinin dîbâcelerle desteklendiğini söyleyebiliriz. Üslupları farklı olsa da şuara tezkirelerinde ve takrizlerdeki şairlere ait tespitlere dîbâcelerin müdâhil olduğunu düşünebiliriz.

Yapılan bir araştırmada, İstanbul kütüphanelerinde kayıtlı 492 şaire ait divanın sadece kırkında dîbâceye rastlandığı, divanların çoğunda dîbâce bulunmadığı görülmektedir. Bu arada müellif nüshası bulunmayan, müstensihler tarafından çoğaltılan divan dîbâcelerinden bazılarının görmezden gelindiği de ihtimal dâhilindedir.[2] Aynı araştırmaya göre Türkçe ilk divan dibacesinin Ali Şîr Nevâî'ye (v. 1501) ait ve mensur olduğunu görüyoruz. Anadolu sahasında ilk dîbâcenin Ahmet Paşa'ya (v. 1497) ait ve manzum, manzum-mensur karışık ilk dibâcenin ise Necâti'ye (v. 1509) ait olduğunu biliyoruz.[3]

Dîbâceler, şairlerin şiir hakkında görüşlerini, şiire ve şaire verdiği kıymeti, harcadığı mesaiyi gördüğümüz; ciddi niyetlerine ve titiz hazırlıklarına şahit olduğumuz; şiire muhalif ya da kayıtsız nâdân ve zâhidler zümresine bakışlarını ilk ağızdan öğrendiğimiz kaynaklardır. Şairlerin kelâmın kudretinden ve kalemin kudsiyetinden söz ederek başladıkları ilk satırlardır.

Bursevî'nin divanında yer verdiği beyitlerde de görüleceği gibi kalem, yüreklerdeki ateşi teskin eden, Hakk'ın feyzini satırlara dökerek çoğaltan bir araçtır. Beyânın vasıtası, hikmetin tercümanıdır. Kelâm kalemle vücut bulur; ruhta şekillenen manâ ve mazmun satırlarda canlanır. Zira şairin kalemindeki kudret Allah vergisidir. Bu sebeple âşık-ı sâdıkların şiirine dil uzatmak ve küçümsemek gayretullah'a dokunur:

Kalemdir nükteperdâz-ı maânî
Kalemdir vehb-i mahz-ı Hak Taâlâ

Kalem teskîn eder tâb-ı derûnu
Kılar feyz-i Hak'ı tahrîr ü ibkâ

Sakın dahl etme nazm-ı ehl-i aşka
Nedir hikmet teemmül eyle cânâ[4]

Bir mutasavvıf şairin divanı dîbâcesinin farklı örneği olarak Bursevî'nin dîbâcesine kendi hattıyla müellif nüshasında rastlayışımızı bir şans olarak değerlendirebiliriz. Divanının başındaki dîbâce onun divan şiirine olan ilgisini göstermekte, ayrıca divan tertip etmekteki amacını merak eden bizlere kapı aralamaktadır.

Bursevî'nin divana aldığı şiirlerin divanında yer almasını uygun bulduklarından ibaret olduğunu ve

[2] Tahir Üzgör, *Türkçe Divan Dîbâceleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 3-4.
[3] Üzgör, *Türkçe Divan Dîbâceleri*, 9.
[4] Murat Yurtsever, İsmail Hakkî Bursevî Divan (Bursa: Arasta Yayınları, 2000), 161.

divanın antoloji hüviyetinde bir eser olduğunu belirtmiş olalım. Zira şiir faaliyetinin yirmi yaşlarında, şeyhi Osman Fazlî'nin oğlu Mehmed Cûdî'nin doğumuna yazdığı tarih manzumesi ile başladığını, Hakkî mahlasını da ilk kez bu şiirinde kullandığını biliyoruz.[5] Daha sonra yazdıkları arasından seçtikleriyle bir divan tertip ettiğini, bunun da otuz beş yaşlarına ve Bursa'ya yerleştiği yıllara denk geldiğini dîbâcesindeki ifadelerinden anlıyoruz.

Bursevî'nin manzumelerinin mahlâs beyitlerinde gönül dünyasına, sanat telakkisine, şiir yazmadaki amacına, şiire ve şaire dair görüşlerinin pek çoğuna rastlamak mümkündür. Poetikasının ipuçlarını fark etmek zor değil. Nitekim şiirlerini nam olsun diye yazmadığını, yoksa hayallere sığmaz daha nice nüktenin ezberinde olduğunu belirtiyor. Övüneceği bir şey varsa onun Allah katındaki değeri olduğunu, bu amaçla şiir yazdığını ve rehberinin sadece Allah'ın inayeti olduğunu yer yer beyitlerinde dile getiriyor:

Şi'r-gû olmak değildir şân-ı rütbem neyleyim
Yoksa her gûne muhayyel nükte ezberdir bana

İftihârım fazl-ı Mevlâ-yı atâ-bahş iledir
Kim onun tevfîki işbu yolda rehberdir bana[6]

Diğer iki beytinde, kendisine hitaben, Hak âşığı şairler karşısında eğilip yüzünü yere sürmeyen, kadı ve müftü değil sultan bile olsa umursama; şiir yazmayı usanmadan sürdür; sultan olan, manalara hükmeden sensin; divan tertip etmeye devam et diyerek şiirin gücünün her türlü hükümranlığın üstünde olduğunu belirtiyor:

Hâk-pây-ı âşıka sürmez ise yüz yerde yüz
Kâdî vü müftî değil sultân ise sultânı sür

Hakkıyâ tahrîr-i dîvân etmeden çekme melâl
Çünki şâh-ı ma'nâsın bu arsada dîvânı sür[7]

Diğer iki beytinde, sûfî şairlerin divanının birer Mushaf hükmünde olduğunu, mısraların kıyamda Kur'an dinler gibi safa durduğunu, kendi şiirlerinin de sayfalara yansıyan birer nakş-ı ilâhî olduğunu, zira şiirlerinin Kur'an'ın tefsirinden başka bir şey olmadığını belirtiyor:

Yüzünden okunur Mushaf satırlar onda var saf saf
Hüdâ erbâbına cehr u dalâl ehline ihfâdır

Midâdın Hakkıyâ nakş-ı ilâhîdir bu evrâka
Sözün tefsîr-i Kur'an-ı azîmü'ş-şân-ı Mevlâdır[8]

Klasik dönem şairlerinin edebiyat tarihlerinde ve tezkirelerde yer almaları büyük ölçüde mürettep divanları olması nedeniyledir. Bu bakımdan Bursevî'nin şiirinden söz ederken önce divanından, daha önce de dîbâcesinden başlamak yerinde olacaktır. Ayrıca, iki sayfadan ibaret ve tamamı mensur olan bu dibâce Bursevî'nin kalem tecrübesinin ürünü, bir secî' ve bir nesir harikası olarak da önemlidir. Dîbâcede geleneğe bağlı olarak konuya uygun Arapça ve Farsça ibareler, ayet ve hadislere telmihler ve iktibaslar da yer almaktadır.

Bursevî, şiirin marifet sahiplerine ait bir alan olduğunu ifade ederek dîbâcesine başlıyor. Şairlerden erbâb-ı marifet olarak söz ediyor. Yaratıcı muhayyilesi olan ârif şairleri, hakikat atölyesinin ehl-i vukûf ustaları olarak niteliyor. Marifetin her iki anlamına da muktedir, hem hüner hem de irfan sahibi olduklarını belirtiyor. Divanında yer alan,

[5] Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 33.
[6] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, thk. Murat Yurtsever, ed. Ömer Faruk Yiğiterol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025), 279.
[7] Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 794.
[8] Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 1135.

Bellidir ey dil gözü açıklara âsâr-ı aşk
Sanma kim pinhân ola âriflere etvâr-ı aşk[9]

*

Hikmet-i Lokmândır âriflerin her bir sözü
Nutk-ı cân-bahşı dem-i Îsâ olur ey cân hem[10]

beyitlerindeki gibi basiret sahibi şairlere vuslat yolunun izleri apaçık, aşkın her hali hüveydadır. Sözleri lokman sözü kadar hikmetli, İsa nefesi kadar hayat vericidir. Sezgisi güçlü şairlerin beyitleri kalp gözünün sürmesi ve cilasıdır. Onların gözüyle bakanlar hakkı görür, hakkı işitirler. Kalplerinde şüpheden eser kalmaz. Bir tek beyitleri bin hikmete bedeldir. Âleme onların gözüyle bakılmalı, sözlerinden öğüt alınmalıdır:

Var ülü'l-ebsârdan kühl-i cilâ al çeşmine
Hakkı gör hakkı işit tâ kalmaya kalbinde şek[11]

*

Bir nazar bin kîmyâdır Hakkıyâ
Himmetin al âşık-ı mâhirlerin[12]

Bursevî'nin "Ser-matla-ı Makâlât-ı İsmail Hakkı" başlığıyla başlayan dîbâcesi, Besmele'den sonra şu satırlarla devam ediyor:

"Erbâb-ı himmet ve ashâb-ı marifet ki kâr-âgâhân-ı kâr-gâh-ı hakîkatdir. Gâh u bî-gâh mağlûbü'l-hâl ve meslûbü'l-ihtiyâr oldukça tennûr-ı ten-i nizârda şûledâr olan âteş-i aşk-ı cigersûzı teskîn ve hevâ-yı cây-ı bî-câda pervâz-sıfat olan mürg-i cân-ı tâir-i kudsî-besânı, âşiyâne-i cisme redd ve makâm-ı âsûde-gîde temkîn için tûtî-i şeker-hâyîde-vâr nice kelimât-ı âbdâr izhâriyle şîrînkârlık eylerler. Ve hakâyık u maârif ile mülemma' mensûr u manzûm elsine-i selâse üzerine matbû' u mevzûn sözler söylerler."[13]

(Marifet ve gayret sahibi şairler, hakikat atölyesinde şiir üreten kalbi uyanık sanatkârlardır. Zaman zaman hal galebe edip ihtiyarları elden gittikçe, zayıf bedenlerinin fırınında alevlenen aşk ateşi ciğerlerini yaktıkça, harareti dindirmek için üç dilde mensur ve manzum sözler söylerler. Mekânsızlık semasında kanat çırpan Cebrâil vasıflı can kuşunu, tekrar beden kafesine döndürmek ve orada huzura erdirmek için papağanı şekerle besler gibi yeni ve taze sözlerle gönüllerini hoşnut ederler.)

Hz. Peygamber, Cenâb-ı Hakk'ı tesbîh ve tahmîd esnasında semâya urûc eden ruhunu, tekrar gündelik hayatla buluşturmak için Hz. Aişe validemizle sohbet ederdi. Efendimizin "*Kellimînî yâ Humeyrâ*", yâ Aişe benimle biraz konuş, biraz sohbet et diyerek ruhunu teskin ettiği gibi, sûfî şairlerin de bir miktar şiirle iştigali, şiirlerine vezin, kafiye ve mana arayışları onları günlük hayata döndürmekte, zihinlerini dinlendirmektedir.

Şairlerin kaleme aldığı şiirler sadece duygularını mısralara dökerek hararetlerini söndürmek için değil, idrak sahibi okurların da aynı duygularla aynı lezzetten hissedar olmaları içindir. Zira şiir yalnız şuara meclisine adı okunanlara ve yalnız istidat sahibi olanlara mahrem bir lezzet sofrasıdır. Fuzûlî'nin "*Bende mecnundan füzûn âşıklık istidâdı var*" dediği gibi şairdeki tab'-ı nazmın kısmen okuyucuda da bulunması ve okuyucunun da aşk ve sanatın bir araya geldiği idrak seviyesinde olması şarttır.

[9] Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 267.
[10] Yurtsever, İsmail Hakkî Bursevî Divan, 267.
[11] Yurtsever, İsmail Hakkî Bursevî Divan, 244.
[12] Yurtsever, İsmail Hakkî Bursevî Divan, 242.
[13] Yurtsever, İsmail Hakkî Bursevî Divan, 124.

Tâ ki "Kelllimînî yâ Humeyrâ" mısdâkınca zülâl-i lehçe-i pâkleriyle âteş-nişân-ı derûn-ı tâbnâkleri olup hem kendüler ol câm-ı sermestî-i aşkdan bir mikdâr ifâkat bulalar ve hem nice erbâb-ı istidât "Ve li'l-arzı min ke'si'l-kirâmi nasîbün" vefkınca hissedâr olalar.

(Efendimizin peygamberlik yükünü hafifletmek için Cenâb-ı Hakkâ nice tâat ve niyazdan sonra "Yâ Aişe benimle biraz sohbet et, bana bir şeyler söyle" diyerek Hz. Aişe'nin sözleriyle ifakat bulması gibi, gönüllerinin ateşini dillerinden dökülen berrak sularla, mısralarda söndürürler. Kendi şiirlerinin kadehinden yudumlayarak hem kendileri sekînet bulur, hem de okuyanlar "yeryüzünde sakin değerli insanların kadehinden içmiş gibi" aynı şiirin lezzetinden hissedar olurlar.)

Geçmişten günümüze kadar her dilin ve her milletin büyük şairleri olmuş, her topluma usta kalemler nasip olmuştur. Bazen hakikî aşka, bazen de mecâzî aşka dair harika şiir yazanlar olmuşsa da sözün doğrusuna eğrisine bakmadan galat söyleyip hata edenler de olmuştur. Kendisini takip eden şairlere örnek olan, irfan sahibi okuyucuların hislerine tercüman olan şairler kâmil şairlerdir. Hayır ve şer arasında gide gele bir türlü düzen tutmayan dünya her zaman bir dâhî şaire ihtiyaç duymuş, her asırda bir şâir-i âgâh ile kendini yenilemiş, düzen bulmuştur:

Nitekim her dilde semend-i belâgat-süvâr olanlar kalem-i çâbük-inâna meydân verip girîve-i çep ü râst-maânîde tekâpular ederler. Ve dest-yârî-i çevgân-ı himmetle gûyrubâ-yı letâif olup mecâz u hakîkatten turuk-ı şettâya giderler. Tâ ki peyrevân-ı erbâb-ı marifet olanlar menzilres-i emânî ve metâlib olup müstefîd olalar.

(Esasen her lisanın belâgat atına binip kalemini dizgin gibi ele alarak şiir vadisine dalan hızlı süvarileri vardır. Bu söz ustaları kalemini çevgen gibi uzatıp söz topunu yakalarlar. Ne var ki hakikat olsun mecaz olsun, sözün doğru ve yanlışına bakmadan, sonu çıkmaz sokaklarda biten yanlış yollara sapanlar da vardır. Şairlerin yalnız âriflerin izinde gidenleri isteklerine ulaşır, başarılı olurlar.)

Ne kadar koca (ihtiyar) ve ne kadar kirlenmiş olursa olsun, günün her sabah gençleştiği ve aydınlanıp temizlendiği gibi dünya da her asırda mutlaka bir şair-i münîre denk gelir. Arınır, nevcivân olur:

Ve li hâzâ bu çarh-ı pîr ki mânend-i kemân-ı Mısrî, ham-geşte ve enfâs-ı şerer-efşân-ı âlemiyân ile mînâ-yı dili jeng-beste olmuştur; her asırda bir lüseyn-i sâhib-i temkîn ile demsâz olup vüsûl-yâfte-i makâm-ı nevcüvânî olur. Zîrâ intizâm-ı gerdûn-ı perişân-şücûn her zamân bir müşârun-ileyh-i bi'l-beyân-ı sâhib-beyâna menût ve belki nice erbâb-ı ifâde ve istifâdeye merbûtdur.

(Şurası unutulmamalıdır ki beli Mısır yayı gibi bükülmüş, fesat saçan nefislerle gönül fanusu kir tutmuş olsa da şu yaşlı dünya, her asırda bir dili zarif, seciyesi lâtîf şaire denk gelir. Yeniden gençleşir. Zira düzeni bozulan âlemin bir belagat sahibine rastlaması her zaman mukarrer, nice söz ve beyan sahibinin ondan istifadesi mukadderdir.)

Bursevî'nin şiir yazmaya başlamasının hikâyesini yine dîbâcesindeki satırlardan okuyoruz. Şiir yazmadaki amacını da aynı satırlarda buluyoruz. Buradan, yirmili yaşlardan itibaren bazı şiir tecrübelerinin olduğunu, divan tertip etmek üzere şiir yazmaya başlamasının Bursa'ya yerleştiği yıllara tesadüf ettiğini anlıyoruz. Şiirlerinin pek çoğunu ömrünün son kırk yılı içinde kaleme aldığını çıkarabiliyoruz.

Bursevî bu satırlarda, Sadî ve Hâfız gibi Acem şairlerinin, Üftâde ve Hüdâyî gibi Celvetî şairlerinin ve daha birçok şairin âşıkâne beyitlerini terennüm ettiğini, birçoğunun ezberinde olduğunu belirtiyor. Bu sayede şiire heveskâr olduğunu, önce onları taklit ederek yazmaya başladığını ifade ediyor. Şiir yazmadaki amacının gönlünü irfan mektebinde eğitmek, gaflete düştüğü anlarda kendi şiiriyle önce kendini tembih etmek olduğunu dile getiriyor:

Pes binâen alâ hâza'l- mezkûr, "Mukîm-i vâdi-i aşk u muhabbet / Semiyy-i gonce-i gülzâr-ı hullet" bu muhtâc-ı terakkî İsmail Hakkî bu veçhile güftâr-pâş-ı müstemendâne olur

ki bin doksan sekiz sâl-i meymenet-âsârın hâvî olduğu şühûr-ı fâzıla ve eyyâm-ı mütefâzılada, ref'-i melâl-i hicret ve def'-i kelâl-i gurbet edip taklîden lâ tahkîken "fe eyne's-Süreyyâ min yedi'l-mütetâvil" bazı kelimât-ı marifetâmîz lisanıma cârî olup söylerdim. Ve tıfl-ı dilimi ol makâlât-ı dâiye-engîz ile eğlerdim. Ki her birin bir feyz-âşinâ-yı hakîkatden işitmiş ve câm-ı himmet-i Rûhu'l Kuds'den nûş etmiş idim. Tâ ki bu gıdâ-yı rûh ile çâşnîdâr olup tıfl-ı dilimi terbiyeyâb-ı mekteb-i irfân eyleyip vakt-i betâletimde kendi sözümden şermsâr olup insâfa gelem. Ne ân ki izhâr-ı âsâr ile feyz-bahşâ-yı tâlibân olam. Heyhât..Heyhât...

(Aşk ve muhabbet vadisini vatan edinmiş, Hz. Halil İbrahim'in goncası Hz. İsmail ile adaş ve her an terakkiye muhtaç İsmail Hakkı olarak belirtmek isterim ki aşağıdaki satırlar mahzun yüreğimin dile getirdikleridir.

Mübarek 1098 senesinin faziletli ayları ve günleri esnasında, gerek gurbet yorgunluğumu dindirmek gerekse hicret hüznümü azaltmak için kendimin değilse bile muhtelif şairlerin hikmetli beyitleri dilime geldikçe söylerdim. Bunların her biri hakikat ehli şairlerin şiirleri idi. İstedim ki ben de onlar gibi yazayım. Lâkin nerede serâ, nerede Süreyyâ. Benimki "Süreyyâ yıldızına uzanıp onu yakalamaya çalışmak" gibiydi. İstedim ki yazdığım şiirlerle gaflet ânımda insafa geleyim. Kendi sözlerimden, önce kendi yüzüm kızarsın. İntibaha geleyim. Yazdıklarım feyz-i ilâhîye talip oluşumun eseri olsun. Lâkin başarabilmiş miyim, bilmiyorum...)

Bursevî, bâtınî ilimlerde olduğu gibi zâhirî (şer'î) ilimlerde de mütebahhir ve mütefennin bir âlim şairdir. Aynı zamanda birer medrese olan Celvetî dergâhlarında ilmini tamamlamış, ruhen olduğu gibi zihnen de kendini geliştirmiştir. Zâhir ve bâtın ilimleri arasındaki irtibatı kurabilen,[14] birini diğerine tercih etmeden yazan bir müellif ve bir şairdir. Buna divanda ve divanı dışındaki şiirlerinde sık sık rastlıyoruz.

Bursevî'ye göre ilim, ruhu geliştiren, ebedî canlı tutan irfan kaynağı ve insan-ı kâmilin var oluş sebebidir.

İlim bir feyzdir rûhu'l-hayât-ı câvidânîdir
Kamu ecsâd-ı erbâb-ı kemâlin cân-ı cânıdır
Mürîd ol ilm ü irfân ister isen Şeyh Hakkî'ya
Ki Hak'dan ders almış halkın üstâd-ı zamânıdır[15]

Bursevî'nin dîbâcesinde, az sayıda örnekte gördüğümüz hayat hikâyesinin izlerine de rastlıyoruz. Bu bölümde önce şeyhi Osman Fazlî'nin faziletinden, üzerindeki emeği ve tasarrufundan söz ediyor. Buna dergâhında geçirdiği bereketli günleri ve mazharı olduğu iltifatını da ekliyor. Hilâfetle Üsküp'e gönderilişini, Balkan beldelerindeki görevinden sonra Bursa'ya vazifelendirildiğini anlatıyor. Bursa'da zaruretle geçen ilk günlerinden bahsediyor.

Bu satırlar, Bursevî'nin şiirinin ilham kaynağı ilâhî feyz olduğunu, bu feyzin kaynağının da şeyhi Osman Fazlî olduğunu gösteriyor. Hatta Osman Fazlî'nin "*manzum olsun mensur olsun zorlanmadan kalbine doğan her şeyi yaz*"[16] diyerek Bursevî'yi şiir yazmaya teşvik ettiğini görüyoruz. Bursevî'nin de "*Allah bana velilerden öyle birini gösterdi ki şâyet Hüdâyî ve Üftâde hayatta olsalardı ona ilk bey'at eden olurlardı.*"[17] diyerek şeyhini iltifatla andığını biliyoruz. Nitekim Bursevî'nin divanında yer alan beyitlerde, şiirde mana avlamak için aşk oyununu bilmek gerektiğini, şeyhinin de bir âşık-ı sâdık ve gönlünün avcısı olduğunu belirten övgü dolu sözlerine rastlıyoruz:

Kimi Üftâde halkın kimi Mahmûd u Ayâz ister
Kimi Şeyh Ekber-âsâ bir veliyy-i ehl-i râz ister

[14] Bilal Kemikli, *Şiir ve Hikmet* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017), 8.
[15] Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 1/91.
[16] Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 57.
[17] Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 54.

Çü herkes sayd-ı ma'nâ kılmağa bir aşk-bâz ister
Benim gönlüm senin gibi bugün bir şâhbâz ister

Dirîg etme gedâdan himmetin lutf eyle Sultânım
Nazardan dûr kılma ben fakîri gözle Sultânım[18]

Ba'de zâ bu hâk-âlûde-i fenâ ve garîk-i deryâ-yı inzivâ , ashâb- vüsûl ve erbâb-ı usulden sâhibü't-tesânîfi'r-râika ve't-te'lîfâti'l-fâika, hallâku'l-ma'ânî, ma'denü'l-ilhâmi'r-Rabbânî,vâris-i esrâru'l-hallîfî, mine'l-Habîbi'l-Mustafâ sallallâhü aleyhi ve sellemü'l-hasîbü'n-nesîbü'l-ganiyyü ani'l-beyâni'l müşârun ileyhi bi'l-beyân, velvele-ârâ-yı Tarîkat-ı Celvetiyye, Hazret-i Şeyh Osmân ki mahatt-ı ricâl-i efâzıl olan İstanbul'da Atbazarî Emîr Efendi demekle nâm u ünvân bulmuşlar idi. Nice zamân onların hizmet-i şerîfelerinde kemerbeste-i azîmet olup âkibet bin seksen beş târîh-i evâsıtında sîrâb-ı nefes-i pâkleri olduğumda, bin seksen altıda cânib-i Rûm'da Üsküb-i behişt- üslûba gönderüp on sene mikdârı ol diyâr-ı celîletü'l- âsârda gâh ashâb-ı kîl ü kâl ile bahs ü cidâl ve gâh erbâb-ı vecd ü hâl ile müzâkere-i Cemâl ü Celâl edip bi'l-âhire işâret-i aliyye-i pîr-i mezkûr ile taraf-ı Rûm'dan cânib-i Anatol'da , makarru'l evliyâ ve müstakarru'l-asfiyâ medine-i Burusa sînet ani'l-be'sâya imâle-i licâm edip bin toksan altı târîh-i cemâziye'l – âhiresi evâilinde ehl ü ıyâl ile mübtelâ-yı belâ-yı hicret olup mârrü'z-zikr on sene tezâifinde tecerru etdiğim gusas u âlâmı ve okuduğum kısas-ı havâdîs-i rûzgâr-ı nâ-fercâmı hâme-i du-zebân ile takrir, hayyiz-i imkândan bîrûn ve hâric-i ez-kıyâsdır.

(Şunu da belirtmeliyim ki fenâfillah tozuna bulanmış ve inziva deryasına dalmış olan ben İsmail Hakkı, ledün ilminin yol ve yöntemini bilen bir rehber; en üstün ve en seçkin eserlerin yazarı bir müellif; en derin anlamların kâşifi, Rabbânî ilhamın kaynağı bir üstat; İlahi esrara vakıf, hasîb ve nesîb olan Muhammed Mustafa'ya vâris, Celvetiyye tarikatına nam ve şeref veren bir mürşit; faziletli insanların beldesi olan İstanbul'da sakin; Atpazarlı Emir Efendi adıyla ünlü olan Hazret-i Şeyh Osman Fazlî'nin bendesi olmuş, nice zaman hizmetlerinde bulunmuş idim. Bin seksen beş senesi ortalarında tertemiz nefeslerinin bereketiyle şereflendim. Bin seksen altıda Rum diyarından cennet beldesi Üsküp'le vazifelendirildim. Buradaki on sene zarfında günlerim, zaman zaman halkın arasında günlük mevzuları konuşarak zaman zaman da istikâmet sahipleriyle Rabb'in Cemâl ve Celâl'inden söz ederek geçti. Daha sonra Azîzimin işaretiyle atımın dizginlerini, Rabbimin kötülüklerden korumasını niyaz ettiğim evliya ve asfiya şehri Bursa'ya çevirdim. Bin doksan altı Cemâziyelâhiresi başında, aile efradımla birlikte geldiğim Bursa'da on seneden fazla çektiğim hicret yükünü, tarihin felâket dönemlerinde yaşanan sonu gelmez acıları okur gibi tattığım elem ve kederi iki dilli kalemin dile getirmesi mümkün değildir.)

Bursevî devam eden satırlarda, yaşadığı elem ve kederin pişmemiş varlığını ıslah ettiğini, belâ dairesinde ikmâl ettiğini söylüyor. Yaşadığı mahrumiyetin kendisini fark'tan cem'e taşıdığını, divanındaki beyitlerde geçtiği gibi artık mihnet ve rahatın fark etmediğini belirtiyor.

Çekmedi ben çekdiğim mihnetleri bir kimse hîç
Şimdi ya mihnet ya zulmet ikisi birdir bana

Ya Dımışku'ş-Şâm olmuş ya Burusa Hakkıyâ
Ya ikâmet ya ki hicret ikisi birdir bana[19]

[18] Yurtsever, İsmail Hakkî Bursevî Divan, 137.
[19] Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 282.

Bi-hamdillâh gûyâ makâm-ı farkdan cem'e ve makarr-ı fer'den asla nüzul edip "levle'l-hicretü le-küntü'mra'en miine'l-ensâr" vefkınca peyrev-i Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem olmak müyesser oldu. Zihî hikmet-i bedi'a-i ilâhiye ki "el-belâü ke'l-milh" mısdakınca vücûd-ı nâ-puhte-i sâliki belâ ile ıslâh ve idhâl-i dâire-i felâh eyler. Nitekim ol der-şâyeste-i deryâ-yı sermed, Rasûl-i Yesrib ü Bathâ Muhammed Mustafâ aleyhi ekmelü't-tehâyânın "mâ ûziye nebiyyü misle mâ ûzîtü" buyurdukları makâle-i hakikat-uslûbu, ashâb-ı tezkiye ve erbâb-ı tasfiye "ey mâ sufiyye nebiyyü misle mâ suffitü" diye tefsir eylemişlerdir.

(Çekilen nice zahmetten sonra hamdolsun fark makamından cem makamına, fer' menzilinden asl menziline varmak, Efendimiz'in "Hicret olmasaydı Ensar'dan olurdum" sözüne mutabık şekilde onun izini takip etmek nasip oldu. Nasıl güzel bir ilâhî hikmettir ki "belâ tuza benzer" sözünü doğrularcasına çektiği meşakkat sâlikin ham varlığını pişirmekte ve ona felâh dairesine taşımaktadır. Nitekim ebed deryasının mazharı, Mekke ve Medine'nin nebisi Efendimiz'in "Benim çektiğim zahmeti hiçbir peygamber çekmemiştir." Sözünü sûfî zümreler "Benim ruhumu hüzünle tasfiye ettiğim kadar hiçbir peygamber tasfiye etmemiştir" cümlesiyle açıklamıştır.)

Divan dîbâceleri incelendiğinde pek çok şairin kendisini divan tertip etmeye sevk eden sâiklerden söz ettiği görülecektir. Bu şairler, padişah ve mevki sahiplerinin talebiyle divan tertip edenler, dostlarının arzusuyla veya taraf-ı ilâhîden gelen bir ilhamla divan tertip ettiğini söyleyenler olarak sıralanabilir. Buna unutulmak kaygısıyla ya da nam salmak üzere divan tertip ettiğini söyleyenleri de ilâve edebiliriz. Bursevî'nin ise amacının çok başka olduğunu ve bu konuda karşımıza bir mutasavvıf şair hüviyetiyle çıktığını görüyoruz. *"İstedim ki vakt-i betâletimde lisanıma câri olan şiirlerin kantarında önce kendim tartılayım ve kendi yazdıklarımla kendi yüzüm kızarsın âgâh olayım"* sözlerinden önce kendi ruhunu terbiye etmek için şiir yazdığını anlıyoruz.

Bursevî, şairler için şiirin bir ibtilâ olduğunu belirterek dîbâcesine son veriyor. Bursevî'ye göre ibtilâ önce şiirin ilham kaynağı olan hüzne, daha sonra da hüznün dile geldiği şiire olan düşkünlüktür. Hüznü şaire sevdiren gözyaşı ile kalbi arındırması ve duyduğu acz ile cânâna ilticasıdır. Bursevî, divanında yer alan beyitlerde ibtilânın bir nasip ve bir lütuf olduğunu belirtiyor:

Ezelden eylemiş Hak âşıkın sermâyesin belvâ
Belâsız işbu bâzâr içre geçmez zerrece da'vâ

Tenûr-ı gamda sûzân oldun ise ağlama Hakkî
Bilirsin düşmez uşşâka belâ-yı aşkdan şekvâ[20]

(Allah âşıkların sermayesini gam olarak takdir etmiştir. Metâı ibtilâ olmayan âşık aşk pazarından yer bulmaz. Gam fırınında pişmekten şikâyet âşıka yaraşmaz.)

İbtilâ ile ilgili divanındaki iki beyit ise şöyledir:

Ârif-i billâh olanlar söylemez hergiz sakat
Münkirâ fehmindedir ger var ise sehv ü galat

Cân u başı mâl ü mülkü âşıkın yağmâ durur
İbtilânın her birisi ona olmuşdur farat [21]

(Âşıkların sözünde hata olmaz; olursa aşkı inkâr edenlerde olur. İbtilânın en büyüğüne âşıklar maruz kalmış, canları ve malları aşk talanında berhava olmuştur.)

"Belâ" ve iştikakı olan "ibtilâ"nın sözlükteki keder, musibet ve darlık dışında bir diğer anlamı da imti-

[20] Yurtsever, İsmail Hakkî Bursevî Divan, 153.
[21] Yurtsever, İsmail Hakkî Bursevî Divan, 233.

handır. Mensur tasavvufî metinlerde geçen imtihan kavramı nazımda ibtilâ sözcüğü ile karşılık bulur. Nitekim Kur'an'daki ayetlerde geçen[22] "belâ" lafzı sıklıkla imtihan anlamına gelmektedir. Sûfî şairlerin yer yer iktibas ettikleri "*vemâ rameyte iz rameyte*"[23] ayetinin sonunda, Bedir'deki "tecelli"nin müminler için hoş bir belâ (imtihan) olduğu zikredilir.

İbtilâ, Allah ile irtibatta olan kalplerin bazen lütuf bazen kahırla, bazen bolluk bazen darlıkla imtihanıdır. Şeytan, nefis ve hevâ ile sınanmakla birlikte musibetlerle de denenmesidir. İmanın havf ve recâ arasında kemâl bulmasıdır. Sülûkun seyri esnasında aşılan badirelerdir.

İbtilâ, aşkın terazisi, sabrın endazesi, sıdkın tecrübesidir. Zira şair belâya talip olan "*Aşk derdiyle hoşem el çek ilâcımdan tabip*" diyendir. "Aguyu kendi yutup balı taşra sunan"dır. Bursevî'nin divanında sözünü ettiği gibi:

> *Âşıkın derdine dermân derdmend olmakdadır*
> *Serv-veş âzâde olmak aşka bend olmakdadır*
> *Şem'-i zât-ı Hak'dan olmak ister isen bâ-haber*
> *Ol haber ey bî-haber pervâne-veş yanmakdadır*[24]
>
> (Âşığın derdine derman yine onun elemi ve bitmeyen kederidir. Onu servi gibi başı dik ve özgür kılan aşka boyun eğmesi, sevgiliye sadakatidir. Hâl bu ise, Rabbin nuruna müştak olan âşık pervaneler gibi yanmalıdır.)

Şair için ibtilâ bir imtihan olduğu kadar bir ihtibârdır da. Maşukun âşığı yoklaması, tecrübe etmesidir. Âşığın sadâkatinin ibtilâ davasında sorgulanmasıdır. Nitekim ihtibâr sınavını geçen şairler vefada ehl-i hibre, aşk konusunda ehl-i vukûf addolunur. Cenâb-ı Hak, dünyalık isteyene nasibi miktarınca verir. Cemâlini isteyene celâli ile birlikte verir. Belâ zâhide külfet, ârife keremdir. Asıl belâ mâşukun istiğnâsı, âşığı görmezden gelmesidir.

İbtilâ; sabır, şükür, tevekkül ve rıza gibi makam ve mertebelerin istihkakıdır. Kul mihnet ve meşakkatle ne kadar sınanırsa Hakk'a yakınlığı o nispette artar. Şairin "*aşk derdiyle hoşem*" demesi visâle derman oluşu nedeniyledir. Kur'an'da *"Allah'ın imtihan ettiği kimseler için bir bağışlanma, bir mükâfat vardır."*[25] buyurulmakta, Efendimiz de bir hadisinde "*Biz peygamberler en şiddeti belâlara maruz kalanlarız*"[26] buyurmaktadır. Ayrıca *"Eşeddü'l-belâ ale'l-enbiyâ sümme'l evliyâ"* hadisi bunu desteklemektedir. Nitekim hayatın bir imtihan olduğu, ibtilânın da imtihana dâhil olduğu halkımızın irfanında yer bulmuştur. *"Mevlâ görelim neyler?"* , *"Bu da geçer yâ hû"* sözleri ya da Bursevî'nin *"Hakkıyâ gamdan eyleme şekvâ / Sabr kıl tâ koruk ola helvâ"* beyti bu irfanın tezahürüdür.

İbtilâ Bursevî'nin dibâcesinde şu satırlarla yer alıyor:

> *Fi'l-hakîka ibtilâ bir tâziyânedir ki semend-i dil-i âşıkı vatan-ı aslîye sevk eder. Ve berîd-i kudretdir ki nâbînâyân-ı rehrevân-ı tarîkatı sarây-ı hakîkate yeder gider. Bir pûtedir ki nakd-i magşûş-i ahvâli sayrefân-ı Esmâ-i Hüsnâ yediyle âteş-i muhabbet ile güdâhte kılup küdûrât-ı dilden âşıkı tahlis edip sîm ü zer-vâr bâzâr-ı hakîkatde revâc-pezîr eyler Ve mukaddîmât-ı gıll ü gışşı tayy edip bahş-i kuvvet-i nâtıka-i hikemiyye etmekle izhâr-ı netâyic kılar. "Fütihat küllü mihnetin minhaten." Ma'a hâzâ hükm-i kabzeteyn-i cilveger, hayyîz-i husûl olmak için merâ-yı âlemde nîk ü bed zuhurı eksik değüldür. Herkesün kemâli be-mikdâr-ı ibtilâdır. Sâyeperver olup germ ü serd-çeş-i rûzgâr ve mihnet ü belâkeş-i günbed-i devvâr olmayanlar bu hân-ı ilâhiye tufeyl olmayıp dest-i gayret ile merdûd oldular. Allahümme yessir lena'l-vüsûle ilâ cenâb-ı kudsike ve'l-vülûce mahâzırı ünsike. Âmin.*

[22] Bakara 2/155; Nisa 14/6; Enbiya 21/35; Muhammed 47/31.
[23] Enfâl 8/17.
[24] Yurtsever, İsmail Hakkî Bursevî Divan, 200.
[25] Hucurat 49/3.
[26] (Tirmizi, "Zühd", 56).

(Doğrusu ibtilâ, âşığın gönül atını asıl vatanına süren kamçıya benzer. Gözleri iyi görmeyen, yol acemisi yolcuları hakikat sarayına götüren kılavuz gibidir. Aynı ibtilâ, kalp liraya benzeyen âşığın hallerini Esmâ-i Hüsnâ sarrafı eliyle muhabbet ateşinde, potada eritir gibi eritir. Gönül pasını siler. Saf altın ve gümüş gibi hakikat pazarının geçer akçesi kılar. Sahte ve hileli geçmişinden alıp hikmet saçan nâtıka gücü verir; arzu ettiği hüneri bahşeder." Şüphesiz her külfet bir nimete açılır." İlâhî takdirin tezahürü için âlemde iyi ve kötü, bolluk ve darlık birlikte yer alır.)

İnsan ibtilâlarla olgunlaşır. Herkesin kemâli ibtilâsı kadardır. Gölgelere sığınarak havanın soğuk ve sıcağından habersiz olanlar, feleğin mihnet ve meşakkatini tatmayanlar, İlâhî sofranın misafiri olamazlar. Manevî retle ziyafetten mahrum edilirler.

(Yâ Rab! Cenâb-ı zâtına vuslatımızı kolaylaştır. Cemâlinin kalbimize tecellisine nasip et.)

Bursevî'nin ifadeleriyle ibtilâ, âşık ile mâşuk arasındaki muhabbeti güçlendiren, âşığı pişiren, ikmâl eden bir süreçtir. Altının saf hâle gelmesi için ateşte eritildiği gibi ibtilâ da kalbi cürufundan ayıran, saf hâle getiren bir potadır. Onu kepeğinden ayıran bir elektir. Fürkatın cefâsını çekmeyen âşık, vuslatın kadrini bilemez. Mâşukun cevrini tatmayan, aşkın lezzetinden behredâr olamaz.

Bursevî'nin divanında yer alan aşağıdaki beyitler aynı anlamdadır:

Râhat-ı ukbâ durur dünyâda zahmetten garaz
İzzet-i manâ durur sûretde zilletden garaz

Lutf u kahrı Hak Taalâ'nın beğim yeksândır
Şol muhabbet sırrıdır âlemde mihnetden garaz[27]

(Zahirde zillette gördüklerin Hak katında aziz olanlardır. Bu dünyanın mihneti ebedî âlemin saadetidir. Âşıklar için Rabb'in lütfu da kahrı da birdir. Unutma ki ibtilâ muhabbetin mayasıdır.)

[27] Yurtsever, İsmail Hakkî Bursevî Divan, 232.

İRŞADIN BİR TÜRÜ OLARAK İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'DE TELİF

Ali İhsan AKÇAY*

Sûfîler içerisinde velûd bir müellif olarak bilinen İsmail Hakkı Bursevî'nin bu yönünün ele alınmasının eserlerinin gerek nicelik yönünden oldukça büyük bir yekûna ulaşması gerekse nitelik yönünden çok farklı alanlara aidiyeti açısından oldukça zor olacağı aşikârdır. Hakkında yapılacak akademik çalışmalar arttıkça farklı alanlara yaptığı katkılar ortaya çıkacak ve bunun neticesi nasıl bir müellif olduğu hususu netlik kazanacaktır. Onun eserlerinin dili ve üslubunun sadeliği başta olmak üzere pek çok yönden rüçhaniyeti sebebiyle geniş kitleler tarafından kabule mazhar olduğu bilinmektedir. Medeniyet tarihimizde zâhirî ve bâtınî ilimlerde söz sahibi sûfîlerin dönemlerindeki ilmî ve sosyal buhranlara çözüm üreten nadide şahsiyetler olduğu bilinmektedir. İmam-ı Gazzalî, İmâm-ı Rabbanî, Ebu'l-Leys Semerkandî, Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî gibi nadide şahsiyetler gerek ilmî perspektifleriyle gerekse manevî yönlendirmeleriyle medeniyetimizi tazeleyen ve tecdid eden bir konumda olmuşlardır. Yaşadığı dönem itibariyle benzer bir atmosferi teneffüs eden İsmail Hakkı Bursevî'nin en önemli yönü de hiç şüphesiz müceddid şahsiyetlerin eserlerine yaptığı şerh niteliğindeki çalışmalardır. Osmanlı Devleti özelinde İslam dünyası gerek toplumsal müesseseler gerekse siyasi olarak duraklama ve gerileme diye nitelendirilen bir dönemdeyken İsmail Hakkı Bursevî, bu gerilemenin sebeplerine yoğunlaşmış bir âlim ve ârif olarak temayüz etmiştir. İsmail Hakkı bu yönüyle ulemayı adeta bir

* Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, aliakcay@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3261-7713

asır sonra ortaya çıkacak olan gelenek ve modern tartışmalarına hazırlayan bir âlim ve ârif olarak karşımızda durmaktadır. Bu durum ayrı bir çalışmanın konusu olmaya namzet gibi gözükmektedir.

Müellifliği hakkında bizzat söylediği şu sözler dikkat çekicidir. *"Ve ʿUtârid, kâtib-i felekdir ki ikinci çarhın yıldızıdır ki seyyârâtdandır. Ve bu fakirin yıldızı mezkûr ʿUtârid'dir. Anınçün Hak Ta'lâ beni kitâbetle mübtelâ itmişdir ki bu âna dek tahrîr itdigim âsâr kaleme gelmez."*[1]

Buna göre İsmail Hakkı kâtiplerin pîri olarak da bilinen ve ikinci feleğin yıldızı olan Merkür'ün kendi yıldızı olmasından dolayı pek çok eser telif etmiş olduğundan söz eder.

Yine Subha'dan aldığımız şu bilgiler İsmail Hakkı'nın telifata başlamasına farklı bir açıdan yaklaşmayı mümkün kılar:

> *"Bir rûz-ı fîrûzda baʿde salâti'l-işrâk hâbda müşâhede iderler ki mürşidleri müşârun-ileyh bâb-ı haremden bîrûn olup baʿisü't-terceme hazretlerine "Gel göreyim bu tarîkat-ı ʿaliyyeden sana istiʿdâd ve ahz-ı feyz-i ilâhîye liyâkat-ı Hudâ-dâd gelmiş midir?" diyü işâret idüp ol dahi varup zânû-yı mübâreklerine vazʿ-ı ser ve mahzen-i sırr-ı ilâhî olan derûn-ı hâlet-nümûnlarından füyuzât-ı Rabbâniyye'yi deryûze-ger oldukda dest-i kerem-peyvestlerin cebhe-i mûmâ-ileyhe nihâde idüp "Hâ senin istiʿdâdın gelmiş, hâ senin istiʿdâdın gelmiş!" diyü iki kerre bu gûne edâ ve bu tavr u üslûb üzre gûyâ ve besmele-i şerîfe ile sûre-i Fâtihatü'l-Kitâb'ı tilâvet ve ez-batn tâ-be-kadem nefh idüp "Var imdi seni dârü's-saltanati'l-kadîme mahrûse-i Bursa'da mesned-nişîn-i hilâfet eyledim." buyurmuşlar. Nefh-i mezkûrdan sonra deryâ-yı feyz-i ilâhî cûş ve cûy-bâr-ı esrâr-ı nâ-mütenâhî hurûş idüp âyât u ehâdîs üzerlerine teʾvîlât, tahrîr ve kütüb-i câmiʿa ve nâfiʿa teʾlîf ü tastîr buyurmuşlardır."*[2]

Yukarıdaki pasajda özetle şöyle bir sahne anlatılır: İsmail Hakkı, salât-ı işrakden sonra daldığı uykuda mürşidini görür. Mürşidi ona "Gel göreyim, bu yüce tarîkattan sana istidat ve ilâhî feyizleri almaya Allah vergisi bir liyakat gelmiş midir" buyurur. İsmail Hakkı şeyhinin dizine başını koyar ve ilâhî sırların mahzeni olan derunundan gelen haletlerinden, ilâhî feyizleri dilendiğinde (şeyhi) cömertlik elini onun başına koyar ve iki kez "İşte, istidâdın geldi; işte, istidâdın geldi!" diyerek sonra besmele çekip Fâtiha'yı okur, karından ayağa doğru üfler. Şeyhi ona şimdi git seni Bursa'ya hilafet vazifesiyle görevlendirdim der. O üfleyişten sonra ilâhî feyiz denizi ve sınırsız sırların nehirleri coşar; âyetlerin ve hadislerin tevili, tahriri ve şümullü ve faydalı kitapların telifi emredilir.

Buradan mürşidinin ilâhî bir işaret (lütuf, feyz) verdiği, İsmail Hakkı'nın istidadının tespit edildiği ve bundan sonra kapsamlı ve faydalı eserler yazılması için kendisine ilham ve görev verildiği anlaşılmaktadır. Bu da gösteriyor ki İsmail Hakkı şeyhinin manevî işaretiyle müellif olmuş bir zattır.

Onun temâyüz ettiği bu yönleri konumuz olan müellifliği açısından aşağıdaki gibi başlıklandırıp ele almak mümkündür.

Şârihliği

Şârih ele aldığı kitabın içerisindeki konulara ve kavram dünyasına vakıf olmasının yanısıra o eserin ait olduğu ilmin inceliklerine muttali olan kişiyi ifade eder. Bu da onun şerhinin değerine göre ilmî seviyesini gösterir. İsmail Hakkı Bursevî Osmanlı ilim ve irfan dünyasını en çok etkileyen Ekberî gelenekten beslenen ama aynı zamanda bu geleneği bihakkın idame ettiren bir müelliftir. Özellikle şerhini yaptığı *Rûhu'l-Mesnevî ve Şerhu'l-Muhammediyye (Ferâhu'r-Rûh), Şerh-i Pend-i Attâr* gibi eserler bunun en büyük ispatı olsa gerektir.

Sadece Ekberî gelenek değil aynı zamanda Mevlânâ ve Yunus Emre gibi sûfîlerin eserlerine ve şiirlerine

[1] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, thk. Murat Yurtsever, ed. Ömer Faruk Yiğiterol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025), 946; ayrıca bk. Ali Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 16/31-32 (2018), 339.

[2] Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 91.

yaptığı şerhler onun tasavvufun epistemolojik dünyasını iyi kavramış ve şerhe kudreti olan bir arif olduğunun kanıtıdır. Özellikle, eserlerindeki sade üslubun kaynağı daha çok sûfî şairlerin bir meziyeti olan sehl-i mümteni'dir. Ancak bu iki yönlü olmalıdır. İlki özellikle Türkçe söz konusu olduğunda Yunus Emre'nin Oğuz Türkçesi'nde temsil ettiği bu üsluba hakikat yolcusu olması ve sahip olduğu bu hakikatleri tekellüfsüz olarak ifade edebilmesi ikincisi ise kendisinden önce hakikat yolunda olan büyük sûfîlerin şiirlerine ve mensur eserlerini tetkik neticesi yaptığı şerhlerdir. İsmail Hakkı, bu üslubun tezahürü olarak ilmî ve irfânî olmasının yanında üst seviye estetik bir dilin inşasına katkıda bulunmuştur.

Burada dikkati çeken bir husus ise yaptığı şerhlerin geleneğin kuvvetli taşıyıcısı olan klasik eserleri de kapsamasıdır. Zira klasikler gerek ait oldukları alanı gerekse ilimler üstü kabul edilebilecek olan üst seviye konuları temsil kabiliyetine sahiptirler. Bir nevi dönemin değişken meselelerine ışık tutacak sabitelerin ortaya konulduğu mihver eserlerdir. Bu eserlere şerh yazmak değme bir müellifin üstesinden gelebileceği bir iş olmasa gerektir. *Rûhu'l-Mesnevî ve Şerhu'l-Muhammediyye (Ferâhu'r-Rûh)* gibi önemli eserleri ve Yunus Emre başta olmak üzere mutasavvıflara yaptığı şiir şerhleri bunun bir göstergesidir. Şerh ettiği eserler İsmail Hakkı'nın, döneminin hem irfanî hem ilmî hem de estetik perspektifinde tesiri olan bir müellifi olduğunun kanıtı olsa gerektir.

Mezkur eserlerin bir kısmının Niyâzî-Mısrî[3]ve halifesi Suhûfî (Sahafî) Mehmed Efendi tarafından da şerh edilmesi dikkat çekicidir[4]. Bu durum Hacı Bayrâm-ı Velî, Yunus Emre gibi sûfîlerin merkezinde olduğu bir tartışma ortamına da işaret eder. Osmanlı'nın kuruluş felsefesinin dayanağı mesabesindeki mezkûr sûfîlerin şiirlerinin ve bazı eserlerinin şerh edilmesi bize dönemin üç fırkası özelindeki tartışmalara dair fikir verebilir:

1. Tasavvuf aleyhtarları: Kadızâdeliler.
2. Sûfî olup savunmacı ama sert üslup kullananlar: Niyâzî-i Mısrî ve müridleri.
3. Sûfî olup mutedil ve temkin ehli olanlar: İsmail Hakkı Bursevî ve Celvetîler.

Osmanlı devlet aklının üçüncü fırkayı tercih ettiği söylenebilir. Zira diğer iki fırka bu akıl tarafından takibata uğramak suretiyle adeta saf dışı bırakılmış gözükmektedir.

İsmail Hakkı'nın şiir şerhlerini modern metin çözümleme teknikleri açısından doktora çalışmasında ele alan ele alan Rafiye Duru'nun onun şerh metodu hakkındaki şu düşünceleri dikkat çekicidir: *"Modern metin çözümleme ilkeleri açısından Bursevî için söylenebilecek ilk özellik onun metin merkezli bir yaklaşımı benimsediğidir. Bununla birlikte didaktik amaçlarla yapılan şerhlerin üslûbunu okuyucu merkezli açıklamalar belirlemiştir. Bursevî şerhleri, şarih-okuyucu-metin'den oluşan bir meclis olarak değerlendirerek okuyucunun bu meclise aktif olarak katılmasını sağlamak için çeşitli teknikler geliştirir. Bunlar arasında motivasyon, bilgilendirme, sorgulama ve ikna etme teknikleri ön plandadır. Bursevî'nin üslûbunda; açıklama bölümlerinde karşılaşılan açık, kesin, yargıya dayalı bir dil ile okuyucuyla doğrudan iletişime geçtiği uyarı ve öğüt bölümlerinde, paralel söyleyişler ve tekrarlarla örülmüş şiirsel "sen" dili kullanımı belirgin özelliklerdir. Bursevî, bir meclis olarak gördüğü şerhlerinde, mürşid-salik-sülûk ilişkisini, şarih-okuyucu-metin ilişkisi düzlemine aktarmıştır."*[5]

Buradan, onun sûfî kimliği ile yorumlanması güç tasavvufî şiirleri adeta bir vaaz kürsüsünden takrir ediyormuş intibaı veren bir atmosfer oluşturduğu ve bunu yaparken anlatımına canlılık katmak için direkt muhataba seslendiği ve onu ikna edici bir üslupla açıklamalarda bulunmasından etkili bir şerh metoduna sahip olduğu anlaşılmaktadır. Rafiye Duru'nun,

"mürşid-sâlik-sülûk"

"şarih-okuyucu-metin"

[3] Mustafa Aşkar, "Niyâzî-i Mısrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Ocak 2026).

[4] Hayri Kaplan, "Zeynü'l-A'yâd: Şeyh Sahâfî'nin Hacı Bayram-ı Velî'ye Ait 'Çalabım Bir Şâr Yaratmış' Şiirine Yazdığı Şerh", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 32 (2013/2), 43–73.

[5] Rafiye Duru, *Modern Metin Çözümleme Teknikleri Bakımından Şerh Geleneği ve İsmail Hakkı Bursevî* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 241.

üçlemesine

"vaiz (hatip)-dinleyici (muhatap)- metin (hitabe/konu)"

kısmını eklemek suretiyle müellif olarak bu üç yönünü de kitabetle buluşturduğunu gözlemlemek mümkündür.

Şerh metodu ile ilgili İsmail Güleç'in, yazarın *Rûhu'l-Mesnevi*'sine yönelik hazırladığı doktora çalışmasında mezkûr eserin altı bölümde şerh edildiği tespit edilmiştir:[6]

1. Metnin aslı
2. Kelimelerin sözlük anlamı ve gramatik açıdan izahı
3. Beytin tercümesi
4. Beytin şerhi
5. Tembih, temenni ve dua
6. Beyit hakkında manzum örnekler

Bu bölümlendirmeden de anlaşılacağı üzere Bursevî klasik şerh metoduna bağlı kalmıştır. Son bölüm olan bazen şerh bazen de icmal olarak şairin kendi yazdığı şiirler bu şerhin özgün kısımlarından biri olarak zikredilmeye değer gözükmektedir.

Hatipliği

Konuşma yazıya tekaddüm eden bir hususiyete sahiptir. Söz yani şifahi olan tarih boyunca yazıdan üstün olmuştur. Üstelik fasih ve beliğ konuşmak gerek iç ses olarak gerekse dışa yansıyan yönüyle yazı yazmanın kalitesini belirler denilebilir. Cenâb-ı Hakk'ın, İsmail Hakkı'ya bahşettiği önemli nimetlerden biri de güzel ve etkili bir hitabeti olmasıdır. Bu sebeple şeyhi Atpazarî onu ikamet ettiği yerlerde vaizlik yapmakla görevlendirmiştir. Konuşma üslubuyla âlim, ârif ve halk kesimini irşad ile temayüz etmesi Onun şöhretini daha da arttırmıştır. Eserlerinde sade bir üslubun olmasında önce dinleyicilerine hitap etmek suretiyle vaaz olarak yazması da etkili olmuştur denilebilir. Yaşadığı asırda Kadızâdeliler diye bilinen hareketin temsilcilerinin etkili bir hitabete sahip vaizler olduğu düşünüldüğünde Sivâsîler tarafında olan İsmail Hakkı'nın bizzat şeyhi tarafından vaaz yoluyla irşada vazifelendirildiği anlaşılmaktadır. Vaazlarında söylediği bazı sözler nedeniyle ulemadan bazıları tarafından şiddetli tenkide uğraması onun irşad için bulunduğu şehirlerden ayrılmak zorunda kalması ile sonuçlanmıştır.[7] Bu da onun vaazlarının tasavvuf aleyhtarı olan çevrelere karşı etkili olduğunu göstermektedir. Bu çevrelerin kışkırtmalarına rağmen Sultan IV. Mehmed nezdinde nüfuzu olan şeyhi Osman Fazlî tarafından Edirne'ye davet edilip bir süre *Füsûs* okuduktan sonra Köprülü ve Usturumca şehirlerinde gerek zâhirî gerek bâtınî ilimleri tedrise devam etmiş[8] ve bunun yanında etkili vaazları ile Kadızâdeliler'in halk üzerindeki tesirlerini boşa çıkarma azminde olmuştur. Bu aynı zamanda devlete büyük zararı veren fitne ateşinin sönmesine ve Osmanlı Devleti'nin yeniden tasavvuf merkezli kuruluş fikriyatına dönüşüne zemin hazırlamıştır.

Bursa'ya halife olarak gönderildiği yıllar yine bu mücadele ile devam etmiş ancak bunun yanında meşhur tefsirini vaaz olarak Ulucami'de halka anlatmak suretiyle yazarak ününe ün katmıştır. Ondan bir süre önce Bursa'da ikamet eden Niyâzî-i Mısrî de hitabet yönünden onun gibi etkili bir hatiptir. Ancak ileri sürdüğü fikirler İsmail Hakkı kadar mutedil olmadığından takibata uğramış ve birkaç defa sürgüne gönderilmiştir. Bursa ve Edirne'de bazı selatin camilerde yaptığı vaazlarda serdettiği görüşleri yüzünden özellikle Vânî Mehmed Efendi ve çevresinin kışkırtmaları neticesi sürekli takibata uğramıştır. Sert ve keskin görüşleri ile tepki çeken ve 200 müridiyle Avusturya seferine katılma isteği birkaç defa reddedilen Mısrî, buna rağmen fikrinden vazgeçmeyince sürgüne gönderilmiştir. Onun aksine İsmail Hakkı'nın ılımlı tabiatı ve birleştirici bir dil inşa etmesi devlet erkânı tarafından takdir görmüş ve orduyu teşvik amacıyla Viyana seferine özel davetle katılmıştır. Bu husus İsmail Hakkı'nın kuvvetli bir hatip

[6] İsmail Güleç, *İsmâil Hakkî Bursevî'nin Rûhu'l-Mesnevî'sinin İncelenmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2002), 264–267.
[7] Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 335.
[8] Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 335.

olduğunu gösterdiği gibi mutedil görüşleri ve dönemin tartışmalarını yatıştırıcı üslubu ile tercih edildiğini göstermektedir. Mezkûr tartışmaların halka uzanan menfi tesirlerini birleştirici vaazları ile azaltan İsmail Hakkı, bu vasfını eserlerinde de benimsemiştir.

İlmî Tartışma Zemini Oluşturan bir te'lif türü: Es'ile ve Ecvibe

Gerek zahiri gerekse bâtınî ilimlerde genellikle cevaplanması güç ve girift konuların sorulduğu ve bir başkası tarafından cevaplandığı bir telif türü olan Es'ile ve Ecvibelerin çeşitleri bir çalışmada şu şekilde tespit edilmiştir: *"Genel olarak telif edilen eserlere baktığımızda eserlerin bazen bir talebenin ilim sahibi bir kimseye yöneltmiş olduğu sorular ve bu sorulara verilen cevaplar ile; bazen ilim sahibi bir kimsenin başka bir ilim sahibi kimseye yönelttiği sorular ile; bazen ilim sahibi bir kimsenin umumî olarak, bir muhatap aramaksızın sorduğu sorulara verilen cevaplar ile; bazen müellifin bilinmesi, izah edilmesi gerektiğini düşündüğü meseleleri kendi ihtiyarıyla soru-cevap formuna sokmasıyla; bazen de ilmî bir esere yapılan tenkit ve reddiyeler ile oluştuğunu görüyoruz"*[9]

Bu tür, hem ilmî hem de irfanî meselelerin vuzuha kavuşmasında etkili bir mekanizma hüviyetindedir. Bu sayede ortaya çıkan görüş ayrılıkları ilmî bir zeminde ve uygun bir üslupla tartışmaya açılarak derin meseleleri özümsememiş kişilerin toplumda fitne çıkarmasına müsaade edilmemiştir. Bu sayede yukarıda da değindiğimiz Mısrî'nin tartışmaları alevlendiren görüşlerini halka açık mahfillerde söylemesinin aksine İsmail Hakkı bizzat ilmî bir yöntemi tercih etmiş ve görüşlerini ulema ve urefâ gibi ehil olanlara açmıştır. Devrin ilmî atmosferini yansıtan bu türe ait risaleler sayesinde hem ilmî üretimin devamı sağlanmış hem de ilim ortamları canlı tutulmuştur.

Kadızâdeliler ile Sivâsîler arasındaki tartışmaların devam ettiği bir dönemde Niyâzî-i Mısrî tasavvufun bazı inceliklerini kavramaya ve kavratmaya yönelik "*Müşkilüm var size ey Hak dostları eylen reşâd*" mısraıyla başlayan tasavvufî suallere İsmail Hakkî Bursevî'nin verdiği cevaplardan dönem içinde başı çeken bazı sûfîlerin sert ve suçlayıcı diğerlerinin ise mutedil ve birleştirici ilmî ve irfânî bir dil inşa ettikleri anlaşılmaktadır.[10]

İsmail Hakkî Bursevî'nin bu türe ait aşağıdaki eserleri ile diğer muhitlere nazaran yatıştırıcı bir görevi üstlenmekle beraber üst düzey ilmî ve irfanî cevaplar verdiği düşünülebilir:

1. *Es'ile-i Şeyh Mısrî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkî*: Bu eseri, Niyâzî-i Mısrî'nin sorduğu tasavvufî suallere İsmail Hakkî Bursevî'nin verdiği cevaplardan oluşmaktadır.[11]

2. *Es'iletü's-Sahafiyye ve Ecvibetü'l-Hakkıyye*: İsmâil Hakkı bu risalede Şeyh Mehmed Sahafî'nin manzum sorularını cevaplandırmıştır.[12]

3. *Ecvibetü'l-Hakkıyye an Es'ileti'ş-Şeyh Abdirrahmân*: Abdî mahlaslı Şeyh Abdurrahmân b. Şaban (v. 1120/1709)'ın ibâdetlerin hikmetlerine dair sorduğu soruları cevaplamaktadır.[13]

Şairliği

Şiirin özelliklerinden olan manayı mücmel ve şerhe uygun hale getirme, edebî sanatları daha işlevsel kullanabilme vb. üstünlüklerinden dolayı şiir dili sûfî şairler tarafından çokça tercih edilmiştir. Burada bilhassa mecaza dayalı edebî sanatların hakikatin dille işaret edilmesine imkân sağlaması hususu başta Kur'an ve sünnetin üslubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Mananın ehli için örtülerek ifade edilmesi sûfîlerin şiir dilini tercihlerinde etkili olan diğer bir önemli sebeptir. Bu yönüyle divanının yanısıra 10000 civarında olduğu zannedilen şiirlerinin ayrı bir telif türü olarak değerlendirilmesi mümkündür. Başta divanı olmak üzere İsmail Hakkı'nın şiirlerini inceleyen araştırmacılar, şiirlerinde sade bir üslu-

[9] Duran, "İsmâil Hakkî Bursevî'nin 'Es'ile-i Şeyh Mısrî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkî' İsimli Eseri", *İSTEM* 33 (30 Haziran 2019), 269–270.
[10] Duran, "İsmâil Hakkî Bursevî'nin 'Es'ile-i Şeyh Mısrî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkî' İsimli Eseri", 283.
[11] Duran, "İsmâil Hakkî Bursevî'nin 'Es'ile-i Şeyh Mısrî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkî' İsimli Eseri", 269–270.
[12] Mehmet Demirci, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Ecvibe-i Hakkıyye'si*", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/10 (2003), 9–44.
[13] Ahmet Topal, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Şerḥ-i Kelâm-ı Şeyh Sa'dî* Adlı Risalesi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* ÖS-III (10 Aralık 2016), 195.

bun hâkim olduğu görüşündedirler.[14]

İlmî ve İrfânî Rehberleri

İsmail Hakkı'nın zahirî ve bâtınî ilimlerde söz sahibi olmasında en çok tesiri olan kişi hiç şüphesiz Celvetî şeyhi Atpazarî Osman Fazlî'dır. Öncelikle onun himayesi ve yönlendirmesiyle zahiri ilimleri öğrenmeye başladığı anlaşılan İsmail Hakkı'nın Celvetiyye muhitinin ilmî atmosferinden oldukça nasiplendiği anlaşılmaktadır. Arap dilinin lugavî inceliklerini Osman Fazlî Efendi'nin halifesi Ahmed Efendi'den öğrenmiş ve yine Osman Fazlî'nın Edirne halifesi Seyyid Abdülbâki Efendi tarafından devrin önemli ilim ve kültür merkezi olma hüviyetini devam ettiren Edirne'ye götürülmüştür. Burada başka bir halifesinden dini ilimleri ikmal etmiştir. Celveti olduğundan Üftâde ve Hüdâyî'den etkilenmiş, ancak meşrebinin oluşmasında etkili olan İbn Arabî ve Sadreddin-i Konevî Ekberî ekole müntesip isimlerden etkilenmiştir.[15]

İlim Yolculukları

Geleneksel ilim anlayışımızda ilim yolculuklarının önemli bir yeri vardır. İslam dünyasındaki önemli ilim merkezlerinden Aydos, Edirne, İstanbul, Üsküp, Usturumca, Bursa, Kıbrıs, Mekke, Medine, Kahire, Tekirdağ, Şam ve Üsküdar gibi yerlerde bir müddet kalmış ve kaldığı yerlerdeki âlim ve âriflerle bazı konuları müzakere etme fırsatı bulmuştur. Bu durum bazı tarikatların müntesiplerine dair eleştirilerinden ve bazı âlimlerle görüşmelerini zikretmesinden rahatlıkla anlaşılabilir. Bu yolculuklar esnasında ve vardığı yerlerdeki ikametlerinde bölge âlimlerinin isteği üzerine kaleme aldığı bazı risaleleri de mevcuttur.[16]

Muharrirlik Yönü

Muharrir kavramı ile günümüz yaygın kullanımının aksine plastik (görsel) sanatların en önemlisi olan Hat sanatında mahir ve üslup sahibi olan sanatkâr için de kullanılmıştır. İslam yazı sanatında ilk büyük hattatlar muharrir olarak adlandırılmıştır. İsmail Hakkı Edirne'de devam eden tahsil hayatındaki önemli bir merhale ise ruhânî hendese diye tanımlanan hat sanatını meşk etmesidir. Devrin meşhur hattatı Aklâm-ı Sitte'de çığır açan Hafız Osman'dan hat meşk etmiştir. İsmail Hakkı'nın devrin en önemli hattatından ders alacak kadar kabiliyetli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak burada üzerinde durulması gereken asıl husus şeyhinin niçin Onu hat sanatına yönlendirdiğidir. Kadim bilgelikte kemal yolculuğunun önemli bir yoldaşı olan bir sanat ile ilgilenmek önemli addedilmiştir. İslam sanatları içinde hat sanatına kabiliyeti olduğu anlaşılan İsmail Hakkı, şeyhi Atpazarî'nin yönlendirmesiyle kendisinin manevî yolculuğa çıkışında adeta bir azık mesabesinde olan hat meşkine başlamış olmalıdır. Mahmûd Nâsıh Efendi (v. 1320/1902), İsmâil Hakkı'nın şiirlerini topladığı *Sübhatü's-Sâlikîn* adlı antolojisinde hattatlığı ile ilgili şu iafadeleri kullanır: "Ve Hazret-i Şeyh hoş-nüvîs yaʿnî Sülüs ve Nesiḫ ve Taʿlîk hatları bî-tekellüf-i üstâdâne matbûʿ olmagla mürîdân u ahibbâdan niçeler kâgıdları nükât-ı maʿâsîden dûr kılup sâf gibi mecmûʿaların ve niçeler dahi âhârlı ve âhârsız tabakçe-i kâgıdların huzûrlarına koyup ʿummân-ı feyzden endâhte-i sâhil olan cevâhir-i âsâr-ı mütenevvi ʿalarıyla tekmîl ve tezyîn ricâsında olup baʿde'l müsâʿade lil-mesʾûl çok kimselerin mekteb ü mescidi ve kütübhâneleri dahi müstasʿidlerdir."[17]

Buradan İsmail Hakkı'nın hat sanatının en zor kalemleri olan **Sülüs, Nesih ve Talik** türlerinde tekellüfsüz eserler verebilecek derecede sanatkâr olduğu, öğrencilerinin ve sevenlerinin hat yazması hususundaki ricalarını geri çevirmeden benzersiz hat yazıları yazdığını, ayrıca bazı medrese, cami ve kütüphaneler için bazı hat yazıları yazdığını anlıyoruz.

Atpazarî'nin öğrencisini temkin ehli olarak yetiştirmesi, sultan başta olmak üzere devlet erkânı ile görüştürmesi, belli şehirlere göndermesi, Kadızâdeliler-Sivâsîler tartışmasında merkezi bir konuma sahip Bursa ve Edirne gibi şehirlerde görevlendirmesi, sık sık yanına çağırıp manevî terbiyesiyle meşgul olmasından Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kaotik ortamı düzeltmede etkili sûfîlerden olduğu anlaşılmaktadır.

İsmail Hakkı'nı ilmihal konularına ilgisi göze çarpmaktadır. Eserlerinin pek çoğunda başta iman ve ibadetlerin sırlarını ele aldığı görülen İsmail Hakkı'nın, Horasan İslamı'nın telif tarihimize hediyesi

[14] Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 340.
[15] Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 357.
[16] Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 335.
[17] Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*,101-102.

olup Osmanlı telif geleneğinde ilim ve irfanı birleştiren bir hususiyet arz eden ilmihal konuları üzerinde çokça durduğu görülmektedir. İlmihal niteliğindeki *Vasiyyetnâmes*i ile meşhur Birgivî'yi kendilerine mihver edinen Kadızâdeliler hareketi temsilcilerinin de pek çok ilmihal yazdığı düşünüldüğünde şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır: Osmanlı'da sûfî yahut sûfî meşrep ilim adamlarının kaleme aldığı ilmihaller halkın İslam'ı yaşama biçiminde derin nüfuza sahip olduklarından Kadızâdeliler'in bu türün halktan taraftar toplamakta vaaz kadar etkili olduğunu fark ederek ilgilerini mezkûr türe teksif etmiş olmaları muhtemeldir. Buna mukabil İsmail Hakkı'nın şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin ümmî olan (zâhirî ilimleri bilmeyen) bir kimseyi halife tayin etmemesi[18] ve İsmail Hakkı'nın ilmihal türüne göstermiş olduğu ilginin Celvetîlik tarikatının anlayışına uygun olduğunu düşünmek mümkündür.

Kitâbü'n-Necât[19], *Tuhfe-i İsmâîliyye*[20], *Vesîletü'l-merâm*[21], *Tuhfe-i Hasakiyye*[22] adlı eserlerinde ilmihal konularını ele alan İsmail Hakkı hem tasavvuf aleyhtarı mezkur çevrelere ilm-i zâhir- ilm-i bâtın birlikteliğini hatırlatmış hem de zahiri ilimlerin tahsilinde gevşeklik gösteren zümrelere ilmihali bilmeyenin ve uymayanın tarikat ehli olamayacağı hatırlatmıştır. Bursevî'nin zahir ve batın birlikteliğine verdiği önem şu mısralarda da kendini göstermektedir:[23]

Zü'l-cenâhayn olmadıkça kişi
Uçamaz matlaba vü bitmez işi

Bu iki perden anladınsa murâd
İtme hergiz bana su'âl îrâd[24]

Sonuç Yerine

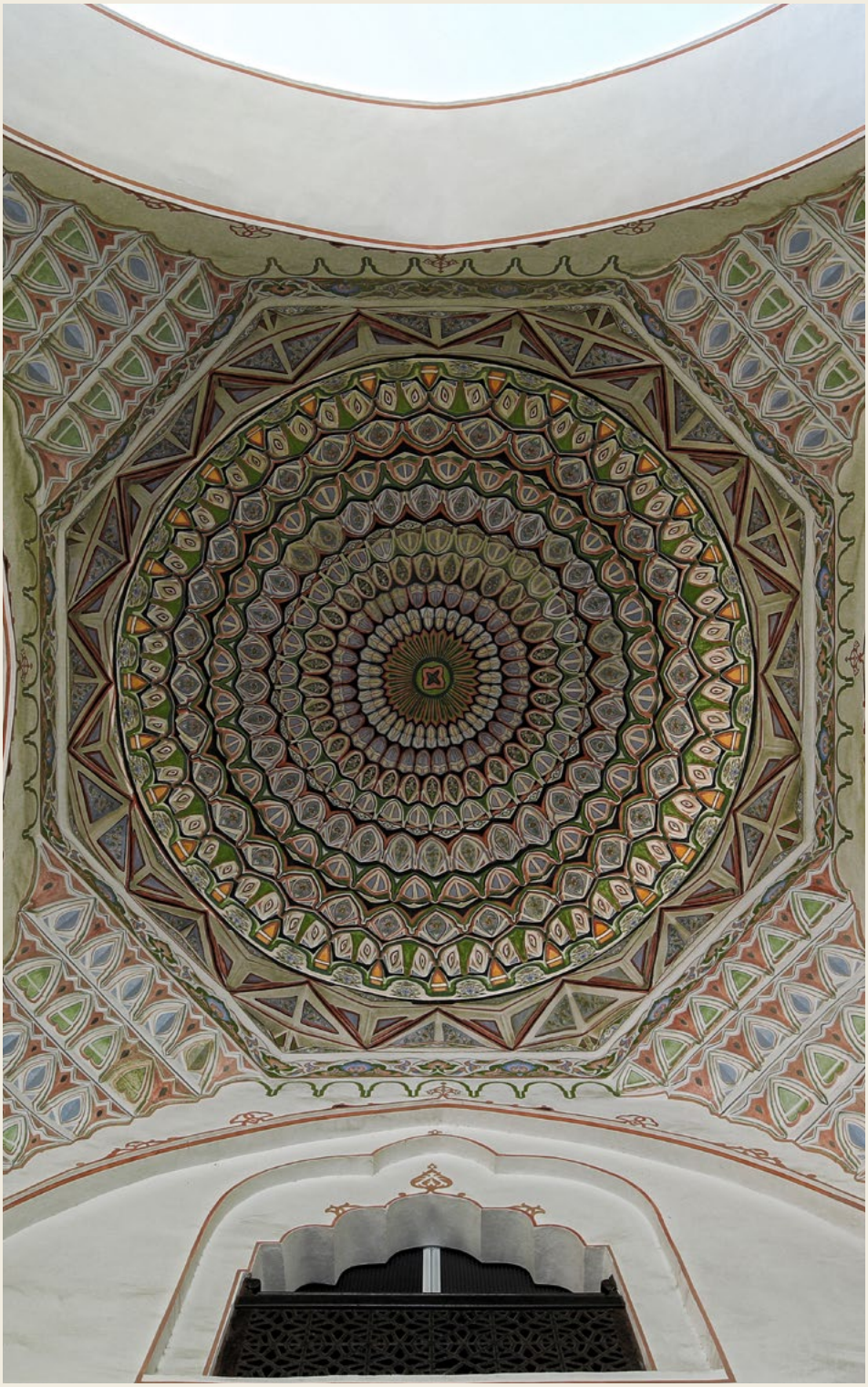
İsmail Hakkı Bursevî, klasik bir Osmanlı âlimi olarak yazdığı ilmi eserleri, Celvetiyye tarikatı ve Ekberiyye görüşleri doğrultusunda kaleme aldığı tasavvufî eserleri ve kürsülerde ve cihat için gittiği seferlerde yatığı vaazları ile zor bir dönemin manevî tabibi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yazarın irşad vazifesindeki çeşitliliği sırasıyla şu üç mahfilde toplamak mümkündür

1. Sûfî çevrelere yönelik "tekke merkezli irşat"
2. İlmiyye sınıfına yönelik "kitap merkezli irşat"
3. Halka yönelik "cami merkezli irşat"

Bu üç irşad yönteminde de mahir olduğu anlaşılan İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti'nin siyaseten durakladığı toplumsal olarak çatışma içinde olduğu bir dönemde hem kalemi (telifâtı) ile hem de kelâmı (hitabet ve irşadı) ile yol gösteren birleştirici bir şahsiyettir. Sûfî kimliği ile ön panda olmasına rağmen halkın anlaması güç tasavvufî meseleleri vaazlarında herkese açmak suretiyle değil ehil olan kimselere risaleler yazmak suretiyle ortaya koymayı tercih etmiştir. Bu sayede Niyâzî-i Mısrî gibi uç görüşleri ile ön planda olan sûfîlerle ayrışmaktadır. Etkileyici hitabeti sayesinde Osmanlı halkın büyük kesimi tarafından büyük teveccüh görmüş olan İsmail Hakkı, telif yönü itibariyle de hem nitelik hem de nicelik yönünden mümtaz bir yere sahiptir.

[18] Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 357.
[19] Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 343
[20] Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 351.
[21] Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 345.
[22] Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 352.
[23] Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 358
[24] Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*,118.

RÛHU'L-BEYÂN: TEFSİR YÖNTEMİ ve TEMEL ÖZELLİKLERİ

Celalettin DİVLEKCİ*

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı ilim ve tasavvuf hayatında etkili olmuş isimlerden biri olan İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1725), zâhid ve mutasavvıf kimliğinin yanı sıra ilmî şahsiyetiyle de dikkat çeken bir âlimdir. Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tarih, dil, belâgat ve edebiyat gibi farklı ilim sahalarında kaleme aldığı çok sayıda eser, Bursevî'nin yalnızca tasavvufî tecrübesiyle değil, aynı zamanda güçlü bir ilmî altyapı ve şer'î ilimlere vukufla hareket ettiğini göstermektedir. Bu yönüyle Bursevî, Osmanlı düşünce dünyasında tasavvuf ile ilim geleneğini mezceden müellifler arasında müstesna bir konuma sahiptir.

Geride bıraktığı yüzü aşkın eser arasında en hacimli ve en meşhur çalışması, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an* adlı tefsiridir. İsmail Hakkı Bursa'ya halife olarak gönderildikten (Cemâziyelâhir 1096/Mayıs 1685) sonra, şeyhi Atpazarî Osman Fazlî Efendi'nin[1] (v. 1102/1691) tavsiyesine uygun olarak Ulucami'de vaaz etmeye başlar. Vaazlarda tekrara düşünce, kendi ifadesine göre Kur'an'ın başından başlayarak tefsir etmesi işaret edilmiş, bunun üzerine Kur'an-ı Kerim'i başından itibaren vaazlarında tefsir etmeye başlamış (Şaban 1096/Temmuz 1685), bir taraftan da tefsirini yazmaya devam etmiştir.[2]

Eserinde tefsirinin temel özellikleri-

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, cdivlekci@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5949-8128

[1] Bk., Sakıp Yıldız, "Atpazarî Osman Efendi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/83-85.

[2] İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu-Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020), 418.

ne değinen Bursevî Hazretleri, vaaz ve nasihatle meşgul olması sebebiyle **mev'iza**ya özel bir önem atfettiğini; bu çerçevede tefsirlerden, Kur'an'daki kapalı ve problemli (ʿukad) meseleleri çözmeye elverişli malumatı seçip derlediğini ve bunları belirli bir telif düzeni içinde tertip ettiğini belirtir. Bu bağlamda, lafızların ihtimal verdiği bütün mana yönlerine girmediğini; bilakis insanların idrak seviyesine uygun bir dil kullanmayı, kısa fakat ünsiyet sağlayan bir anlatımı hedeflediğini ifade eder. Her bir âyetin yanına, onunla münasip düşen **teşvik (tergîb)** ve **sakındırmaya (terhîb)** yönelik rivayet malzemesi eklediğini, ayrıca her aklı başında kimsenin kavrayabileceği ölçüde bazı **te'viller** yaptığını dile getirir.[3]

Rûhu'l-Beyân, her ne kadar sûfî-işârî yönü öne çıkan bir tefsir olsa da aslında dirâyet ve rivayet tefsiri açısından zengin bir literatürden beslenmiş, câmî (kuşatıcı) bir tefsirdir. Bu durumun tabiî bir sonucu olarak, tefsirin dirâyet ve rivayet yönleri de en az işârî yönü kadar dikkat çekmektedir.

Dirâyet Yönü

Dirâyet tefsiri, Kur'an-ı Kerim âyetlerini açıklarken rivayetlerle yetinmeyip, müfessirin Kur'an ilimleri, Arap dili, belâgat ve benzeri yardımcı ilimlere vukufiyeti çerçevesinde **akıl ve içtihada dayalı olarak** gerçekleştirdiği tefsir faaliyetini ifade eder.[4] Bu yaklaşımda, naklî veriler bütünüyle dışlanmamakla birlikte, **yorum ve istidlâl** belirleyici bir rol üstlenir.

Bursevî, başka kaynaklardan iktibas ettiği ibareleri çoğu zaman değiştirmeden aktarır; buna karşılık önceki tefsirlerde yer almayan bazı **ilâveler** yapar. Kendi görüş ve tercihlerini ise genellikle "fakîr der ki..." ifadesiyle açıkça belirtir.[5] Bu tür müdahalelerin yer aldığı bölümlerde, kimi zaman şeyhi Osman Efendi'nin ilgili âyetle doğrudan irtibatlı[6] kimi zaman ise tasavvufî bir meseleye dair görüşlerini nakleder.[7]

Bunun dışında kalan kısımlar ise, müfessirin **dirâyetini** en açık biçimde ortaya koyduğu yerlerdir. Bursevî bu bölümlerde, kimi zaman tartışmalı bir meseleye dair kendi kanaatini ifade eder; kimi zaman da Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210) veya Ebüssuûd (v. 982/1574) gibi müfessirlerin görüşlerine, hatta bazı konularda -nadiren de olsa- müfessirlerin çoğunluğu tarafından benimsenen yaklaşımlara itiraz eder.[8] İtiraz ettiği müfessirler arasında Ebü'l-Leys Semerkandî (v. 373/983), Zemahşerî (v. 538/1144), Kevâşî (v. 680/1281), Beyzâvî (v. 685/1286), Ebû Hayyân (v. 745/1344) ve Şeyhzâde (v. 950/1543) gibi müfessirler de vardır.[9] Zaman zaman âyette anlatılan/sakındırılan olumsuz durumlarla yaşadığı dönem arasında bağlantı kurar.[10]

Dirâyet yönünün daha iyi anlaşılabilmesi için bazı misaller üzerinde durmak yerinde olacaktır. اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ وَالَّذِيْنَ اٰوَوْا وَّنَصَرُوْٓا اُولٰۤىِٕكَ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَآءُ بَعْضٍ (...) *"İman edip hicret edenler, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler ve onları bağırlarına basıp yardım edenler birbirlerinin dostlarıdır." (...)*"

Bu âyet-i kerimede **malın candan önce zikredilmesi**, Şeyhülislâm **Ebüssuûd Efendi** tarafından, malla yapılan cihadın daha sık vuku bulması ve ihtiyacı gidermede daha etkili olmasıyla açıklanır. Ona göre malla cihat söz konusu olmaksızın canla cihadın tasavvur edilmesi mümkün değildir.[11]

Bursevî ise bu yorumu naklettikten sonra konuyu farklı bir çerçevede değerlendirir. Ona göre âyette malın candan önce zikredilmesi, **malın cana ve vücuda tâbi bir unsur olmasından** kaynaklanmaktadır; zira tâbi olan, asla göre daha önce feda edilir. Bu tertip aynı zamanda belâgat açısından **ednâdan (mal)**

---

[3] İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, thk. Abdüllatif Hasan Abdurrahman (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1439/2018), 1/434.
[4] Bk., Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, t.y.), 1/256
[5] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 4/4.
[6] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/32, 3/411.
[7] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 2/276-370, 3/447.
[8] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/414, 3/221, 246, 396.
[9] Ali Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 380.
[10] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 3/447-512, 4/437.
[11] Ebüssuûd Muhammed el-İmâdî, *İrşâdu'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, nşr. Abdüllatif Abdurrahman (Beyrut: Dâ rü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 3/115.

a'lâya (can) doğru bir terakkî üslûbunu yansıtmaktadır.[12] Bu örnek, Bursevî'nin âyet tertibini belâgî tercihle birlikte, mal ile can arasındaki tâbi-asıl ilişkisini esas alan kavramsal ve ontolojik bir çerçevede yorumladığını göstermektedir.

Bir diğer misal şu âyet-i kerimedir: وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا اِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ اِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ اِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ *"Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır; onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı da bilir. Hiçbir yaprak düşmez ki onu bilmesin. Yerin karanlıklarında hiçbir tane, hiçbir yaş ve hiçbir kuru yoktur ki apaçık bir kitapta olmasın."*[13]

Bu âyet bağlamında müfessir el-Haddâdî[14] (v. 400/1010'dan sonra), her şeyin levh-i mahfûza kaydedilmesinin hikmetini, hâdiseler yazılana uygun şekilde vuku buldukça **meleklerin Allah'ın sıfatlarının azametine dair ilim ve yakînlerinin artması** şeklinde açıklar.

Bursevî ise bu yaklaşımı yeterli bulmaz ve şu gerekçeyle eleştirir: Melekler, derece bakımından artma ve eksilme (terakkî ve tenezzül) kabul eden varlıklar değildir. Dolayısıyla levh-i mahfûzun hikmetini yalnızca meleklerin ilmî yakînlerinin artmasına tahsis etmek isabetli değildir. Bursevî'ye göre levh, **insanın kalbi gibi varoluşun merkezi** konumundadır; olmuş ve olacak her şey onda nakşedilmiştir. Bu yönüyle levh, ilâhî **tenezzülât mertebelerinden** biridir ve Allah Teâlâ, faydası kullara ulaşan bütün kevnî takdirleri ona kaydetmiştir.[15] Bu örnek, Bursevî'nin levh-i mahfûz konusundaki değerlendirmesinde, Haddâdî'nin yorumunu aşan şekilde, tasavvufî varlık anlayışını da hesaba katan kavramsal ve ontolojik unsurlara yer verdiğini düşündürmektedir.

Rivayet Yönü

Allah Teâlâ'nın Kur'an'dan muradının ne olduğunu açıklar mahiyette gelen âyet, hadis ve sahabe sözüyle yapılan tefsire **rivayet tefsiri** adı verilir.[16] Bazı âlimler buna tâbiîn tefsirini de dâhil etmişlerdir.[17]

Bursevî, tefsirinde rivayet malzemesini kullanırken mutasavvıf kimliğiyle hareket etmiş; rivayetler konusunda hadis usûlü kriterlerinin yanı sıra mutasavvıfların hadis kabulüne dair yaklaşımlarını da esas almış[18] ve bu sebeple birtakım tenkitlere maruz kalmıştır.[19]

Nitekim Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş önemli hadis âlimlerinden Zâhid Kevserî (1879–1952), Bursevî'nin âlim, müfessir, usûlcü, mütekellim ve mutasavvıf bir vâiz olduğunu belirttikten sonra, onun rivayet yönü hakkında şu değerlendirmede bulunur: *"Vâiz, usûlcü ve fakih bir kimse olup araştırmalarında uzun soluklu bir çaba sergilemiştir; ancak nakil hususunda kaynak seçiciliği göstermeyerek, önüne gelen kitaptan nakilde bulunmak suretiyle mütesâhil davranmıştır."*[20]

İsmail Hakkı Bursevî'nin hadis usûlü konularına bakışı değerlendirildiğinde, tasavvufî ve bâtınî yönelimlerinden kaynaklanan -mevzû rivayetlere yaklaşımı gibi- bazı tenkide açık yaklaşımları dışında,

---

[12] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 3/396.

[13] En'âm 6/59.

[14] Geniş bilgi için bk., Abdurrahman Çetin, "Haddâdî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/553-554.

[15] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 3/46.

[16] Muhammed ez-Zürkânî, *Kur'an İlimleri; Menâhilü'l-İrfân Tercümesi*, çev. Halil Alademir-Ramazan Şahan (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015), 2/28.

[17] Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 1/156.

[18] Bursevî'nin bir mutasavvıf olarak hadis tespit ölçütlerini ele alan bir doktora çalışmasında, onun rivayetleri değerlendirirken başvurduğu yöntem ve kriterlerin şu hususlardan oluştuğu tespit edilmiştir: 1- Sözün hadis olarak büyük veli ve âlimlerin (Misal: Ebû Tâlib el-Mekkî, Gazzâlî, Zemahşerî, Mevlânâ ve İbn Kemâl) eserinde zikredilmiş olması. 2- Manasının doğru olması; diğer hadislere uygun olması. 3- Mânâ âleminde alınmış olması. 4- Lafız olarak hadis olmasa da, Hz. Peygamberin vârisi olan İslam büyüklerinin kelâm-ı kibâr kabilinden sözleri arasında yer alması. Bk., Seyit Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı; Bursevî Örneği* (Konya: Ensar Yayıncılık, 2004), 298.

[19] Bursevî özelinde mutasavvıfların hadis anlayışı ve hadis tenkidine yaklaşımları konusunda yapılan değerlendirmeler için bk., Seyit Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı; Bursevî Örneği*; a.mlf., "Sûfilerin Hadis Tespit Ölçüleri: İsmail Hakkı Bursevî Üzerine Bir İnceleme", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/1 (Haziran, 2004), 7-29; Necmi Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usulüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği- Nuhbetül Fiker Şerhi Tanıtım ve Değerlendirme* (Ümmülkurâ Yayınevi, 2021).

[20] Bk., Muhammed Zâhid Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî* (Kahire, Matbaatü'l-Envâr, ty.), 483, 484.

genel olarak hadis usûlünün temel kaidelerine bağlı kaldığı ve hadis âlimlerinden bütünüyle farklı bir yöntem benimsemediği görülmektedir. Bununla birlikte makbul (sahih ve hasen), zayıf ve mevzû hadislere yaklaşımı, mevkûf hadisleri ele alış biçimi ve mukayyed sünnet anlayışı gibi meselelerde, tasavvufî düşüncesinin de etkisiyle hadis âlimlerinden farklı bir yol izlemiştir.[21]

İşârî Yönü

İşârî tefsir, sülûk ve tasavvuf erbabına belirecek gizli işâretlerle Kur'an'ı zâhirî dışında bir mana ile te'vil etmeye denir. Bu tefsir ile lafızla kast edilen zâhirî manayı uzlaştırmak mümkündür.[22]

İşârî tefsir ile rüya yorumu arasında, sembolik dili te'vil etme yöntemi bakımından bir benzerlik kurulabilir. Her iki yorum biçimi de anlamın doğrudan değil, sembol ve işaretler aracılığıyla ifade edildiği kabulüne dayanır. Bu çerçevede zâhirî veri, nihai anlam olarak değil, daha derin bir manaya delâlet eden bir işaret olarak ele alınır. Anlama ulaşma süreci, lafzın yahut zâhirin ötesine geçen te'vil faaliyetiyle gerçekleşmekle birlikte, bu süreçte zâhir anlam iptal edilmez; aksine onunla uyumlu bir anlam genişlemesi amaçlanır.

Yorum faaliyeti, her iki alanda da keyfî sezgiye bırakılmayarak belirli ilmî ve manevî yetkinlik şartlarına bağlanmış; bu sebeple yorumun ehil olmayan kimselerce yapılması uygun görülmemiştir. Bu bağlamda ortaya konulan bâtınî anlam, zâhirle çelişen değil, onu dışlamaksızın derinleştiren ve onunla uzlaşan bir yorum olarak değerlendirilir.

Tasavvufî/işârî tefsir açısından bakıldığında **tefsirin** tasavvufî vechesi, ağırlıklı olarak tasavvufî tefsirler ve eserlerden yapılan nakiller üzerine inşa edilmiştir. İsmail Hakkı, yer yer kendi tasavvufî yorumlarına da yer vermekle birlikte, yaşadığı dönemde tartışma konusu olan tasavvufî meselelerin derinliğine girmekten genellikle kaçınmış, daha kuşatıcı bir dil tercih etmiştir.[23]

Tasavvufî tefsir geleneğinden geniş ölçüde yararlanan müellif için en önemli kaynaklardan biri ***et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye***[24] olmuştur. Bunun yanında, tefsirin tasavvufî yönünün teşekkülünde Celvetiyye tarikatının kurucusu Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin (v. 1038/1628) eserleri ile şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin söz ve eserlerinden yapılan nakillerin de belirgin bir etkisi bulunmaktadır. Bursevî, İbnü'l-Arabî, Sadreddîn Konevî ve Mevlânâ çizgisinde bir tasavvuf anlayışına sahip, vahdet-i vücud ekolüne bağlı bir şahsiyettir. Bununla birlikte *Rûhu'l-Beyân* umum için yazıldığından vahdet-i vücud görüşünün yanlış anlaşılabileceğini düşündüğü yönlerine yer vermemeye özen göstermiştir.[25]

İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân'ı* gibi işârî tefsirlerin çoğunda rivayet ve dirâyete dayalı yorumlara da yer verilmiştir; aynı eserlerde menkıbe, hikâye, mesel, kıssa, siyer, tarih, hikemiyat ve ahlâka dair literatürden, hatta İsrâiliyat'tan geniş ölçüde istifade edilmiştir. Buna karşılık ahkâm âyetleri üzerinde fazla durulmazken hadis diye nakledilen nasihate, edep ve terbiyeye dair uydurma veya zayıf rivayetlerden faydalanmakta sakınca görülmemiştir.[26]

Bursevî tefsiri İsrâiliyat açısından da oldukça zengin olduğu için bu konuyu müstakil olarak ele almakta fayda gördük.

Bursevî Tefsirinde İsrâiliyat

İsrâiliyat, tefsir literatüründe kapsamı ve kullanımı bakımından tartışmalı bir alanı ifade eder. Başlangıçta Yahudi kaynaklı rivayetler için kullanılan bu kavram, zamanla Yahudi ve Hristiyan geleneğine ait anlatıları ve İslâm öncesi toplumlara dair rivayetleri de içine alacak şekilde genişlemiştir. Bu tür

[21] Geniş bilgi için bk., Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usulüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği- Nuhbetül Fiker Şerhi Tanıtım ve Değerlendirme, 412.*
[22] Zürkânî, *Kur'an İlimleri; Menâhilü'l-İrfân Tercümesi,* 2/115.
[23] Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", 380.
[24] Tefsirin işârî yönüne dair bir değerlendirme için bk., Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 2/428.
[25] Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", 380.
[26] Süleyman Uludağ, "İşârî Tefsir" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/424-428.

rivayetlerin tefsir literatürüne girişi erken dönemlere kadar uzanmakta; özellikle kıssaların tafsilinde müfessirler tarafından açıklayıcı unsur olarak kullanıldığı görülmektedir.[27]

Rûhu'l-Beyân, müellifinin de belirttiği üzere, klasik rivayet tefsirlerinden yoğun biçimde yararlanılarak kaleme alınmıştır. Eserde yer alan rivayetlerin önemli bir kısmı öğüt ve irşad amacı taşımakta olup, bunlar arasında İslâm sonrası döneme nispet edilen kıssalar yanında İslâm öncesi dönemle ilişkilendirilen ve İsrâiliyat kapsamında değerlendirilebilecek bilgiler de bulunmaktadır. Bu rivayetlerin büyük ölçüde önceki rivayet tefsirlerinden derlendiği anlaşılmaktadır.[28]

Tasavvufî bir çevrede yetişen Bursevî, önceki âlimlere duyduğu saygı sebebiyle bu rivayetleri çoğunlukla eleştirel bir süzgece tâbi tutmadan aktarmış; bununla birlikte bazı rivayetler arasında tercihlerde bulunmuş ve yer yer önceki müfessirlerin değerlendirmelerine de yer vermiştir. Bu yönüyle *Rûhu'l-Beyân*'daki İsrâiliyat kullanımı, müellifin rivayet geleneğine yaklaşımını ve irşad merkezli tefsir anlayışını yansıtan bir unsur olarak değerlendirilebilir.[29]

Hakkında Yapılan Akademik Çalışmalar

Doktora:

1. Sâkıb Yıldız, *L'Exégète turc Ismâil Hakkı Bursevî: sa vie, ses œuvres et la méthode dans son tafsir Rûh al-Bayân*. Université de Paris I (Panthéon-Sorbonne), Faculté des lettres et sciences humaines, Doktora Tezi, 1972.

2. ʿİzzeddīn Ḥasan Cemīl el-Utrūşī, *Menhecu İsmāʿīl Ḥakkī el-Burūsevī fī Tefsīrihi (Rūḥu'l-Beyān)*. Bağdat: Cāmiʿatü Baġdād, Kulliyyetü'l-ʿUlūmi'l-İslāmiyye, Doktora Tezi, 1416/1996.

3. Velī Zār. *el-Menhecü'l-İṣārī fī Tefsīri Rūḥu'l-Beyān li-İsmāʿīl Ḥakkī el-Burūsevī.* İslâmâbâd: Câmiʿatü ʿAllâme İḳbâl el-Meftûḥa, Kulliyyetü'l-Luġati'l-ʿArabiyye ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2009.

4. Nurullah Denizer, *İşârî Tefsirde Zâhir-Bâtın İlişkisi (İsmail Hakkı Bursevî Örneği*). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014. (Söz konusu çalışma, *Kur'an'ın Sûfî Yorumu* adıyla Türkiye Diyanet Vakfı tarafından 2019'da yayımlanmıştır.)

5. Eyüp İnce, *Tüsterî Tefsirindeki Tasavvufî Yorumlar ve Bunların Bakli ve Bursevî Tefsirleriyle Mukayesesi*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

6. Sâre bint Suʿûd el-Anzî, *el-Mesāʾilu'l-ʿAḳadiyye ʿinde İsmāʿīl Ḥakkī min ḫilāli Tefsīrihi (Rūḥu'l-Beyān).* Cidde: Câmiʿatü'l-Melik ʿAbdilʿazîz, Kulliyyetü'l-Âdâb ve'l-ʿUlûmi'l-İnsâniyye, Doktora Tezi, 1438/2017.

7. Sıla İskeçeli, *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirinin Kur'an İlimleri Bağlamında Değerlendirilmesi.* Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

8. Ahmet Gökhan Öztürk, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirinde Ahkâmu'l-Kur'an*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

9. İsmail Özgen, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân İsimli Tefsirinde İsrâiliyyat.* Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

10. Süleyman Ertuğrul, *Bursevî Tefsirinde Allah'ın Sıfatlarının Mukayeseli Olarak İncelenmesi.* Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

[27] İsmail Özgen, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân İsimli Tefsirinde İsrâiliyyat* (Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2024), 217.
[28] Özgen, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân İsimli Tefsirinde İsrâiliyyat*, 219.
[29] Özgen, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân İsimli Tefsirinde İsrâiliyyat*, 219.

Yüksek Lisans:

1. M. Fatih Haşçiçek, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında Nefs Kavramı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

2. Fatma Çalık, *Rûhu'l-Beyân'da İşârî Tefsir Anlayışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

3. Ömer Özbek, *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirinde "Uslûl-i Âşere"*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

4. Fatih Oruç, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirinde Harikulade Olaylar*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

5. Muʿāviye ʿAbdülḥamīd ʿAvdetullāh el-Battūş. *es-Semʿiyyāt ʿinde'l-İmām İsmāʿīl Ḥakkī el-Burūsevī (v. 1137) min ḫilāli Tefsīrihi Rūḥu'l-Beyān*. Yüksek Lisans Tezi, el-Cāmiʿatü'l-ʿUlūmi'l-İslāmiyye el-ʿĀlemiyye, Külliyyetü'd-Daʿve ve Uṣūli'd-Dīn, 1432/2011.

6. İlhām İsmāʿīl Ḥarāra, *es-Ṣūretü'l-Beyāniyye fī Kitābi Rūḥi'l-Beyān fī Tefsīri'l-Ḳurʾān li-İsmāʿīl Ḥakkī el-Burūsevī (v. 1137)*. Gazze: el-Cāmiʿatü'l-İslāmiyye, Külliyyetü'l-Ādāb, Ḳısmü'l-Luġati'l-ʿArabiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

7. Halil Buzlucan, *Rûḥu'l-Beyân Tefsirindeki Yahudi ve Hıristiyanlarla İlgili Âyetlerin Yorumu*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, **2018.**

8. Şamil Aşbay, *Mukâtil b. Süleyman ve İsmail Hakkı Bursevî Tefsirlerinin Mukayesesi (Ahkâm Âyetleri Çerçevesinde)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

9. Fatma Yasemin Pakdil, *"Rûḥu'l-Beyân" Tefsirinde Kur'an Kıssalarının İşârî Yorumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

10. Yüksel, Dilekgül, *Rûḥu'l-Beyân'da Peygamber Mucizelerinin Tasavvufî Yorumu*. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2020.

11. Emin Can Kanlı, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirinde Tasavvufî Ahlâk Anlayışı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

12. Kadir Yılmaztürk, *Bursevî ve İbn Acîbe'nin İşârî Teʾvillerinin Mukayesesi (Yûsuf Sûresi Örneği)*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

13. Akif Köse, *Âhiret Diyaloglarını Tasvir Eden Âyetlerin Râzî ve Bursevî Tefsirlerinde Karşılaştırılması*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

14. Sultan Gündüz, *İşârî Tefsirler Bağlamında Tevekkül Anlayışı: İsmail Hakkı Bursevî Örneği*. Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.

15. Arife Karaçay, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirinde Kaynağı Bulunamayan Rivayetler (Fâtiha ve Bakara Sûresi)*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.

İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsiri etrafında şekillenen lisansüstü literatür, günümüzde müstakil bir araştırma alanı oluşturacak düzeyde bir birikime ulaşmıştır. Mevcut veriler esas alındığında, doğrudan *Rûhu'l-Beyân* merkezli olarak kaleme alınmış yirmi beş lisansüstü tez tespit edilmektedir. Bunların onu doktora, on beşi yüksek lisans çalışmasıdır. Doktora tezlerinin altısı Türkiye'de, dördü yurt dışındaki üniversitelerde; yüksek lisans tezlerinin ise on üçü Türkiye'de, ikisi yurt dışında hazırlanmıştır. Bu dağılım, Bursevî tefsirinin özellikle Türkiye'de yoğun bir akademik ilgiye konu ol-

duğunu, bununla birlikte uluslararası düzeyde de dikkate değer bir karşılık bulduğunu göstermektedir.

Konu tercihleri bakımından doktora tezlerinin, büyük ölçüde Bursevî'nin tefsir anlayışını bütüncül olarak kavramaya yönelik başlıklarda yoğunlaştığı görülür. Bu çalışmalar, İsmail Hakkı Bursevî'nin tefsir yöntemi, işârî yorum anlayışı, zâhir–bâtın ilişkisine yaklaşımı, Kur'an ilimleriyle kurduğu irtibat ve İsrâiliyât meselesine bakışı gibi kurucu ve metodolojik konuları merkeze almaktadır. Bu yönüyle doktora tezleri, *Rûhu'l-Beyân*'ın tefsir geleneği içerisindeki yerini tayin etmeyi ve eserin ilmî çerçevesini belirginleştirmeyi hedefleyen çalışmalar olarak değerlendirilebilir.

Yüksek lisans tezlerinde ise daha sınırlı ve tematik başlıkların öne çıktığı görülmektedir. Nefs ve ahlâk anlayışı, tevekkül, ahkâm âyetleri, ilâhî sıfatlar, Kur'an kıssaları, belâgat unsurları ve peygamber mucizeleri gibi konular, *Rûhu'l-Beyân*'ın muhtevasından hareketle ele alınan temel temalar arasındadır. Bu durum, eserin yalnızca yöntem tartışmaları için değil, aynı zamanda kavramsal ve tematik incelemeler için de elverişli bir kaynak teşkil ettiğini ortaya koymaktadır.

Literatür içerisinde mukayeseli nitelik taşıyan çalışmalar da dikkate değer bir yer tutar. Beş tezde Bursevî'nin tefsiri, Mukâtil b. Süleyman, İbn Acîbe, Fahreddin er-Râzî, Baklî ve Tüsterî gibi müfessirlerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu çalışmalar, *Rûhu'l-Beyân*'ın tefsir geleneği içerisindeki süreklilik ve farklılaşma noktalarını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

Makale:

1. Adem Apak, "İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'da İslâm Tarihi İlk Dönem Hadiseleri ve Siyasî-İtikadî Fırkalar Hakkındaki Görüşleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 147-166.

2. Ali Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurʾân* Adlı Tefsiri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 365-385.

3. M. Haşim - A. Muhammed Yûsuf - A. R. H. Ubeyd, "et-Tefsīruʾṣ-Ṣūfī el-İşārī fī Bidāyeti's-Sālikīn: Dirāse Naḳdiyye fī Rūḥu'l-Beyān li'l-Bursevī". *Meʿālimu'l-Qurʾān ve's-Sunne* 11/12 (2016), 36-62.

4. Mohamad Anas Sarmini- Muhammed Sıddık, "Ittiǧāhātu Medārisi't-Tefsīr el-ʿUṯmāniyye fī Muqārabeti's-Sunne ve-ʿUlūmi'r-Rivāye: el-Bursevī ve'l-Kūrānī Namūḏaǧan". *Bilimname* 43 (2020), 461-499.

5. Muḫtār Ḥuseynī, "fī Tedāvuliyyeti't-Taḥlīli'ṣ-Ṣūfī li'l-Ḥiṭābi'l-Ḳurʾānī: Kitābu Rūḥu'l-Beyān li-İsmāʿīl Ḥakkī unmuẕecan". *Mecelletü'l-ʿUlūmi'l-İslāmiyye ve'l-Ḥaḍāra* 7/2 (2022), 117–136.

6. İskender Şahin, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında Muʿtezile'ye Yönelttiği İtirazlar".*Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2021), 181-205.

7. İskender Şahin, "Güneş, Ay ve Yıldızların Bursevî'nin (v. 1137/1725) İşârî Yorumlarındaki Yeri". *Nisar* 3 (2023), 27-46.

8. Nurdane Güler - Nuran Göker, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Perspektifinden Cinler (Rûhu'l-Beyân Bağlamında)". *Kalemname* 9/17 (2024), 106-127.

9. Muḥammed Aḥmed Ḥasan Şaḥḥāta - Emānī Kemāl Ġarīb,"el-İşārātu't-Tefsīriyye el-Vāride fī Āyāti'd-Dunyā ve'l-Āḫira min Tefsīri Rūḥu'l-Beyān li'l-İmām el-Burūsevī (v. 1137/1725)". *el-Mecelletu'l-ʿİlmiyye bi-Külliyyeti'l-Ādāb* **55** (2024).

10. Muzaffer İnneci, "Rûhu'l-Beyân Tefsiri Bağlamında İsmail Hakkı Bursevî'de Vahdet-i Vücûd Anlayışı". *İLSAM Akademi Hakemli Dergisi* 4/2 (2024), 233-256.

11. Mehmet Kaya, "Ebû Hanîfe'nin Osmanlı Tefsir Anlayışına Etkisi: İrşâdü'l-Akli's-Selîm ve Rûhu'l-Beyân Tefsirleri Özelinde". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2025), 293-320.

12. Ahmed Nureddin Kattan, "el-Aġrāḍ el-Belāġiyya li-Ẓāhirati Vaḍʿi'l-Muẓhar Mevḍiʿa'l-Muḍmar fī Tefsīri Rūḥu'l-Beyān li-İsmāʿīl Ḥakkī el-Burūsevī". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 9/1 (2025), 160-187.

Rûhu'l-Beyân üzerine kaleme alınan akademik makaleler sayıca sınırlı olup belirli temalar etrafında yoğunlaşmaktadır. Mevcut literatürde eseri doğrudan konu edinen on iki makalenin yedisi Türkçe, beşi Arapça olarak yayımlanmıştır. Bu çalışmalar ağırlıklı olarak Bursevî'nin işârî/sûfî yorum anlayışı, Osmanlı tefsir geleneği içindeki konumu, itikadî ve mezhebî değerlendirmeleri, tematik okumalar ve belâgat merkezli tahliller üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Ansiklopedi Maddesi:

Ali Namlı, "Rûhu'l-Beyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008)

Sempozyumlar:

İsmail Hakkı Bursevî ve *Rûhu'l-Beyân* üzerine yapılan akademik çalışmalar, özellikle 2000 ve 2013 yıllarında düzenlenen iki uluslararası sempozyumla belirginlik kazanmıştır. *İsmail Hakkı Bursevî Uluslararası Sempozyumu-I*'nde Bedreddin Çetiner, **"Rûhu'l-Beyân'ın Kaynaklarından Biri: Atpazarlı Osman Efendi ve Tefsiri"** başlıklı tebliğiyle eserin kaynaklarını ele almış; Mehmet Okuyan **"Rûhu'l-Beyân'ın Kaynaklarından Biri: Bahrü'l-Hakāik Tefsiri"** başlıklı çalışmasında Bursevî'nin istifade ettiği bir diğer tefsiri incelemiştir. Süleyman Sayar **"Rûhu'l-Beyân'da Din Kavramı"** adlı tebliğinde eserdeki din tasavvurunu ele alırken, Denis Grill **"Bursevî and Mystical Commentary Tradition"** ve Alan Godlas **"Ruh al-Bayan as a Commentary of One Mystic"** başlıklı bildirilerinde Bursevî'nin tefsirini tasavvufî yorum geleneği bağlamında değerlendirmiştir.

İsmail Hakkı Bursevî Uluslararası Sempozyumu-II'nde ise Ali Namlı **"Müellifinin Anlatımıyla Rûhu'l-Beyân'ın Yazılma Hikâyesi ve Özellikleri"** başlıklı tebliğinde eserin telif sürecini müellifin kendi ifadeleri ışığında ele almıştır. Andrew Rippin, **"Ruh al-Bayan and the Scholarly Genealogy of Qurʾānic Exegesis"** adlı çalışmasında eserin ilmî tefsir geleneği içindeki yerini tartışırken, Denis Grill **"From Ibn al-ʿArabī to Ismāʿīl Haqqī, according to the Ruh al-Bayan"** başlıklı tebliğiyle Bursevî'yi İbnü'l-ʿArabî sonrası tasavvufî düşünce çizgisi içinde konumlandırmıştır. Laila Khalifa, **"Tefsîru *Rûḥu'l-Beyân* li-İsmâʿîl Hakkı el-Bursevî beyne cemʿihî li't-tefâsîri's-sâbika ve temhîdihî li't-tefsîri'l-lâhika"** adlı tebliğinde eserin önceki tefsir birikimiyle ilişkisini ele almış; Walîzâr Canṭab **"Menhecü İmam İsmâʿîl Hakkı el-Bursevî fî tefsîrihi *Rûḥu'l-Beyân*"** başlıklı çalışmasında Bursevî'nin tefsir yöntemini incelemiştir. Jamal Elias ise **"Bursalı İsmail Hakkı as Commentator: An Examination of the Tafsīr *Rûḥu'l-Beyân* and the Rûhu'l-Mesnevî"** adlı tebliğiyle Bursevî'nin tefsiri ile *Rûhu'l-Mesnevî* arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Aynı sempozyumda Süleyman Sayar'ın sunduğu **"Rûhu'l-Beyân'da Yahudilik ve Yahudiler"** başlıklı tebliğ, eserdeki İsrâiliyat ve Yahudi algısını ele alan çalışmalara örnek teşkil etmektedir.

Sonuç

Bursevî'nin tefsiri, dirâyet, rivayet ve işârî unsurları bir araya getiren bütüncül yapısıyla okuyucuya zengin bir muhteva sunmaktadır. Eserin telifinde iki temel maksadın belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki, Kur'an'da problemli görülen alanlara çözüm üretmeye yönelik olarak tefsir literatüründen seçilmiş görüşleri bir araya getirmektir. Bu yönüyle tefsir, ilmî bir gaye taşımakta ve öncelikle ilim ehline hitap etmektedir. İkinci maksat ise halka yönelik irşad ve nasihat faaliyetidir. Bu yönüyle eser, geniş halk kitlesini muhatap alan didaktik ve ahlâkî bir çerçeveye sahiptir.

Telif süreci ve şekli dikkate alındığında, Bursevî'nin sahip olduğu tefsir birikimini Ulu Câmi kürsüsüne taşıması, halkın dinî ve ilmî seviyesini yükseltmeye yönelik önemli bir hizmet olarak değerlendirilebilir. Bu uygulama, şehrin ilmî ve kültürel hayatına katkı sağlayan bir irşad geleneğinin parçası olup, benzer nitelikteki faaliyetlerin günümüzde de sürdürülmesinin ilmî ve toplumsal açıdan anlamlı olduğu söylenebilir.

Bursevî, tefsirinde dirâyet yönünü özellikle "fakîr der ki..." şeklinde başlayan ifadelerde ortaya koymak-

ta; tercih ve itirazlarını bu çerçevede dile getirmektedir. Bu kısımlar, müfessirin şahsî kanaatlerini ve değerlendirmelerini açık biçimde yansıtan bölümler olarak dikkat çekmektedir. Kur'an'a yaklaşımında şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin görüşlerinin belirleyici olduğu, ona duyduğu bağlılığı ve itimadı eserinin çeşitli yerlerinde vurguladığı görülmektedir. Bununla birlikte, tasavvufî kimliği ve mev'ize ağırlıklı hedefleri sebebiyle yaptığı rivayet seçimlerinde, rivayet ilmi açısından yeterli titizliği göstermediği gerekçesiyle eleştirilmiştir.

Rûhu'l-Beyân üzerine yapılan lisansüstü çalışmalara bakıldığında, ilk dönemde daha çok eserin tanıtımına ve metodolojik çerçevesinin belirlenmesine odaklanıldığı, ilerleyen süreçte ise tematik çeşitlenme ve mukayeseli okumalarla daha derinlikli bir araştırma zemininin oluştuğu görülmektedir. Bu durum, hem mevcut literatürün ulaştığı seviyeyi hem de eserin farklı yönleriyle ele alınmasına imkân veren yeni araştırma alanlarının hâlen varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

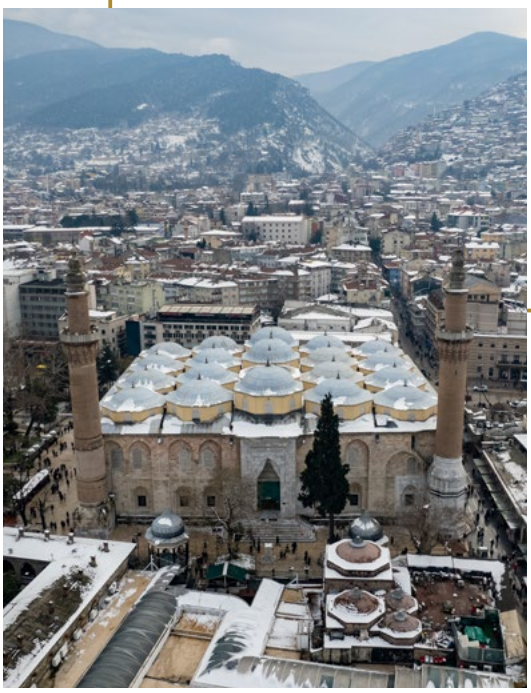

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN ŞÂRİHLİĞİ

İsmail GÜLEÇ*

XVIII. asrın mühim simalarından İsmail Hakkı Bursevî mutasavvıf âlimlerdendir. Mutasavvıflığı Celvetî şeyhliğinden, âlimliği müfessirliğinden gelmekte olup aynı zamanda bir divan sahibi şairdir. Azîz Mahmut Hüdâyî'nin kimi nutuklarını besteleyecek kadar musiki bilgisine de sahiptir. Bursevî, âlim, müfessir, mutasavvıf ve şair olmasının yanı sıra aynı zamanda geleneğin en önemli şârihlerinden biridir.

Mustafa Kara'nın Bursa'da yaşayan mutasavvıfların en velûdu, en çok eser vereni olduğunu söylediği İsmail Hakkı Bursevî'nin eserlerinin sayısı hâlâ tespit edilememiştir. Kütüphanelerde yüzlerce nüshası bulunan eserlerinin sayısına dair, hakkında yapılan çalışmalarda kesin bir rakam verilememekle birlikte yüzden fazla eseri olduğu anlaşılmaktadır. Ayvansarayî, onun eserleri hakkında 68 rakamını verirken Mehmet Ali Aynî 134 sayısını zikreder. Muhtelif kaynaklarda verilen rakamlar bu ikisinin arasında olup neredeyse her kaynakta farklı bir rakam yer alır. Hakkında doktora yapan Sakıp Yıldız eser sayısını 111 olarak verirken hakkında Türkçe en kapsamlı çalışmayı yapan Ali Namlı eserlerinin sayısını kayıp olanlarla birlikte 122,[1] İsmail Güleç 115 olarak tespit eder.[2] Kayıp ve istinsah edilen eserlerle bu sayı 135'e kadar çıkabilir.

* Prof. Dr, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, is mail.gulec@medeniyet.edu.tr,ORCID:0000-0002-0174-148X

[1] Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî, Hayatı, Eser leri, Tarikat Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 165-209.

[2] İsmail Güleç, İsmail Hakkı *Bursevî ve Rû hu'l-Mesnevî'si* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 18.

Hüseyin Vassaf'ın manevi bir kudret ile yazdığını söylediği eserlerinin bir kısmını, telif ettiği kitaplardan öğrendiğimiz İsmail Hakkı'nın eserlerinin isimleri ve sayısının bu kadar farklı olmasının birçok nedeni vardır. Eser sayısının çok olması, kimi eserlerine birden fazla isim vermesi, kütüphane kataloglarında farklı isimlerle kaydedilmesi, müellif tarafından ismi konulmayan kimi mecmua ve varidât türü eserlerinin birbirine karıştırılması, mecmualarda yer alan küçük risalelerin bazen müstakil eser olarak zikredilmesi, içinde birden fazla eser olan bir mecmuanın bir esermiş gibi değerlendirilmesi, istinsah ettiği eserlerin ve kenarına not düştüğü kitapların İsmail Hakkı'ya aitmiş gibi sunulması, kimi eserlerin ona isnat edilmesi sayılabilir. Eserlerin sayısı konusunda bir değerlendirme yaparken esas alınacak kritere ve mecmualarında geçen küçük risalelerin eser olarak sayılıp sayılmamasına göre bu rakam aşağı veya yukarı çekilebilir.

Önemli eserlerinin Osmanlılar döneminde basıldığı ve lisanüstü tez olarak çalışıldığı İsmail Hakkı Bursevî'nin başlıca eserleri arasında meşhur tefsiri *Rûhu'l-Beyân, Rûhu'l-Mesnevî, Ferâhu'r-Rûh, Beydavî Tefsiri Şerhi, Şerhü Nuhbetü'l-Fikâr, Kitâbu'n-Netîce, Tuhfe-i Hasekiyye ve Kitabu'n-Necât* olup tamamı üzerinde çalışılmış ve kitap olarak yayınlanmıştır.

Eserlerinin kahir ekseriyeti tasavvufla ilgilidir. Konusu tasavvuf olmayan eserlerinde bile tasavvufî bir eser olarak değerlendirilebiliecek kadar tasavvuftan iz bulunur. Mutasavvıfane bir bakış açısıyla kaleme aldığı tefsir, hadis, kelam, akait ve fıkıha dair eserleri özellikle müritleri ve tasavvuf ehli için yazılmış gibidir. Bir şeyh ve hoca olarak çevresindekilere bir şeyler öğretme ve açıklama gayreti içinde olup anlaşılmasının güç olduğunu düşündüğü her konuyu izaha ve şerhe çalışmıştır.

Şerh, İslâm dünyasında bir eserin daha geniş biçimde açıklanması amacıyla yazılmış kitapları ifade eden bir terimdir. Tefsir, Kur'an-ı Kerim şerhlerine mahsus bir isim olmuş ve tercümesine diğer tercümelerden ayırmak için meal denildiği gibi açıklamaları da diğer şerhlerden ayırmak için tefsir olarak isimlendirilmiştir. Hadis söz konusu olduğunda ise şerh, "bir hadisin veya bir hadis kitabında yer alan rivayetlerin kelime ve kavramlarını açıklamak, anlaşılması zor yerlerini izah etmek, i'rabını belirtmek, hadisten çıkan hükümlere yer vermek" gibi anlamlarda kullanılır.[3] Fıkıh terimi olarak ise bir fıkıh eserini başka bir fıkıh eserinin teşkil ettiği zeminde yazma faaliyetine ve bu faaliyet sonucunda ortaya çıkan ürüne verilen addır.[4] Şerh, kelam, akait, felsefe ve diğer ilimlerde de terim anlamı kazanarak bir çalışma türüne dönüşmüştür. Klasik İslam literatüründe şerh, mevcut bir kitaptan üretilen yeni bir akademik metin türüdür.

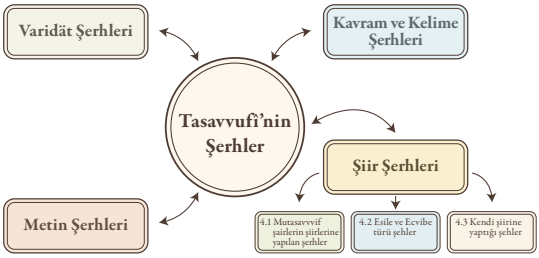
Bursevî'nin müfessir ve şârih olarak anılmasının nedeni eserlerinin büyük bir kısmının tefsir ve şerh olmasından dolayıdır. Kur'an-ı Kerim, hadis ve kimi fıkhî konularda kaleme aldığı eserleri şerh mahiyetindedir. Onun eserlerini diğer tefsir ve şerhlerden ayıran kısmı açıklamalarında tasavvufî kavramlar kullanması ve irfânî bir bakış açısıyla hikemî bakımdan şerh etmesidir. Hadis, fıkıh ve kelama dair şerhlerinde genellikle Arapçayı tercih eder. Tasavvufî şerhlerde ise tercihi Türkçedir. Dil tercihinde eserinin muhatabının etkili olduğu anlaşılmaktadır. İlkinde Arapça bilen medreseliler göz önünde bulundurulurken ikincisinde tekke mensupları gözetilmiştir. Nitekim kimi eserleri hem medreselerde hem de tekke çevrelerinde asırlardan beri okunmaktadır.

Şerh klasik metinler üzerine kaleme alınan eserlerin adı iken zaman içinde edebî metinlerin açıklandığı eserlere verilen genel isim olmuştur. Özellikle klasikleşen metinler ile anlaşılması güç olduğu düşünülen kimi şiirlerin tamamının veya bir parçasının açıklanması şerh olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla biz bu çalışmada Kur'an, hadis ve diğer dini ilimlere dair tefsir ve şerhlerinden daha çok klasikleşen tasavvufî edebî metinler ile özellikle şathiyat türünde yazılmış kimi şiirlere yapılmış şerhler üzerinde durup değerlendirmeye çalışacağız.

[3] Mehmet Efendioğlu, "Şerh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/559-560)
[4] Eyyüb Said Kaya, "Şerh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/560-564.

Bursevî'nin Şerhleri

Bursevî'nin şerh olan eserlerini tespit etmek pek kolay değildir. Adında şerh olmadığı halde şerh olan eserlerin yanı sıra kimi şerh olmayan eserlerin içinde şerh sayılabilecek bölümlerin olması tasnif ve tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla çok ayrıntıya girmeden şerh olarak kabul edeceğimiz eserlerini şu başlıklar altında tasnif edebiliriz:[5]

Vâridat Şerhleri

Sözlükte "suya varan, ulaşan" anlamındaki vâridin çoğulu olan vâridat, kulun kastı ve dahli olmaksızın kalbe gelen mânâ, akla gelen şey, ilham ve feyizlerdir.[6] Bursevî de kalbine ilham olunan şeyleri önce yazmış, açıklanmaya muhtaç gördüklerini de şerh etmiştir.

Bursevî'nin kendi vâridatlarını bazen bir mecmuada veya eser içinde şerh ettiği görüldüğü gibi bazen müstakil olarak ele almıştır. İçinde bulunduğu hale göre kimini Türkçe şerh ederken kimini de Arapça şerh etmiştir. *Vâridat-ı Hakkî, Kitabu'l-Hakkı's-Sarih ve Keşfi's-Sahih, Eyyühe'l-Bülbül* Arapça iken *Nakdi'l-Hâl, Hayatü'l-Bâl, Kitâbu'n-Netîce, Kitabu'l-Kebir ve Kitabu'z-Zikr ve'ş-Şeref* vâridatlarının Türkçe şerhidir. *Izzi'l-Âdemî, Muzili'l-Ahzân, Dürerü'l-İrfâniyye* Arapça-Türkçe kaleme alınmış vâridatlarıdır. Bu eserlerin hepsi baştan sona vâridat şerhi olmayıp bir kısmında tasavvufun farklı konuları da ele alınmıştır.

Bursevî vâridat şerhlerinde ilk olarak kendisine vârid olan şeyin ne olduğunu söyler, ne zaman vuku bulduğunu bildirir. *Kitâbu'n-Netîce*'den alıntılıyorum:[7]

> *Bin yüz otuz altı senesi müştemil olduğu şehr-i Rebiyyü'l-âhirin yirmi dördüncü cuma gecesi [21 Ocak 1724] seher-i âlâsında bu ibâret-i Türkiyye vârid oldu ki*

Daha sonra vârid olan sözleri verir:

> *"Üç seneden sonra helvaya muhtaç olursun." Bu fakir dedim ki "Acaba mevtten sonra olan helva mı ola?" Tekrar vârid oldu ki "Üç seneden sonra göçersin ve üzerine kefen biçersin." Bu fakir dedim ki "Yâ Rabbe'l-âlemîn, mevtim ne hâl üzerine vâkı olur? Tekrâr hitâb-ı gaybî vârid oldu ki:*

[5] Bursevî'ye ait olduğu şüpheli olan eserler değerlendirmeye alınmamıştır.
[6] Semih Cehyan, "Vârid" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/519-520.
[7] İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netîce*, nşr. Ali Namlı-İmdat Yavaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 114.

Ve ente mes'ûden ve âhiruke mahmuden (Sen bahtiyarsın, sonun da övülmeye değer olacak)

Vârid olan sözleri aktardıktan sonra Arapça dua eder. Daha sonra da vârid olan sözle ilgili düşüncelerini dile getirir. Bazen de önce vârid olan sözü verir, daha sonra açıklamasını verir.

El-fıtratu emrün leyse verâehü illa'l-vücûb [Fıtrat arkasında vücûbtan başka bir şey olmayan şeydir]

Bu terkîb-i celîl leyle-i hâmis seher-i a'lâsında vârid olmuştur.

Daha sonra maksûd budur ki veya sadece maksûd veya benzeri bir kelime ile açıklamaya devam eder. Açıklama yarım sayfa olabildiği gibi konusuna göre birkaç sayfaya hatta küçük bir risale olabilecek hacme ulaşılır.

Vâridat şerhlerinde açıklanan şey bir tasavvufî kavram veya hâl ve makamdır. O yüzden özellikle tasavvuf ehli için çok önemlidir. Bu açıdan bakıldığında kimi kavram ve ibarelerin açıklanmasından ibarettir.

Kavram ve Kelime Şerhleri

Bursevî'nin şerh ettiği bir diğer eser grubu tasavvufî kavramlardır. Hemen her eserinde bir şekilde üzerinde durduğu ve fırsat buldukça açıkladığı tasavvufa dair kavramları konusuna göre bir araya getirip müstakil olarak şerh etmiştir. *Risaletü'l-Hazerât* Seyyid Şerîf Cürcânî'nin (v. 1413) eserinden "Hazaratü'l-hamsü'l-ilahiyye" ve "insanü'l-kâmil" maddelerinin şerhidir. *Tuhfe-i Hasekiyye* Kelime-i Tevhid'in şerhi ve idari kadroyu oluşturan makamların tasavvufî yorumlarından ibarettir. *Şerh-i Esma-ı Seb'a,* Halvetîlerin süluk esnasında esas aldıkları "Lâ İlahe İllallah, Allah, Hû, Hay, Hak, Kayyum ve Kahhar" isimlerinin şerhidir. *Tuhfe-i Recebiyye* Esmaü'l-Hüsnâ'da yer alan Allah'ın güzel isimlerinin şerhidir. *Tuhfe-i Ömeriyye* Ömer isminin, *Risale-i Hüseyniyye* Hüseyin isminin ve isimde geçen harflerin şerhidir. Ayrıca İbn Meşîş el-Hasenî'nin (v. 1228) birçok mutasavvıf tarafından defalarca şerhedilen salavatını da *Şerh-i Salavât-ı İbn Meşîş* adıyla şerh etmiştir. Necmeddin-i Kübrâ'nın (v. 1221) sülukta geçilen on makamı açıkladığı *Usulü'l-Aşere*'sini *Şerhu'l-Usûli'l-Aşere* adıyla Türkçe tercüme ve şerh etmiştir.

Bursevî, Sâdî-i Şirâzî'nin (v. 1292) *Gülistan*'ında "Der-Sîret-i Pâdişâhân" başlığını taşıyan on beşinci hikâyenin ilk bölümünde geçen "ma'zûlî bih ki meşgûlî (mazûliyet meşgûliyetden iyidir)" ifadesi ile bir beyti de şerh etmiştir.[8]

Bursevî'nin şerhlerinin özelliği kavramları ve kelimeleri şahsi tecrübeleri ile açıklamasıdır. O tasavvufî kavramları sadece bildikleri ile değil yaşadıklarını ve gördüklerini katarak açıklar. Bu açıklamaların bir kısmı hâl iken bir kısmı gönlüne doğan ilhamlardır. O yüzden sadece şerh değil, aynı zamanda Bursevî'nin o konuda yazdığı te'lif eser gibi de değerlendirilebilir.

Kelime ve kavram şerhlerinde izlenen yol açıklanacak kelimenin ne olduğu söylendikten sonra açıklanması şeklindedir. Şerh, hepsinde olmamakla birlikte zaman zaman konuyu özetleyen ve toparlayan bir manzume ile biter. İsminde şerh geçmeyen kimi tasavvufî konularda yazılmış eserlerinden pek farklı olmayıp belli bir şerh metodundan bahsetmek müşküldür.

Tasavvufî ve Edebî Metin Şerhleri

Bursevî'nin bize şârihliğini gösterdiği şerh grubu aynı zamanda edebî olan tasavvufî metinlerdir. Bunların başında *Mesnevî*'nin ilk 748 beytinin şerhi olan *Rûhü'l-Mesnevî* gelir. Ferîdüddin Attar'a (v. 1221) ait olduğu söylenen *Pendnâme*'yi *Şerh-i Pend-i Attâr* adıyla tercüme ve şerh etmiştir. Gelibolulu Yazıcızâde Muhammed Efendi'nin (v. 1451) *Muhammediye*'sini *Ferâhu'r-Rûh* adıyla şerh etmiştir.

Pendnâme şerhi metnin ilk mısraı ile başlar. İlk mısrada geçen 'hamd-i bî-had' lafzındaki bî edatı ile

[8] Ahmet Topal, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerh-i Kelâm-ı Şeyh Sadî Adlı Risalesi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (2016), 193-218.

başladığı şerhi diğer kelimelerle devam ettirir ve gramatikal açıklamasını verir, sözlük anlamlarını aktardıktan sonra tercüme edip şerhe başlar. Daha sonraki mısra ile devam eder. Mısra olarak başladığı şerh daha sonra beyit olarak devam edecektir. Şerhlerin hepsi aynı uzunlukta değildir. Diğer şerhlerde olduğu gibi yeri geldikçe ayet, hadis, kelam-ı kibar ve şiirlerden örnekler verir.[9]

Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh*'ta izlediği şerh yöntemini bir örnek üzerinden göstermeye çalışalım. Şârih önce şerh edeceği beytin ilk mısraını verir.

Kemâline bu mevcûdât âyât

Daha sonra beyitte olduğunu düşündüğünü ancak müellifin zikretmediği kelimeleri ekleyerek biraz daha uzun bir şekilde mısraı nesre dönüştürür. Yani veya benzer bir ifade kullandığında beyti nesre çevirecektir. Mısra var olan her şeyin Cenab-ı Hakk'ın kemâline işaret ettiğini söylemekte. Bursevî de Hakk'ın kemâl olmasının nedenini açıklar.

> *Ya'nî Allâhu te'âlânın kemâl-i zât u sıfât u ef'âline bu âsâr-ı mevcûde alâmetdir. Bu mevcûdâtda noksân bulunmamak O'nun zât u sıfât u ef'âlinde adem-i noksânı müstelzimdir. Zîrâ kâmilin eseri kâmil, nâkısın eseri nâkıs olur. Muhassal budur ki her sûret ve sıfat ki vücûd-ı Hüdâ onunla musavver ve mevsûfdur ol sûret ve ol sıfat kendi mertebesinde sûret ü sıfat-ı kemâldir. Eger efrâd-ı mevcûdâtdan her bir ferd kendi mertebelerinde ol sûret ve sıfat ile zuhûr etmeselerdi nâkıs olurlardı. Pes Hak te'âlâ her hâlde sıfat-ı kemâl ile mevsûfdur. O'nda aslâ sıfat-ı noksân yokdur.*

İlk mısraı açıkladıktan sonra ikinci mısraı verir.

Cemâline dü âlemler mücellâ

İkinci mısraı verdikten sonra zaman zaman yaptığı şekilde metinde şerhin esasını teşkil edecek olan kelimenin Türkçesini verir ve açıklar.

> *Dü lafz-ı Fârisîdir, iki ma'n'asınadır. Ve fahr-i âlem salla'llâhu aleyhi ve sellemin bu lafzı tekellümü muhtelefün fîhdir. İki âlemden murâd dünyâ ve âhiretdir ki hâlen biri zâhir ve biri bâtın ismine mazhardır. Ve mücellâ âlem aslında alemdir, mâ yudillu ale'z-zât bi-aynihî ma'nâsına. Elif işbâ' içindir. Mücellâ, teşdîd ile mahall-i tecliye ve izhâr demektir. Ya'nî Hak te'âlânın nûr-ı cemâline iki cihân âyîne vâki' olmuşdur. Pes eger dünyâda ve eger ukbâda müşâhede olunan bi'l-cümle O'nun nûrudur.*

Açıklamalardan sonra konu ilgili büyük bir mutasavvıfın sözlerini nakleder. Bu beyitte Molla Cami (v. 1492) ve Mevlana'dan (v. 1273) birer beyit nakletmiştir.

Kâle'l-Mollâ el-Câmî:

Cihân mir'ât-i hüsn-i şâhid-i mâst
Fe-şâhede vechehû fî külli zerrât

Ve fî'l-Mesnevî:

Ân hayâlâtî ki dâm-i evliyâst
Aks-i mâh-rûyân-i bostân-i Hudâst

Şârihin konuya uygun bir manzume yazdığı da vakidir.

Rûhü'l-Mesnevî adını verdiği şerhi onun en tafsilatlı şerh örneğidir. Şerh altı kısımdan oluşur. İlk kısım Mesnevî'nin şerh edilecek beytidir.

[9] Tuba Onat Çakıroğlu, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerh-i Pend-i Attâr Adlı Eseri Üzerine İnceleme", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Journal of Language and Literature Studies* 7 (2013), 147-160.

Cân dirîğam nîst ez İsâ velîk
Vâkıfem ber ilm-i dîneş nîk nîk

İkinci kısım şerhi anlamak için bilinmesi gereken bilgilerin verildiği bölümdür. Bu bölümde kelimeler, kavram veya özel isimler açıklanır, gramere dair özel bir husus varsa belirtilir.

> *Dirîğ, birkaç ma'nâya gelir. Burada murâd kıskanmak ve mendir. Velîk istidrâk içindir ki, velîkin'den terhîm ve tahfîf olunmuşdur. Ve bu istidrâk yalnız mısra-ı sâniye merhûn değildir. Belki beyt-i âtîye dahi taalluku vardır.*

"Mana-yı beyt budur" veya benzer bir ifade ile başlayan üçüncü kısımda beytin tercümesi verilir.

> *Ma'nâ-yı beyt budur ki; İsâ'dan cânım diriğ değildir. Yâni yoluna canımı kıskanmam. Ve ondan onu men etmem ve bu ma'nâ çokdan husûle gelir ve vücûd bulurdu. Velâkin ben onun dini ilmine kati hûb vâkıfım ve ziyâde ittilâım vardır.*

Tercümeden sonra "pes", "Bundan malum oldu ki", "Bundan maksûd budur ki" veya "Bunda işârât vardır" gibi bir açıklama cümlesi ile şerhin başladığı dördüncü kısım gelir. Aynı konu ikinci kez geldiğinde "mürûr etti" diyerek bir sonrakine konuya geçilir. Konular açıklanırken temel metinlerden yararlanılır. Eğer konu izin veriyorsa Arapça, Farsça ve Türkçe beyitler de verir. Yararlandığı kitaplardaki bilgiyi tashih ettiği de görülür. Beyt mısra mısra şerh edildiği gibi birlikte de şerh edilir. Nadir de olsa iki beytin birlikte verilip şerh edildiği vakidir.

> *Pes, eğer bu âne dek fenâ bulsam İsâ'nın ulûm-ı dîniyesi dahi fenâ bulur. Ve ehl-i milleti câhil kalırdı. Bundan maksûd vezîr-i mezbûrun itizâr ve ıdlâl-ı Nasârâyı temennîdir. Bunda işârât vardır. Evvelkisi budur ki; âlim olan kimse mechûl olduğu yerde iktizâ var ise kendini iʿlâm eylemek gerekdir. Tâ ki, halk onun ilminden müntefi olalar. Ve hadîsde gelir: İkincisi*[10] من كتم علما يعلمه الجمه الله يوم القيامة بلجام من نار *budur ki; insan kendine ilsak-ı eşyâ olan cânını mahbûbundan dirîğ etmemek gerekdir, fe-keyfe ki, evlâd u emvâl. Nitekim Hazret-i İbrahim aleyhisselâma vâki oldu. Üçüncüsü budur ki; ulemânın mevti sebeb-i mâtem-i âlemdir. Zîra bir suyun bâşı külliyen kesilse insan ve hayvan telef olur. Dördüncüsü budur ki; bu dünyada ki sicnü'l-mü'mindir, tûl-ı meks taleb etmek ifâde ve istifâde niyyetine gerekdir. Tâ ki, istifâde ile cehlden halâs ola ve ifâde ile hayr-i müteaddî olan rütbe-i talîm ve irşâd bula. Hadîsde, bu ma'nâya dâirdir.*[11] طوبى لمن طال عمره وحسن عمله

Şerhten sonra okuyucuyu "*fa'lem ve fa'mel*" "*fe'fhem*" gibi cümlelerle uyardığı tenbih, dilek, dua ve temennilerin yer aldığı beşinci kısım gelir. Bu bölüm genellikle Arapçadır. Şerhi, yapılan açıklamaları özetleyen "*Li-muharririhî*" ile başlayan bir manzume ile bitirir. Bu manzumeler bazen bir mısra iken bazen de birden fazla beyitten ibaret olabilmektedir. Çok nadir de olsa bir başka şaire ait manzume ile beytin şerhini tamamladığı görülür.

Hayırsız serv gibi âzâde — *Ne dursun bu fenâ dünyada*
Dâne saç git zâd-ı a'mâle — *Biçesin tâ ki ânı ukbâda*

Bursevî, şerhini başından sonuna kadar aynı şekilde yapar. Ancak beyte ve konuya göre özellikle ön bilgi verilen ikinci kısım ile şerhin yer aldığı dördüncü kısım değişebilmektedir. Bir paragraf olduğu gibi birkaç sayfa sürdüğü de görülür.

[10] Kim ilmini gizlerse Allah onu Kıyamet günü ateşten bir gem ile gemler. (Sünen-i İbn Mâce, "Mukaddime", 84).
[11] Ömrü uzun olup ameli güzel olana ne mutlu. (Sünen-i Tirmizî, "Kitabu'z-Zühd", 2251).

Şiir Şerhleri

Bursevî'nin şerh ettiği bir diğer metin türü tasavvufî hakikatlerin terennüm edildiği şiirlerdir. Şerh ettiği şiirleri diline göre Arapça ve Türkçe olarak ikiye ayırabiliriz. Şiiri şerh edilen kişiye göre de meşhur sûfî şairler ve kendisi olarak ikiye ayırabiliriz.

Bursevî'nin *Şerh-i Nazmü's-Sülûk Li'ş-Şeyh Ömer İbnu'l-Fârız* adıyla Arapça şerh ettiği Arapça şiirlerin biri Ömer İbn Fâriz'in (v. 1235) meşhur *Lâmiye*'sinin ilk dört beytidir. Diğeri ise *Şerh-i Ebyât-ı Fusûs* adıyla şerh ettiği İbnü'l-Arabî'nin (v. 1240) *Füsûs*'unun İshak bahsinin sonundaki beyitlere yaptığı şerhtir.

Bursevî'nin şiirlerini şerh ettiği mutasavvıf şairler aynı zamandan tasavvufî Türk edebiyatının önde gelen şairleri Yunus Emre (v. 1320?), Hacı Bayrâm Velî (v. 1430) ve Niyâzî-i Mısrî (v. 1694) ile onlar kadar meşhur olmayan Şeyh Mehmet Sahafî, Hayretî ve Âşıkî'nin şiirlerini şerh etmiştir. Bunlara ilaveten divan şairi Dukakinzade Ahmed'in (v. XVI. yy) bir şiirini de şerh etmiştir.

Bursevî, Yunus Emre'nin meşhur "Çıkdum erik dalına anda yidüm üzümi" şathiyesi ile "Adım adım ileri beş âlemden içeri", "Sırâtdan gel sıfâta anda safâ bulasın", "Yitürdüm Yûsufı Ken'ân ilinde" mısralarıyla başlayan nutuklarını şerh etmiştir. Şerhlerde beyit verildikten sonra beyitte geçen kelimelerin sözlük anlamları yanında mecaz anlamları da verilmekte, ancak Bursevî'ye mahsus bir zevk ile şerh edilmektedir. Şiirler zazen mısra mısra şerh edilirken bazen de beyit beyit şerh edilir. Bu ve diğer şiir şerhlerinin özelliği zevkî oluşudur ve beyitlerin anlamlarının derin bir şekilde açıklanmasıdır. Dolayısıyla Bursevî'nin şerhleri diğer Yunus Emre şerhlerine göre oldukça tafsilatlıdır.[12]

Bursevî'nin şiirini şerh ettiği bir diğer mutasavvıf Hacı Bayrâm Velî'dir. Kütüphanelerde *Şerh-i Rümuzât-ı Hacı Bayrâm Velî veya Şerh-i Ebyât-ı Hacı Bayrâm-ı Velî* adıyla kaydedilen kitapta Hacı Bayrâm Velî'nin "Çalabım bir şar yaratmış iki cihân âresinde" mısraıyla başlayan şiiri şerh edilmiştir. Bursevî ilk mısra ile başladığı şerhinde önce Çalap kelimesini açıklar. Sözlük anlamını verdikten sonra yaptığı açıklamalar oldukça özgündür. Fasık ve kâfirler için neden Çelebî sıfatının veya adının kullanılamayacağını açıklaması onun şerhinin kanaatimizce özgün kısmıdır. Şârdan maksat kalp olduğunu söyledikten sonra şiirin tamamının kalp üzerine döndüğünü ifade eder ve bu minval üzere şerh eder. Şiir, şârihin diğer şerhlerine göre oldukça mufassal ve zevklidir.

Esile ve Ecvibeler

Sorular ve cevaplar anlamındaki esile ve ecvibe edebiyatımızda bir nazım biçimi olup şairlerin muratlarını soru yolu ile dile getirmesinin yanı sıra bir hakikate dikkat çekmek üzere kaleme aldıkları şiirlerdir. Bursevî, Niyâzî-i Mısrî, Mısrî'nin halifesi Sahafî ve Abdurrahman Efendi tarafından yazılmış esilelere cevaben yazıldığı üç şerh vardır.

Esile-ecvibeler aslında şerh değildir. Ancak Bursevî'nin şiirlerde sorulan sorulara cevap verirken aynı zamanda şiiri şerh etmesi ve şerh ederken yaptığı açıklamalar ve verdiği bilgiler sıradan bir ecvibe olmaktan çıkarıp şerhe dönüştürmektedir.

Bursevî'nin *Es'ile-i Şeyh Mısrî'ye Ecvibe-i İsmail Hakkî* adıyla kütüphanelere kaydedilen eserinde Niyâzî-i Mısrî'nin 13 beyitlik "Müşkilim var size ey Hak dostları" ile başlayan nutk-ı şerifi şerh edilmektedir. Es'ile ve ecvibe denilmesinin nedeni Mısrî'nin her bir beyti bir soru olan şiirine cevap mahiyetinden olmasından dolayıdır. Bursevî şerhe şiirin ikinci beyti ile başlar. Önce beyti verir:

Ol ne kesretdür ki anun haddi yok pâyânı yok
Kesret içinde ne vahdetdür ki anâ yok idâd

[12] Songül Aydın Yağcıoğlu, "Yûnus Emre'nin Bir Şiiri ve İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 55 (2016), 77-90.

Daha sonra kesret kelimesinden başlayarak şiiri şerh eder. Daha sonra sırasıyla melaike, şeytan, cin ve insan olmak üzere dört bölük olarak yaratılan mahlûkatı, insanlar arasında üç bölük olan kâfir, mümin ve ehl-i inkıyadı, kâfirin özelliklerini, müminin iki özelliğini, ahiret ve dünyayı, cennet, berzah ve cehennemi, kahrın sebebini, rahat ile sıkıntının bir olmasını, Allah'a yakınlığı, men araf ile iz rameyte remizlerini açıklar.[13]

Bursevî'nin aynı şekilde şerh ettiği bir diğer eseri Niyâzî Mısrî'nin halifelerinden Şeyh Mehmed Sahafî'nin "Ey kelâm-ı Hakk'ı dânâ safha-ı eşyâ nedir? Kesret içre sırr-ı vahdet görüben ihfâ nedir?" beytiyle başlayan şiirini şerh ettiği *Es'ületü's-Sahafiyye ve Ecvibetü'l-Hakkıyye*'dir. Mısrî'nin şiirine yaptığı şerhin benzeri gibi olup aynı şekilde sorulara cevap verilmektedir.

Es'ile-ecvibe türünde yazılan bir diğer şerh *Ecvibet eş-Şeyh İsmail Hakkı an Es'ilet eş-Şeyh Abd er-Rahman Efendi*'dir. Soruların Türkçe olmasına karşın cevapların Arapça olması ile diğer iki esile-ecvibeden ayrılır. Abdurrahman Efendi'nin "Heft su'âlüm var sana ey 'ârif-i esrâr-ı Hak" mısraıyla başlayan şiirini Bursevî önce soruların neden yedi olduğunu açıklar, daha sonra ilk sorulan sorunun yer aldığı "Cum'ada ön ıydda sonra hutbe okunmak nedür" ile açıklamalarına devam eder. Sorulan ve cevaplandırılan yedi soru şudur: Hutbenin cuma namazında önce, bayram namazında ise sonra okunmasının hikmeti, namazın beş vakit olmasının sebebi, namaz rekâtlarının sayısı, gündüz kılınan namazlarda kıraatın sessiz, gece kılınanlarda sesli olmasının sebebi, kıyamete yakın güneşin batıdan doğacağına dair olan haberin anlamı, bayram namazlarındaki ziyade tekbirlerin hikmetleridir.[14]

Bursevî'nin şiirini şerh ettiği bir diğer mutasavvıf adından Kadirî olduğunu anladığımız ve hakkında başka bir şey bilmediğimiz Hasan Efendi'nin "Bu gönül hem Hakk'dadır hem anda Hak" mısraıyla başlayan iki beyitlik lügazine yaptığı *Şerh-i Ebyât-ı Hasan El-Kâdirî* isimli eseridir. Mısra mısra şerh edilmiş olup usûl diğer şerhlerle aynıdır.[15]

Bursevî'nin şerh ettiği bir diğer şiir Cemal Kurnaz'ın tespitiyle Dukakinzade Ahmed'in Yunus'un şathiyesini andıran "Dinlerisen hâlim eydeyim ey nevcivân" mısraıyla başlayan yedi beyitlik bir şiiridir. Şiirin mahlas beytini açıklarken bilinen Ahmed adındaki şairleri sıralar ve bu şiirin hangisine ait olduğunun müphem olduğunu belirtir. Diğer şiirler gibi mısra mısra açıklar. İlk mısrada hal ve nevcivan kelimelerinin sözlük anlamı yanında şiirde kastedilen anlamını da açıklayarak yorumlar. Yorumları çok ayrıntılı olmayıp şiiri kısaca şerh etmiştir. Şerh ederken de ayet ve hadislerden istifade etmiştir. Şerhini yazdığı bir manzume ile tamamlar.[16]

Bursevî'nin şerh ettiği bir diğer şathiyat Hayretî adında bir şaire ait;

Sinemin bağında bitmiş bir ağaçta dört dal
Biri elma bir hurma biri sükker biri bal

beytiyle başlayan şiiridir. İnsanın sinesi bahçe gibidir. Kalp her birinde farklı bir meyvenin yetiştiği dört dalı olan ağaçtır. Elma, hurma, sükket ve bal ise şeriat, tarikat, hakikat ve marifet olduğunu söyledikten sonra neden benzettiğini açıklar. Kalan beyitleri de bu minval üzere açıklar.[17] Bursevî, mahlas beyti açıklarken şairinin kim olduğuna dair yorum yapmaz, bahsetmez. Şiirin muhtevasından anladığımız kadarı ile Hayretî mahlasını tahallus etmiş bir mürşid olmalıdır.[18]

Bursevî'nin *Şerh-i Ebyât-ı Âşıkî* adıyla şerh ettiği bir diğer şathiye Kemal Yavuz'un Âşık Paşa'nın torunlarından Derviş Ahmed adında biri olduğunu söylediği[19] Âşıkî mahlasını kullanan bir şairin Yunus Emre'ye nazire olarak yazdığı "Çıkdum Bâdâm Dalına" mısraıyla başlayan 16 beyitlik şiirdir. Yunus Emre'nin şiirine yapılan şerhe benzemektedir.[20]

---

[13] Faruk Duran, "İsmail Hakkî Bursevî'nin "Es'ile-i Şeyh Mısrî'ye Ecvibe-i İsmail Hakkî" İsimli Eseri", *İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi* 17/33 (2019), 267-289.

[14] Demirci, Mehmet, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Ecvibe-i Hakkıyye'si", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/10 (2003), 9-44.

[15] Ahmet Taştan, *Bir Şârih Olarak İsmail Hakkî Bursevî ve Edebî Şerhleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 325-340.

[16] İsmail Hakkı Bursevî, *Bitmedik ot dibinde doğmadıcak bir göcen: Şerh-i Nazm-ı Ahmed*, nşr. Mustafa Tatçı-Cemal Kurnaz (Ankara: Akçağ Yayınları, 2000).

[17] Taştan, *Bir Şârih Olarak İsmail Hakkî Bursevî ve Edebî Şerhleri,* 350-357.

[18] Divan şairi Hayretî'nin divanında bu şiir yoktur.

[19] Kemal Yavuz, "Türk Şiirinde Nazire", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 6/10 (2013), 411.

[20] Hatice Özdil, "Âşıkî'nin 'Çıkdum Bâdâm Dalına' Şathiyesine Bursevî'nin Şerhi", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*

Bursevî'nin şerh ettiği metinlere baktığımızda ya tasavvufî remizlerle yüklü ya şathiye ya da esile biçiminde yazılmış birkaç şiir olduğunu görürüz. Tamamında takip ettiği usul aynı olup metinlerde yer alan kimi isim ve kavramları sözlüklerde yazmayan anlamları ile açıklamaktadır. Aynı şiire yapılan şerhlerden farklı olup özellikle Bursevî'ye has olan yorumlarla zenginleştirir. Bu yorumlar Bursevî'yi diğer şerhlerden ayırır.

Bursevî'nin yaptığı şerhlerden biri de Örfî-i Şirâzî'nin (v. 1591) naatında geçen bir dübeytiye yaptığı şerhtir. Pür sanat olarak nitelediği beyitlerin önce Farsça metni verir. Daha sonra rûz, kıdem ve dâr kelimelerinin ne olduğunu açıkladıktan sonra beyitlerin maksadına dair açıklamalarda bulunur.[21]

Kendi Yazdığı Şiirlere Yaptığı Şerhler

Bursevî'nin şerh ettiği bir diğer grup kendi şiiridir. Türk edebiyatında bir şairin kendi şiirine şerh yazması üzerinde çok durulmayan bir konu olup konu üzerinde çalışan her araştırmacının mutlaka ismini zikrettiği Bursevî, *Kitâbu'l-Envâr* adını verdiği şerhinde 98 beyitlik bir kasidesini şerh eder.

Bu metnin önemli özelliklerinden biri de Bursevî'nin, ehibbası ve dervişi olan Evliya Derviş Muhammed'in ağzından yazmış olmasıdır. Bu yönüyle Derviş Muhammed ile yaptıkları sohbetlerin neticesinde ortaya çıktığı düşünülebilir.

Kasidenin ilk beyti şudur.

Nedür Derviş Muhammed feyz-i Mevlâ'ya müheyyâdur
Ne belki katra şeklinde görinmiş özge deryâdur

Kasidenin ilk beytini mısra mısra şerh ederken gerisini beyit olarak şerh eder. "Derviş" ve "feyz-i Mevla" başlıklı şerhi diğer şairlerin yaptıklarına göre daha geniştir. İlk beyti mısra mısra şerh ettikten sonra kasidenin kalan 97 beytini beyit olarak şerh eder. Görüşlerini ayet ve hadislerle destekler.

Yazdıklarımızı Özetleyecek Olursak;

Bir müderris ve mutasavvıf olarak Bursevî hem medresede hem de tekkede önemli bulduğu metinleri belli bir usulde şerh etmiştir. Eserlerinin önemli bir miktarının şerh olması onun şârihliğinin güçlü olduğunu göstermesi yanında ömrünün öğretmek ve eğitmek ile geçtiğini de göstermektedir. Medresede talebelere klasik dinî ilimleri öğretirken hikmetini de öğretmeye çalıştığını, tekkede hikmet ve irfanı öğretirken de temel dinî bilgileri de aktarmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu özelliği onu diğerlerinden ayıran önemli bir farktır.

Bursevî'nin şerh için *Mesnevî, Pendnâme* ve *Muhammediye* gibi metinleri tercih etmesinin de bir nedeni olmalıdır. Bu üç metnin ortak özelliği iyi bir Müslümanın bilmesi gereken bilgi, kazanması gereken ahlâk ve hissetmesi gereken duyguları aktarmaya çalışmasıdır. Bunlar bize Bursevî'nin ideal insan tipinin ortak özelliğini de göstermektedir.

Yunus Emre, Hacı Bayrâm Velî ve Niyâzî-i Mısrî'nin şiirlerini şerh etmesi, onun bu üç büyük mutasavvıfı beğendiğine de işaret etmektedir. Ayrıca devrinde yaşayan ve önemli bulduğu kimi tasavvuf ehlinin şiirlerini de şerh etmeye layık görmesi onun yaşadığı çevreye olan ilgisini göstermesi bakımından da önemlidir.

Varidâtlar onun için çok önemlidir. O vâridatlarını açıklarken aynı zamanda dervişlerini eğitmekte, başlarına gelecek hallerden haberdar etmektedir. Bu da onun kemâline işaret eden bir diğer özelliğidir.

İsmail Hakkı Bursevî, şerhleriyle sadece yaşadığı dönemi değil bugünleri de aydınlatmaya devam etmektedir.

8/2 (2019), 459-489.

[21] Taştan, *Bir Şârih Olarak İsmail Hakkı Bursevî ve Edebî Şerhleri,* 358-360.

SÜBHATÜ'S-SÂLİKÎN MERKEZLİ BİR İNCELEME: BURSEVÎ'NİN FİKRİYATI

Ömer Faruk YİĞİTEROL*

"Derd-i aşka, ilâ âhiri'l-ömr dermân olmaz"
İsmail Hakkı Bursevî

Başlığın çizdiği çerçeve gereği, öncelikle *Sübhatü's-Sâlikîn*'den bahsederek başlamak yerinde olacaktır. "Sâliklerin Tesbihi" anlamına gelen bu yazma, Bursevî'nin takriben 50 kadar eserinin taranması ve ardından da süzülmesiyle elde edilmiş, pek çok mensur takririn ve manzumenin yer aldığı yaklaşık 500 varaklık âdeta *seçki, güldeste, müntehabât* hüviyetinde bir eserdir.

Sübhatü's-Sâlikîn'i ilim dünyasına kazandıran Murat Yurtsever, bu eseri hoş bir üslupla şöyle tanıtıyor:

"Sübhatü's-Sâlikîn, Bursevî'nin eserlerini okuma kılavuzu gibidir. İlk bakışta Bursevî'ye ait eserler Nâsıh'ın hattı, diviti ve mürekkebi ile kaleme alınmış kalın bir tomar gibi görünse de satırlar arasında yol alırken Bursevî'nin peşi sıra, Nâsıh ile birlikte yol aldığınızı hissedersiniz. Hezarfen bir mürşid-i kâmili saygı ile izlemeyi Nâsıh'tan öğrenirsiniz. Bursevî'yi Nâsıh'tan dinler gibi haz alırsınız. Bursevî'nin şiirinde ve nesrindeki latif yüzü keşfeder, mazmun ve mefhumlar üzerindeki peçenin bir kat daha açıldığını fark edersiniz."[1]

* Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ofyigiterol@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5811-5116

[1] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, thk. Murat Yurtsever, ed. Ömer Faruk Yiğiterol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025), 64.

Sübha'yı kaleme alan Mahmûd Nâsıh'ın hayatı hakkındaki bilgiler ise sadece *Sübha*'da yer alan birkaç bilgi kırıntısından ibarettir. 1827'de İstanbul'da doğan Nâsıh'ı, küçük yaşta yetim ve öksüz kaldığı için babaannesi büyütmüştür. Zor şartlarda yetişen Nâsıh, tahsilinin ardından 30 yaşına dek İstanbul'da mahkeme kâtipliği yapmıştır. 10 senelik kâtiplik tecrübesinden olsa gerek sonraki süreçte müstensihlik mesleğini icra etmiş; 30 yıl boyunca da Bursevî'nin eserlerini okumakla, anlamakla ve istinsah etmekle meşgul olmuştur. *Sübhatü's-Sâlikîn*'i 1892 yılında tamamlamış ve 1902'de Bursa'da vefat etmiştir.

Sözü *Sübha* ve Nâsıh'a getirmişken Bursevî'den bahsetmemek, elbette uygun olmayacaktır. Bursevî'nin hayatına dair malum olanı tekrarlamak yerine, burada sadece Bursevî'nin şair, müellif, mutasavvıf ve müfessir kimliklerini hatırlatmakta fayda vardır. Ayrıca *Sübha*'dan anlaşıldığı kadarıyla bu kimliklere, fakihlik ve mütekellimlik vasıflarının da eklenebileceği aşikârdır. Bu hatırlatmayla birlikte, değinilmesi gereken başka bir husus da Bursevî'nin eserlerinin sayıca çok olmasıdır. Ki bu çokluk, sadece 50 kadar eserinin derlenmesiyle bile 500 varaklık bir eseri -*Sübhatü's-Sâlikîn*'i- vücuda getirmiştir. Hakkında yapılan çalışmalarda en çok karşılaşılan yargı, Bursevî'nin *velud* bir müellif olduğudur. Bursevî, telif konusundaki bu verimliliğini, bugüne kadar araştırmacıların dikkatinden kaçtığını düşündüğümüz -kendine has- bir gerekçeyle şöyle açıklamaktadır:

> *"Utârid, kâtib-i felekdir ki ikinci çarhın yıldızıdır ki seyyârâtdandır. Ve bu fakîrin yıldızı mezkûr Utâriddir. Anınçün Hak Taâlâ beni kitâbetle mübtelâ itmişdir ki bu âna dek tahrîr itdigim âsâr kaleme gelmez."*[2]

Yani şunu diyor Bursevî: "İkinci gök katının yıldızı ve gezegen olan Utarid, göklerin kâtibidir. Benim yıldızım da Utarid'dir. Onun için Hak Teâla beni yazı yazma ile müptela kılmıştır ki şu ana kadar yazıp kaleme aldığım eserler sayılamayacak kadar çoktur."

Bursevî, kendisinin de söylediği gibi pek çok konuda sayısız eser kaleme almıştır. Bu çalışmada ise Bursevî'nin sayısız eserleri içinde, şu ana dek dikkatleri çekmediğini düşündüğümüz konulara dair düşünceleri, fikirleri ele alınmıştır. Bursevî'nin fikirleri derlenirken mutasavvıflığı ve müfessirliği gibi hakkında çokça çalışma yapılan yönlerinden ziyade, farklı ve dikkatleri çekeceği düşünülen konulardaki fikirlerine; metinlerine yer verilmiştir.

Edebe Dair

Edep, tasavvuf geleneğinde müridin seyrindeki en mühim duraklardan biridir. "Edeb yâhû" sözüyle ilke hâline de gelen edep, müridin her daim hâlini ve davranışını şekillendiren güzel alışkanlıkların bütünüdür. Bursevî, edebi ve bütünlüğünü şöyle ifade ediyor:

> *"Edeb, ümûr-ı müstahseneyi riâyet ve hayrâtı cemdir. Zîrâ me'dübeden müştakdır ki ta'âm üzerine ictimâ ma'nâsınadır. Kezâlik edeb dahi hayrâtın ictimâından ibâretdir. Pes, müstahsenâtdan birin işleyüp birin terk eylese ana sâhibü'l-edeb dinilmez."*[3]
>
> (Edep, güzel görülen işlere riayet etmek ve hayırları kendinde toplamaktır. Zira edep kelimesi, yemek üzerine toplanmak anlamına gelen me'dübe kelimesinden türemiştir. Aynı şekilde edep de hayırların bir araya gelmesinden ibarettir. Öyleyse bir kişi, güzel işlerden birini yapıp diğerini terk ederse ona 'edep sahibi' denilmez.)

Bursevî'nin "Güzel işlerden birini yapıp diğerini terk eden kişiye edep sahibi denilmez." ifadesi, edebe dair sözlerinin en dikkat çekici kısmıdır. Çünkü bu ifade, tasavvufun ahlak tasavvurundaki *süreklilik, bütünlük ve istikamet* ilkelerine doğrudan işaret eder. Böylelikle edebin, iyiliklerin toplamı olmadığı; iyilikleri kuşatan, onları bir arada tutan ve kişiyi, Hak yolunda istikamet üzere kılan bir bütünlük hâli olduğu görülür.

[2] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 946.
[3] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 331.

Peyker-i zîbâya benzer gerçi ilm ü marifet
Rûh bulmaz olmayınca lîk ihyâ-yı edeb[4]

(İlim ve marifet, her ne kadar süslü, güzel bir çehreye benzese de edep olmayınca beden ruhsuz kalır.)

Bursevî'nin edebi, ilim ve marifetle bir arada zikrettiği bu beyti de edebin önemini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Tevazuya Dair

Bursevî, tevazuya -bayağı bir ifadeyle- "alçak gönüllülük" dememiş; tevazuyu şöyle tanımlamıştır:

"Tevâzu, esrâr-ı mahzûne-i ilâhiyyeden bir sırr-ı azîmdir ki ilimde temkin ve tahallukda tahakkuk sâhibine mevkûfdur. Yanî ale'l-kemâl enbiya ve sıddîkînin evsâf ve ahlâkındandır. Avâm-ı nâs ve baz-ı sulehâda zâhir olan tevâzua hakîkatde temelluk dirler; tevâzu dimezler. Zîrâ tevâzuun hakîkati kişi kendi nefsinin ubûdiyyetini idrâk-i tâm idüp bi'l-külliyye mülâhaza-i riyâsetden halâs olmakdır. Pes, her kimde ki, zâhir u bâtın nev'an riyâset olsa, ol kimse ubûdiyyet ne idügin bilmemiş ve tevâzuı anlamamışdır. Nitekim zamânımızın avâmm u havâssında bu meyl mevcûddur. Pes, nice sâhib-i tevâzu olurlar."[5]

(Tevazu, Allah'ın gizli sırlarından büyük bir sırdır ki ilimde sağlam ve ahlakta hakikate ermiş kişilere özgüdür. Yani tevazu, tam anlamıyla peygamberlerin ve sıddıkların vasıflarından ve ahlakındandır. Halk tabakasında ve bazı salih kimselerde görünen tevazuya, hakikatte 'temelluk' (yaltaklanma) derler; tevazu demezler. Zira tevazunun hakikati; kişinin kendi nefsinin kulluğunu tam olarak idrak edip tamamen riyaset (yönetici olma) düşüncesinden kurtulmasıdır. Öyleyse her kimde, zâhiren veya bâtınen bir çeşit baş olma hevesi varsa o kimse, kulluğun ne olduğunu bilmemiş ve tevazuyu anlamamıştır. Nitekim zamanımızın halkında ve seçkinlerinde bu meyil mevcuttur. Öyleyse bunlar nasıl tevazu sahibi olacaklar?)

İlk cümlede görüldüğü üzre tevazu, "Allah'ın sırlarından bir sır" olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, oldukça çarpıcıdır çünkü tasavvufta bir şeyin sır olması, onun herkese açılmadığı; onun sadece marifetullah sahiplerine verildiği anlamına gelir. Bu yüzden olsa gerek ki tevazu, peygamberler ve sıddıkların ahlakı olarak nitelenmiştir.

...

Pâdişâhlık kaydını kor kul olan
Serv gibi dâimâ âzâd olur

İbn-i Edhem hırkasın ber-dûş idüp
Terk içinde sâhib-i irşâd olur

Bursevî'nin bu beyitlerinde de yukarıdaki düşüncelerinin anlamına uygun bir tevazu görülmektedir. Beyitlerde padişahlık ve hırka sevdasının yani riyaset düşüncesinin terk edilmesi öğütlenmiştir. Çünkü Bursevî'ye göre tevazunun hakikati, mutlak bunu gerektirmektedir. Böylelikle tevazu tanımında dikkat çeken bir husus da ortaya çıkmaktadır. Yukarıdaki metinde de buradaki beyitlerde de tevazunun zıddı olarak *kibir* değil, özellikle *riyaset* gösterilmiştir. Bunun sebebi, büyük sûfîlerin *hubb-ı riyaset*in yani makam sevgisinin, sâlikin kalbinden çıkarılmış en son arzu olduğuna inanmalarıdır.

[4] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 332.
[5] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 1206.

Tanrıya kul olan irer devlete
Kullara Tanrı olan ber-bâd olur

Bu gönül bağında esmez fikr-i gayr
Bu gönül Hak ile dâim şâd olur

Bu beyitlerde ise tevazu ile temelluk arasında farka değinilmiş; temelluk zemmedilmiştir. Zaten yukarıdaki tanımda, tevazu ile temelluk arasındaki farkın özellikle vurgulanması dikkat çekmektedir. Ve Bursevî, halkın tevazu diye bildiği davranışın esasında *yaltaklanma* olduğunu söyler.

Fakih Yönü

Şair, müellif, müfessir, mutasavvıf gibi yönleri bilinen Bursevî, bu kez bir fakih olarak karşımıza çıkıyor:

> *"Bir kimse mesh-i huffün câiz oldığını bilüp itikâd eylese, velâkin bi-tarîki'l-azîme her âbdestde ayagını gasl eylese lâ besdir. Bu cihetden nice ruhsatlar vardır ki azimet sûretine girer. Velâkin baz-ı azîmet vardır ki memnûdur; müsâfir olan kasr itmeyüp itmâm-ı salavât ve rekaât itmesi gibi. El-hâsıl müsâfire kasr-ı rekaât itmek vâcibdir. Şöyle ki eger itmâm iderse isâet itmiş olur. Zîrâ şer'da akıl ile ve rey ile amel yokdur."*[6]
>
> (Bir kimse, mest üzerine mesh etmenin caiz olduğunu bilip buna inansa fakat azimet yoluyla (daha zor ve asıl olanı seçerek) her abdestte ayağını yıkasa bunda bir sakınca yoktur. Bu açıdan, azimet şekline giren nice ruhsatlar (kolaylıklar) vardır. Fakat bazı azimetler (zor olanı seçmeler) vardır ki yasaktır; yolcu olanın namazı kısaltmayıp, namazları ve rekâtları tam kılması gibi. Kısacası, yolcuya rekâtları kısaltmak vaciptir. Eğer namazı tamamlarsa kötü bir iş yapmış (hata etmiş) olur. Zira şeriatta, akıl ve şahsi görüş ile amel edilmez.)

Bursevî, burada İslam fıkhının en ince ve kritik noktalarından biri olan *azimet ve ruhsat* arasındaki ilişkiden söz etmiştir. Bu konunun hassas olmasının sebebi, insanın akıl sahibi bir varlık olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü insan aklı, "Daha fazla ibadet, her zaman daha iyidir.", "Ne kadar çok zahmet çekilirse o kadar çok sevap kazanılır." ya da "Dört rekât namaz, iki rekât namazdan sayıca çoktur, o hâlde daha iyidir." gibi hükümleri mantıklı bulur. Ancak Bursevî'nin dile getirdiği fıkhî hükümler, insanın yalnızca aklıyla idrak edebileceği şeyler değildir.

Allah, kullarının ibadetlerinin makbul olmasının ölçüsünü, onların *zorluğuna* veya *miktarına* değil *emirlerine uygun hareket edilmesine* bağlamıştır. Bu yüzden -Bursevî'nin de dediği gibi- akıl ve şahsi görüşün şeriatta yeri yoktur.

Yahudilere Dair

> *"Yehûdların inâdlarına nazar eyle ki ammîleri evladından meb'ûs olan nebiyy-i kerîme mutâbaat itmeyüp âsî oldılar. Ve amm sınvu'l-eb olıcak ana isyân babaya isyândır. Ve pedere isyân ukûkdur ki sebeb- i gazab-ı Rahmândır. Anınçün Allâh Ta'âlâ Tâife-i Yehûd'ı, Kur'an'da gazab ve lanet ile zikr ider. Ve kâr-ı Yehûdda kat-ı rahm dahi vardır. Yanî dîn yüzünden kat-ı rahm itdikleri gibi dünyâ cihetinden dahi kâtı oldılar. Yanî hem sûrî ve hem manevî kâtılardır. Ve rahm ki Rahmân isminden me'hûzdur. Kâtıı Hak'dan maktûdur. Pes, Yehûd, neseb-i celâl-i âdemîdendir; neseb-i cemâlden degil."*[7]
>
> (Yahudilerin inatlarına bir bak ki amcalarının (Hz. İsmail'in) soyundan gönderilen şerefli Peygamber'e tabi olmayıp asi oldular. Oysa amca, babanın dengidir; bu yüzden ona isyan etmek, babaya isyan etmektir. Babaya isyan etmek ise ukûktur ki bu da Rahman'ın gazabına sebeptir. İşte bunun için Allah Teâla, Yahudi topluluğunu Kur'an'da gazap ve

[6] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 381.
[7] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 316.

> lanet ile anar. Ve Yahudilerin işinde 'sıla-i rahmi' kesmek de vardır. Yani din yönünden bağı kopardıkları gibi, dünya yönünden de koparıcı oldular. Yani hem zahiren hem de manevi olarak bağ kesicidirler. Ve 'rahm' (akrabalık bağı/rahim) kelimesi, 'Rahman' isminden alınmıştır. Onu (bağı) kesenin, Hak ile bağı kesiktir/Hak'tan kopmuştur. Öyleyse Yahudiler, insanlığın 'Celâl' soyundandır; 'Cemâl' soyundan değildir.)

Bursevî'nin Yahudilerden bahsettiği bu metin, Yahudilerin Hz. Muhammed'e inanmamalarını, teolojik ve sosyolojik iddialarla/delillerle, *soya sadakatsizlik* ve *metafizik kopuş* olarak değerlendiren bir eleştiri hükmündedir.

Bursevî, dinler tarihini ilgilendiren bir hususu 'aile meselesi' olarak ele almış; Hz. Muhammed'e tabi olmayı sadece dinî bir tercih değil, amcanın mirasına saygı olarak görmüştür. Yahudilerin reddini, bizzat kendi amcaoğullarına yapılmış bir isyan olarak nitelendirmiştir. Böylece suça ve cezaya farklı bir boyut kazandırmış; isyanları sebebiyle de lanetle anıldıklarından bahsetmiştir. Bursevî ayrıca *Rahim* (akrabalık/rahim) kelimesi ile Allah'ın *Rahman* isminin aynı kökten geldiğine dikkat çekmiş; akrabalık bağını kesen Yahudilerin bu kopuşunu, ilahi rahmetten mahrumiyet olarak değerlendirmiştir. Ki insanlığın *Celal* soyundan gelmelerini de bu mahrumiyete bağlamıştır.

Özetle Bursevî, Yahudilerin Hz. Muhammed'e iman etmemesini sadece teolojik bir inkâr olarak görmemiş, bunu 'kendi köklerine, akrabalarına ve dolayısıyla Allah'ın Rahman ismine' karşı yapılmış bir vefasızlık olarak yorumlamıştır.

Türklerin Hz. Muhammed'e Muhabbeti

> *"Bu fakîr tarîk-i Şâm'da ba'z-ı ebnâ-i sebîlden mesmû'um olmuşdur ki, "Rasûlullâh -sallallâhü aleyhi ve sellem- Ebû Tâlib'iñ beslemesi idi." dimişdir. Örf-i Türk'de ise besleme lafzı ta'zîmi muhildir. Belki tahkîr tarîkiyle dirse kâfir olup tevhîdi yitürür. Ve bî-dîn olup şöyle oturur."*[8]
>
> (Şam yolunda bazı yolculardan şunu işittim ki: Biri, 'Resûlullah -sallallahu aleyhi ve sellem-, Ebu Talib'in beslemesiydi.' dedi. Oysa Türk örfünde 'besleme' sözü, Peygamber'e gösterilmesi gereken saygıyı zedeler. Hatta, eğer bunu tahkir maksadıyla söylerse, kâfir olur ve imanını kaybeder. Ve dinsiz kalıp öylece ortada oturur.)

Bursevî'nin bu bahsi, *dilin, kültürün ve niyetin* iman üzerindeki hassas dengesini göstermesi bakımından çarpıcı bir örnektir. Bursevî'ye göre "Hz. Muhammed, amcası tarafından büyütüldü; amcası onu yedirdi, içirdi, giydirdi." demek ile "Hz. Muhammed, Ebu Talib'in beslemesiydi." demek arasında, kişiyi imanından edecek bir uçurum vardır. Nitekim Yûnus dediği gibi:

Söz ola kese savaşı söz ola bitüre başı
Söz ola agulu aşı balıla yağ ide bir söz

Makam ve Ezgiye Dair

> *"Ba'z-ı makâmât-ı mûsikiyye ile teganniyi tecvîz eylediler; meger ki anda lahn-ı fâhiş ola. Bu sûretde inkâr olunur. Zîrâ maksûd-ı bi'z-zât olan kırâat olunan Kur'an ve ilâhiyyât ve kasâidin nazmından meânîsine intikâl ve kalbi âlem-i manâya îsâldir. Ve hüsn-i savt ve teganni-i makbûl, bevâtını âlem-i kudse tahrîke vesîle-i tâmme ve vâsıta-i kâmiledir. Ve bir nesne ki hayra vesîle ola; hayırdır. Ve bu manâyı inkâr iden emr-i bedîhîde mükâbere ider ki lâ-ya'kildir. Ve bu tahrîk-i bâtınî ve iz'âc-ı derûnî, mübtedî ve mütevassıta göre gâlibdir. Ve şol ki müntehîdir; esbâb-ı zâhire ile tahrîke muhtâc degildir. Ve şol ki fenâ fillâh ehlidir; gûşı cümleden esamdır."*[9]

[8] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 567.
[9] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 926.

(Bazı müzik makamları ve ezgili okumaya cevaz verilmiştir. Ancak onda 'lahn-ı fahiş' (aşırı hata, manayı bozan veya edebe aykırı çirkin ezgi) olmaması şartıyla. Olursa (yani lahn-ı fahiş varsa) reddedilir. Zira makamlı okumada asıl amaç, okunan Kur'an'ın, ilahilerin ve kasidelerin lafzından manalarına geçmek ve kalbi, mana âlemine ulaştırmaktır. Ve güzel ses ile ezgili okumak, gönülleri manevi âleme doğru harekete geçirmek için tam bir vesiledir, mükemmel bir araçtır. Bir şey hayra vesile olursa o da hayırlıdır. Bu gerçeği inkâr eden, apaçık bir konuda inatlaşmış olur ve akılsızlık eder. Gönlü harekete geçirme ve heyecanlandırma, yolun başında olanlar ve ortasında olanlar onlar için gereklidir. Yolu tamamlamış olanlar, (makamla/ezgiyle) harekete geçirilmeye muhtaç değildir. Onlar 'Fenâ Fillâh' ehlidir, kulakları her şeye sağırdır; Hakk'ın sesinden başkasını duymazlar.)

Bursevî'nin bu sözleri İslam estetiğini, fıkhını ve sûfîlerin hâllerini birleştiren, musiki tartışmalarına "amaç ve araç" perspektifiyle bakan âdeta bir savunma metni hüviyetindedir. Bursevî, ezgiye veya makama 'mutlak serbestlik' tanımamış, onu tek bir şarta bağlamıştır: *lahn-ı fahiş* olmaması... Çünkü ona göre makam ve ezgi, sözün manasını kalbe taşımak için bir *araç*tır. Araç, taşınan yükü bozarsa veya ona zarar verirse o zaman kullanılmamalıdır. Yani başka bir deyişle sanat, hakikatin önüne asla geçmemelidir.

Bursevî, burada *"Bir şey hayra vesile olursa o da hayırlıdır."* diyerek fıkıh usulündeki "Vesileler, maksatların hükmünü alır." kuralını da işleterek meseleye başka bir pencere açmıştır. Bu, şu demektir: Eğer nağmeli ve ezgili okumak, gönüllere esenlik veriyorsa kalbi huşu ile dolduruyorsa makam da ezgi de hayra vesiledir, hatta bizzat hayrın kendisidir. "Makam ve teganni haram mıdır?" sorusuna sığ bir "evet/hayır" cevabı vermek yerine, "Onlar ne işe yarar?" sorusuna cevap arayan Bursevî, metnin son kısmında meseleyi tasavvuf açısından değerlendirmiş; sâliklerin seyirlerindeki duraklara göre makama/ezgiye olan manevi ihtiyaçlarından da söz etmiştir.

"Ey sıgır! İnsân ol ki aşkın demidir. Ve ey sagır! Perde-i sem'in kaldır ki hakâik hengâmıdır. Ya Kur'an ile tegannî itmek câiz olıcak, sâir ezkâr ile tegannî itmek niçün câiz olmaya. Ehl-i tegannî meclisine varmak mutlak münker ola; inkâr senin sıfâtındır ki anın sebebiyle marûf sana münker ve müstahsen olan müstakbeh gelür. Dirliginde kendine ve gayrıya fâide-i hakîkiyye olmadığı gibi, mevtinde dahi zikir nûruyla münevver olmadı ki cenazeden zikri men eyledin. Ve cehr ü tegannî hakkında halt söyledin. Nice men idersin zikri ki Kur'an'dır."[10]

(Ey sığır! İnsan ol, zira aşkın zamanıdır. Ve ey sağır! Kulağındaki perdeyi kaldır, zira şimdi hakikatlerin ortaya çıkacağı mevsimdir. Kur'an'ı makamlı okumak caiz oluyor da diğer zikirleri makamlı söylemek niçin caiz olmasın? Sen dersin ki: "Teganni ehlinin meclisine gitmek mutlak olarak kötüdür." Çünkü inkâr senin sıfatındır; bu sebeple iyiler sana kötü, güzeller sana çirkin gelir. Yaşarken kendine ve başkasına gerçek bir faydan olmadığı gibi, ölümünde dahi zikir nuruyla aydınlanamadın, cenazede zikri yasakladın. Zikri, açıktan ve makamlı okuma hakkında saçmaladın durdun. Aslı Kur'an olan zikri, nasıl yasaklarsın?)

Bursevî'nin bu ifadeleri, bir önceki metindeki ılımlı üslubunun aksine, son derece sert ve deyim yerindeyse meydan okuyan bir üsluba sahiptir. Bursevî, musiki karşıtlarına -muhtemelen de Kadızadeliler'e- karşı âdeta "Celal" sıfatıyla seslenmiştir.

Girişteki "*Ey sığır! İnsan ol!*" ifadesi, basit bir hakaret değildir. Bu hitapla muhatabının hissizliğini ve kabalığını dile getiren Bursevî, onları manen insanlık mertebesine henüz erişemedikleri için açıkça eleştirmiştir. Ayrıca muhatabına bir önceki metinde "inatçı" diyen Bursevî, burada ise "İnkâr senin sıfatındır." diyerek başka bir olumsuz vasfın altını çizmiştir. Bir önceki metinde, makamın/ezginin niçin gerekli olduğunu izah eden Bursevî, burada ise makamı/ezgiyi yasaklayanlara kim olduklarını hatırlatmıştır.

[10] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 1328.

Özetle, Bursevî iki metinde de *hissi, duyguyu* bir turnusol kâğıdı gibi kullanmıştır. Ona göre hissi, coşkuyu, duyguyu ve makamı anlayanlar "insan"; bunları değersiz addeden ve gürültü olarak görenler ise maneviyat perdeleri kapalı birer "sağır/sığır"dır.

Halk İçinde Hak ile Olmak

Bu başlık altındaki her bir metin, tek tek adabımuaşeret dairesinde de değerlendirilebilecek kıymetli fikirlerden meydana gelmiştir:

> *"Bir kimse bir meclisden rücû itdikde selâm virmek selâm-ı evvelden efdaldir ki bedeninde her şa'rası üzerine bin hasene yazılır ve bin derece ref olunur. Ve ol meclis ana yevm-i kıyâmete dek istigfâr eyler. Zîrâ zamân ve mekân insânın ameline hayran ve şerren şâhiddir."*[11]
>
> (Bir kimsenin meclisten ayrılırken verdiği selam, meclise girerken verdiği ilk selamdan daha faziletlidir. Bunu her yaptığında her bir saç teli üzerine bin iyilik yazılır ve mertebesi bin derece yükseltilir. Ve o meclis, kıyamet gününe kadar onun için bağışlanma diler. Zira zaman ve mekân, insanın yaptığı iyi veya kötü amellere şahittir.)

Bursevî'nin bu sözleri, zahiren basit bir görgü kuralını hatırlatmış gibi gözükse de söylediklerinin arka planında insan psikolojisi ve varlık felsefesine dair alt metinleri hissettirmektedir.

Elbette bir işe başlamak kadar, onu güzel bitirmek de esastır. Veda selamı da şüphesiz bu minvaldedir. Ayrılırken verilen bu selam, aslında ilişkinin devam edeceğine dair de bir taahhüttür. "Sizinle oturdum, konuştum; şimdi gidiyorum ama kalbimde size karşı bir kötülük yok. Selam sizin üzerinize olsun." demektir.

İnsan hafızası genellikle *son*ları unutmadığı için soğuk bir veda veya selamsız ayrılışın, kötü bir hatıra bırakacağı muhtemeldir. Bursevî, iyi veya kötü bu hatıranın *mekânın ruhu*na da işlediğinin altını çizmiştir.

> *"Bir kimse müezzine icâbet eylese, yanî müezzin söylediği kelimâtı ol dahi söylese, müezzine itâ olunan ecir kadar ana dahi ecir ihsân oluna."*[12]
>
> (Bir kimse, müezzinin çağrısına karşılık verip müezzinin söylediği kelimeleri tekrar etse müezzine verilen sevap kadar ona da sevap verilir.)

Bursevî, ibadetin sadece fiziksel hareketlerden ibaret olmadığını, kalpten bir yöneliş ve duyduklarını tasdik etmenin, en az işin kendisi kadar değerli olduğunu vurgulamıştır. İnsanın oturduğu yerden, sadece halis bir niyet ve tekrar ile müezzinin kazandığı sevabı kazanması, elbette Allah lütfunun da bir göstergesidir.

> *"Mürûet ve racûliyyet üç nesneden ibâretdir: Evvelkisi, sıdku'l-lisândır. Yanî togrı sözlü ola. Zîrâ sıdk-ı lehçe ve tîb-i lokma miftâhın dendânları gibidir ki, bî-dendân olan miftâh feth-i kufl itmez. Kezâlik kâzib olan kimseye bâb-ı murâd açılmaz. Ve ikincisi "def'u'l-ezâ ani'l-cîrân"dır. Yanî hânesi ve dükkânı civarında olanlara eziyyet ve cefâ itmeye. Ve illâ mevkif-i suâlde bi-husûsihi anın içün bin yıl mahbûs olur. Ve zulumât u arak içinde gark olup kalur. El-hâsıl Kur'an'da tavsiye olunan hukûkdan biri dahi hakk-ı cârdır. Ve üçüncisi "el-müvâsât mea'l-ihvân"dır. Yanî cümle müminleri husûsan sohbet itdügi kimseleri kendi gibi tutmakdır. Ve nimetde ve emsâlinde şerîk olmakdır. El-hâsıl bezl-i atâ kılmakdır ve nesne imsak itmemekdir."*[13]

[11] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 127.
[12] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 158.
[13] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 1130.

(Mertlik ve yiğitlik üç şeyden ibarettir:

Birincisi, dilin doğruluğudur. İnsan doğru sözlü olmalıdır. Zira sözün doğruluğu ve lokmanın helalliği, anahtarın dişleri gibidir; dişsiz olan anahtar kilidi açamaz. Bunun gibi, yalancı olan kimseye de murat kapısı açılmaz. İkincisi, komşulara eziyet etmemektir. İnsan, ev ve dükkân komşularına eziyet ve cefa etmemelidir. Yoksa ahiret sorgusunda, özellikle bunun için bin yıl hapis alır. Karanlık ve ter içinde boğulup kalır. Kısacası, Kur'an'da tavsiye edilen haklardan biri de komşu hakkıdır. Ve üçüncüsü, kardeşlerle yardımlaşmak, elindekini onlarla paylaşmaktır. Bütün müminleri, özellikle sohbet ettiği kimseleri, kendisiyle bir görmektir. Nimette ve benzeri şeylerde, onlarla ortak olmaktır. Kısacası, bolca ihsanda bulunmak ve hiçbir şeyi esirgememektir.)

Bursevî bu metninde, İslam ahlakındaki ve özellikle ahilik-fütüvvet geleneğindeki mertlik kavramının ne olduğunu ve ne olmadığını çok güzel izah etmiştir. Metin aynı zamanda, "Asıl pehlivan, sinirlendiğinde nefsine hâkim olandır." hadisinin de bir şerhi niteliğindedir.

Bursevî'ye göre gerçek yiğit, bileği bükülmeyen değil, dili yalan söylemeyen, komşusuna zarar vermeyen ve ekmeğini kardeşiyle paylaşandır. Mürüvvet aslında bu tanımıyla, toplumun âdeta *manevi sigortası* niteliğindedir. Çünkü çarşıda pazarda böylesine insanların varlığı, kuşkusuz asayişin peşinen sağlandığına delalet eder. Metindeki ifadelerden ikisi, özellikle dikkat çekmektedir: İlk olarak *ağız* hususen vurgulanmış gibidir. Doğru söz, helal lokma ve anahtar-kilit teşbihi, ağzın maneviyatın kapısı olduğunun işareti olmalıdır. İkinci olarak da "*... kendisiyle bir görmektir. Nimette ve benzeri şeylerde, onlarla ortak olmaktır.*" ifadesi, sadakanın bir adım ötesine işaret etmektedir. Çünkü burada geçen *ortak* ifadesi, "*Bende çok var, birazını sana vereyim.*"den çok farklıdır; *ortak* ifadesi, elindeki ekmeğini kardeşiyle sanki o ekmek ikisininmiş gibi bölüşebilmeyi anlatmaktadır.

Özetle Bursevî, asıl kahramanlığın kılıç sallamakla olmadığını; nefse hakimiyetle, toplumsal sorumlulukla ve paylaşmakla olabileceğini söylemiştir.

Okudun mı acabâ sen de kitâbü'l-ahlâk
Defter-i sînene yazdın mı mürûet göster[14]

İnsana Dair

Bursevî'nin bu başlık altındaki metinleri de *insanın ne olduğunu* ve *ne olmadığını anlattığı* fikirlerinden ibarettir.

"Yürî sen Kur'ansın. Yanî kitâb-ı câmi'sin ki enfüs ü âfâkın esrârı sende muzmer ve uluviyyât ve süfliyyâtın kemâlât-ı esmâiyyesi sana müyesserdir."[15]

(Yürü, sen Kur'an'sın! Sen, her şeyi kendinde toplayan bir kitapsın ki iç ve dış âlemin tüm sırları sende gizlenmiştir. Göklerin ve yerin taşıdığı ilahi isimlerin mükemmellikleri sana nasip edilmiştir.)

Bursevî, insana yakışacak en güzel, en değerli teşbihi, onu Kur'an'a benzetmekle yapmıştır. Bursevî, insanı et ve kemikten ibaret bir canlı olarak değil, kâinatın özü ve Allah'ın yeryüzündeki en büyük ayeti olarak nitelemiştir. Diğer bir ifadeyle "İnsan, kendisini okumayı bilirse aslında Hakk'ın kelamını okumuş olur." demiştir. Ayrıca metnin "Yürü!" hitabıyla başlaması ise insanın -manevi anlamda- yolda olmasına işaret etmek için olmalıdır.

Bursevî'nin insana dair bu sözleri, akla Şeyh Gâlib'in şu ifadelerini getirmektedir:

[14] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 1130.
[15] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 651.

Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen

"Sakın imdi hâline magrûr olup hevâlanma. Zîrâ âhir menzilin kabirdir. Eger hurşîd gibi serin felek-i râbiâya irse yine sen hâkde bir zerresin. Ve eger bahr-i mescûr gibi her tarafın mâl-a-mâl olsa yine sen bir katresin. Ve sen dârâtla Dârâ olsan bir gün yine zebûnsun. Ve pehlevânlıkda Rüstem ve Sührâb olsan bi'l-âhire ser-nigûnsun. Mâ-i mehînden oldığını ne tîz unutdun. Ve pederin yolı olan tevbeyi koyup ne makûle ısrâr yolunı tutdun. Gel ey gâfil halka eziyyet ve âzâr itmegi ko. Zîrâ cümleniz nefs-i vâhideden mahlûk olmuş akrabâsınız. Ve ecânibden oldığınız sûretde yine ihvân ve ahibbâsınız. Ve insâniyyet postunı çıkarup kurd mı olacaksınız ve kilâb gibi cîfe-i dünyâ üzerine hırıldaşup ne bulacaksınız. Aglan şol gün içün ki gözlerden kan gele ve inlen şol mevt içün ki ol demde kimi aglaya kimi güle."[16]

(Sakın şimdi hâline gururlanıp havalanma! Zira son durağın kabirdir. Başın güneş gibi dördüncü kat göğe erişse bile, yine de sen toprakta bir zerresin. Her tarafın coşkun bir deniz gibi olsa da sen sadece bir damlasın. Sen ihtişam ve debdebe ile -İran hükümdarı- Dârâ olsan bile, sonunda aciz ve düşkün olacaksın. Pehlivanlıkta Rüstem ve Sührâb olsan bile, sonunda baş aşağı devrileceksin. Bir damla değersiz sudan (spermden) olduğunu ne çabuk unuttun! Babanın (Hz. Âdem'in) yolu olan tövbeyi bırakıp nasıl günah yolunu ısrarla seçtin? Gel ey gafil! Halka eziyet etmeyi ve incitmeyi bırak. Çünkü hepiniz tek bir nefisten (Hz. Âdem'den) yaratılmış akrabalarsınız. Ve görünürde birbirinize yabancı bile olsanız, aslında kardeş ve dostsunuz. İnsanlık postunu (kıyafetini) çıkarıp kurt mu olacaksınız? Ve köpekler gibi dünya leşi üzerinde hırlaşarak ne bulacaksınız? Gözlerden yaş yerine kan geleceği o gün için ağlayın! Ve ölüm için inleyin çünkü o anda, kimi ağlar, kimi güler.)

Bursevî, bu metniyle insanın nefsine ve egosuna karşı sarsıcı ikazlarda bulunmuştur. Âdeta nefis ve ego, yakalarından tutulup silkelenmiştir. İnsanın kibrine yol açacak her vasfı (soy, güç, makam, zenginlik), tek tek hedef alınmış; her biri için insanın acziyeti hatırlatılmıştır.

Bursevî, insanoğluna evvelinin su, ahirinin toprak olduğunu da tane tane anlatmış; su ve toprak arasındaki süreçte insanın -Dârâ da olsa Rüstem de olsa- sahip olduğu sıfatların bir hiç olduğunu dile getirmiştir. Özetle "Ben oldum." demenin büyük bir gaflet olduğunu söylemiş, tek gerçeğin ölüm olduğunu zikretmiştir.

"Nazar eyle ki bedende rûh olmasa beden kıvâm bulmaz. Belki mütelâşî olur. Anınçün dirler ki "İnsân rûh-ı âlemdir." Yanî âlemin bekâsına sebeb insândır; bedenin bekâsına bâis rûh oldıgı gibi."[17]

(Düşün ki bedende ruh olmazsa beden ayakta duramaz; dağılıp yok olur. Onun için "İnsan, âlemin ruhudur." derler. Yani tıpkı bedenin hayatta kalmasına ruhun vesile olması gibi âlemin devamına sebep de insandır.)

Bursevî, bu metninde de insanın ruh-beden ilişkisine kısaca değinmiştir. Özellikle ruhun önemine vurgu yapmıştır. İnsanın varlığını, âlemin devamlılığı için vesile kılmış; insanı, bir nevi âlemin sigortası olarak görmüştür.

[16] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 728.
[17] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 912.

> *"Her kim dünyâ cihetinden hasîs ve denî ise âhiret cihetinden dahi böyledir. Zîrâ dünyâyı bezle cüret idemeyen umûr-ı uhreviyyeyi bezle dahi cesâret idemez. Kanda kaldı ki bezl-i rûh ide."*[18]
>
> (Her kim dünya bakımından cimri ve kötü tabiatlı ise ahiret bakımından da böyledir. Zira dünya malını bolca vermeye cüret edemeyen, ahiret işleri için de fedakârlığa cesaret edemez. Kaldı ki canını feda etsin!)

Bursevî, insanın *dünya hâli* ile *ahiret hâli* arasında doğrudan bağlantı kurmuş; cimriliği ise davranış bozukluğu olarak değil, insan için varoluşsal bir hastalık olarak görmüştür. İnsanoğlunun maddeyle yahut maddiyatla kurduğu ilişki, Bursevî'ye göre yaratıcıyla olan ilişkisinin turnusol kâğıdı niteliğindedir.

Yeme İçmeye Dair

Bursevî'nin yiyeceklerle/içeceklerle alakalı düşüncelerini paylaştığı bu metinler, gıdaların sadece biyolojik besin değerlerine sahip olmadığını, aynı zamanda manevi ve sembolik anlamlar taşıdığını göstermektedir.

> *"Fe-emmâ lebeni, lahmi gibi degildir. Zîrâ leben, nebâtât-ı kesîrenin havâss-ı latîfesini hâvîdir. Anınçün Cenâb-ı Nübüvvet, leben şurb itdiklerinde bereket ve ziyâde ile duâ iderlerdi. Hâssasından gayrı hod fıtrat-ı asliyyeye dâldir. Anınçün leyle-i Mirâc'da şurb-i lebeni ihtiyâr eyledi."*[19]
>
> (Fakat (sığırın) sütü, eti gibi değildir. Zira süt, çok çeşitli bitkilerin latif, hoş, ince ve şifalı özelliklerini içerir. Onun için Hz. Peygamber, süt içtiklerinde onun bereketlenmesi ve artması için dua ederlerdi. Süt, bu özelliğinden başka, bizzat temiz yaratılışa da işarettir. Onun için Peygamber Efendimiz, Miraç gecesinde süt içmeyi tercih etti.)

Bursevî'ye göre süt, doğanın özüdür. Süt içmek, aslında bütün şifalı bitkilerin özünü içmek gibidir. Esasında süt, bitkiler âleminin rafine edilmiş ruhudur. Bu özelliğiyle de hayvanın sütüyle etinin birbirinin dengi olmadığı özellikle vurgulanmış; sütün, temiz yaratılışı işaret ettiğinden bahsedilirken Hz. Muhammed'in miraca çıkmadan evvel, Cebrail (a.s) tarafından sunulan içecekler arasından sütü tercih etmesine atıf yapılmıştır.[20] Ve böylelikle sütün, temiz fıtratı temsiliyeti de hatırlatılmıştır. Ayrıca sûfîlerin nefislerini terbiye sürecinde etten uzak durmaları da bu çerçevede değerlendirilebilir.

> *"Mecnûna şerbet içürdükleri ıslâh-ı dimâg içündür. Zîrâ eczâ-i şerbet hâssası ile müessirdir. Ve baz-ı meshûr ve mecânîne eyyâm-ı baharda bakardan hâsıl olan tereyagı, ale'r-rîk elli dirhem içürseler hâssası ile şifâ bula. Zîrâ bakar, envâ-i nebâtâtdan otlayup anların hâssaları süde ve südden yaga intikâl ider. Nitekim aselde şifâ oldıgı dahi bu manâya dâirdir. Zîrâ zenbûr-i asel, eczâ-i aseliyyeyi nebâtât ve ezhâr ve esmârdan ahz ü cezb eyler. Ve bakar câmûsa ve gayrıya şâmildir. Ve def'a-i vâhidede elli dirhemi içmege tâkat yog ise bârî birkaç sabâh birer mikdâr nûş ide."*[21]
>
> (Deliye şerbet içirmeleri, beynini iyileştirmek içindir. Çünkü şerbetin içindeki maddeler, kendine has özellikleri ile etkilidir. Bazı büyülenmişlere ve delilere, bahar günlerinde sığırdan elde edilen tereyağı aç karnına elli dirhem içirilirse bu yağın özelliği sayesinde onlar şifa bulurlar. Çünkü sığır, çeşitli bitkilerden yer ve onların özellikleri süte, sütten de yağa geçer. Nitekim balda şifa olması da bu sebepledir. Çünkü bal arısı, balın özünü bitkilerden, çiçeklerden ve meyvelerden alıp toplar. Buradaki sığır ifadesi, mandayı ve diğerlerini de kapsar. Ve eğer bir defada elli dirhemi içmeye gücü yetmiyorsa

[18] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 1128.
[19] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 334.
[20] Müslim, *Sahîh-i Müslim* (Beyrut: Mektebetü'r-Ruşd, 2013), "İman", 74/259.
[21] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 382.

bari birkaç sabah birer miktar içsin.)

Bursevî'nin bu metni, tıbb-ı kadim veya halk hekimliği diyebileceğimiz bir perspektifle zihinsel/manevi hastalıklara, doğanın şifasıyla tedavi sunan ilginç bir reçetedir. Bursevî, deliliği ve büyülenme hâlini sadece ruhani bir sorun olarak görmemiş; "... beynini iyileştirmek içindir." diyerek sorunu beyne indirgemiştir. Akıl hastalığını, beyindeki kimyasal dengenin bozulması olarak görmüştür. Bu yüzden tedaviyi yalnızca manevi çözümlerde değil, ilk olarak maddede aramıştır.

Reçetede bahar günlerinin özellikle zikredilmesi de tesadüfi olmamalıdır. Çünkü baharda doğa yeniden canlanır; otlar tazedir, yaşam enerjileri en yüksek seviyededir. Hasta konumundaki insanda da durum tam tersinedir; sıkıntılar bu dönemde kendini göstermeye başlar. Nitekim divan şiirinde baharın, deliliğin arttığı mevsim olarak işlenmesi de manidardır:

Esirdi cûş-ı mahabbetle ehl-i sevdâ hep
Dimâga bûy-ı cünûn verdi rûzgâr-ı bahâr

Şeyh Gâlib

❁

"Husûsan ki sûkda matbûh ve ma'mûl olan nesnelerde taharrî ve ihtiyât gerekdir. Meselâ ba'z-ı nesnelerde yumurta korlar. Mukaddem yumurtayı bir hoş gasl itmek gerekdir. Ve su içinde kaynadığı sûretde dahi gasl itmek lâzımdır. Zîrâ bazıları hîn-i galayânda münkesir olup içine murdâr su girüp murdâr olur."[22]

(Özellikle çarşıda, pazarda pişirilen ve satılan yiyecekleri, iyice araştırmak ve tedbirli olmak gerekir. Mesela bazı şeylerin içine yumurta koyarlar. Yumurtayı kırmadan önce güzelce yıkamak gerekir. Ve yumurta su içinde haşlandığı takdirde dahi önceden yıkamak lazımdır. Zira bazıları kaynama anında kırılır; içine -kabuğundaki pislik yüzünden kirlenen- pis su girer ve böylece yumurta murdar olur.)

Bursevî'nin bu ifadeleri, basit mutfak tavsiyesinden çok öte, Müslümanın hayata bakışını özetler niteliktedir. Müslüman temiz, titiz ve dikkatli olmalıdır. Çünkü temizlik, kuşkusuz imanın bir gereğidir.

❁

"Bu fakîrin katında hak budur ki sirkenin nef'i teshîn-i beden iledir. Yanî bedeni kızdırup sâir taâmın kuvvetin virmesiyledir. Fukarâya nisbetle gûyâ tayyibâtdan bedeldir... Pes, sirke bu cihetden memdûhdur. Ve rahîs olmagla fukarâ taâmıdır."[23]

(Benim nezdimde hakikat şudur ki sirkenin faydası, bedeni ısıtmasıyladır. Yani bedeni ısıtıp diğer yiyeceklerin kuvvetini vermesiyledir. Fakirlere göre sanki güzel yiyeceklerin yerini tutar... Sirke, bu yönüyle övülmüştür. Ve ucuz olduğu için fakir yemeğidir.)

Bursevî bu söyledikleriyle, "Sirke ne güzel katıktır."[24] hadis-i şerifinin âdeta sosyolojik ve ekonomik açıdan şerhini yapmıştır. Sirke, en lezzetli veya en besleyici olduğu için değil, ulaşılabilirliği yönünden övülmüştür. Bursevî, sarımsak ve sirkenin fakire bal gibi tatlı geldiğini de şöyle ifade etmiştir:

Sîr ü sirke vü bunlara emsâl
Fukarânın gelür dimâgına bal

❁

[22] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 435.
[23] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 1654.
[24] (Müslim, "Eşribe", 164-169).

> *"Şürb-i dühânda ise menfaat yokdur. Belki dühân eşyâ-i zârredendir ki tagyîr-i tıbâ ve tebdîl-i fıtrat-ı selîme ider. Eseri budur ki, şâribinde savm u salât ve sâir erkânı istiskâl itmek vardır. Farzı istiskâl itmek ise küfürdür. Pes, istiskâle müeddî olan nesne dahi ana kıyâs oluna. Ve Kurân'da gelür: "وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ" Yanî hilkat-i cin ve insden maksûd olan ikrâr-ı rubûbiyyet ve muktezâsınca ubûdiyyetdir. Ve çün dühânın şürbünde noksân-ı ubûdiyyet hâsıl ve belki hidmet-i dîn, bi'l-külliye zâil olur. Nitekim nehâr-ı ramazânda keyfiyyât-ı nefsâniyyeye maglûb olup amden iftâr iderler. Binâen alâ hâzâ, tarîk-ı harâm olan dahi harâmdır. Ve böyle mevâzıda sedd-i zerâyi itmek vâcibdir. Bu manâdan gâfil olup ibâhatine risâle ketb idenler veya hılline fetvâ yazup virenler câhillerdir. Zebûn-ı nefs-i emmâre ve maglûb-ı tabîat olmakdan nâşî şer'i akla ve hakîkati hayâle uydurmaga çalışırlar. Le'anehümüllâhü Taâlâ ve men teba'ahüm ecmâîn."*[25]
>
> (Tütün içmekte hiçbir fayda yoktur. Aksine tütün, mizaçları değiştiren ve temiz fıtratı başkalaştıran zararlı şeylerdendir. Bunun eseri şudur ki onu içende oruç, namaz ve diğer dinî rükünleri ağır bulma durumu vardır. Farzı ağır bulmak, yük görmek ise küfürdür. Öyleyse, bu ağır görmeye sebep olan nesne de ona kıyas edilmelidir. Ve Kur'an'da gelir: "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." Yani cinlerin ve insanların yaratılışından maksat, Allah'a gereğince kulluk etmektir. Ve mademki tütün içmekte kulluk noksanlığı meydana geliyor, hatta din hizmeti büsbütün yok oluyor; nitekim Ramazan'da nefsani isteklere yenik düşüp kasten oruçlarını da bozarlar. Buna dayanarak harama giden yol da haramdır. Ve böyle yerlerde "sedd-i zerâi" yapmak, kötülüğe giden yolu kapatmak vaciptir. Bu manadan gafil olup onun mübahlığına dair risale yazanlar veya helalliğine fetva verenler ise cahillerdir. Nefs-i emmarenin esiri ve alışkanlıkların mağlubu olmaktan dolayı şeriatı akla; hakikati de hayale uydurmaya çalışırlar. Allah Teala onlara ve onlara uyanlara lanet etsin.)

Bursevî'nin bu düşünceleri, Osmanlı döneminde tütün kullanımı etrafında dönen sert tartışmaların bir yansıması olmalıdır. Bursevî, burada sadece fıkhî görüşünü beyan etmekle kalmamış, aynı zamanda karşıt görüştekileri ağır bir dille eleştirmiştir.

Bursevî öncelikle, zincirleme bir sebep sonuç ilişkisi kurmuş; tütünün fıtratı bozduğunu söyledikten sonra bedenin zayıf kalarak farzları yük olarak görmesine işaret edilip küfür işlendiğine dikkat çekmiştir. Tütünün, Allah'a layıkıyla kulluk etmeyi engellediği söylenmiş; hatta bazı kişilerin nefislerine yenik düşüp tütün yüzünden oruçlarını bozdukları söylenmiştir. Buradan hareketle de tütünün harama götüren bir yol olduğuna işaret edilip haram sayıldığı ifade edilmiştir.

Metnin en dikkat çekici noktası ise son kısmıdır. Bursevî, tütünün mübahlığına ve helalliğine dair cevaz verenleri öncelikle cahillikle suçlamış; ardından da onlara lanet etmiştir.

Sonuç

İsmail Hakkı Bursevî, geride bıraktığı sayısız eseriyle Anadolu'nun ilim ve düşünce dünyasına katkıda bulunmuş en mühim şahsiyetlerinden biridir. Bu çalışmayla; bu mühim şahsiyeti sadece klasikleşmiş *müfessir* ve *mutasavvıf* kimlikleri üzerinden incelemek yerine; onun külliyatı içinde satır aralarında kalmış, araştırmacıların gözünden kaçmış veya yeterince üzerinde durulmamış özgün düşüncelerine ve fikriyatına dikkat çekilmek istenmiştir.

Sübha'dan da anlaşıldığı üzere Bursevî, sadece tekkede manevi terbiye ile meşgul bir mürşid değil, aynı zamanda hayatın içindeki farklı konulara dair sözü olan bir münevverdir. Çalışmada yer alan *Edebe Dair* ve *Tevazuya Dair* isimli bölümler, onun ahlaka dair hassasiyet noktalarını gösterirken *Halk İçinde Hak ile Beraber Olmak* bahsi ise onun toplumdan uzak durmak yerine, hayatın dinamikleriyle iç içe bir dervişliği benimsediğine işaret etmektedir. Bursevî'nin münevver portresinin, bu çalışmada ele alınan *Fakih Yönü* ile daha da belirginleştiği söylenebilir. Meseleleri sadece tasavvufî cezbe ile değil fıkıh ilmi ve şer'î ölçülerle ele alması, onun zülcenâheyn bir âlim olduğunu gösterir niteliktedir. *Yeme İçmeye Dair*

[25] Mahmûd Nâsıh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, 2029.

tespitleri ise onun madde ile mana arasında kurduğu ilişki ve denge ile tıbb-ı kadim hassasiyetini yansıtmaktadır. Öte yandan *Makam ve Ezgiye Dair* görüşleri, Bursevî'nin insan psikolojisine ve estetiğe ne denli hâkim olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Sosyolojik ve teolojik birer gözlem niteliği taşıyan *Türklerin Hz. Muhammed'e Muhabbeti* ve *Yahudilere Dair* bölümleri ise müellifin toplumsal dinamikleri okuma şekline ışık tutmaktadır. *İnsana Dair* ortaya koyduğu tüm bu fikirler bir araya getirildiğinde görülmektedir ki İsmail Hakkı Bursevî, insanı sadece biyolojik veya sadece ruhani bir varlık olarak değil yediğiyle, içtiğiyle, estetik zevkiyle, öfkesiyle ve sevgisiyle bir bütün olarak görmektedir.

Netice itibarıyla bu çalışma, Bursevî'nin eserlerinin satır aralarında kalmış bu insanî ve hayatî detayların, aslında onun fikriyatının en canlı damarları olduğunu göstermektedir.

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HATTATLIĞI ÜZERİNE

Süleyman BERK*

XVIII. asırdan mutasavvıf ve müfessir olarak tanınan İsmail Hakkı Bursevî'nin "hattatlık" yönü de bulunmaktadır. Osmanlı hat sanatının ekol sahibi ve devir açmış hattatlarından Hâfız Osman (1642-1698)'dan [1] ders alması cihetiyle hattat tezkirelerinde de adı geçmektedir.

Daha çok mutasavvıf ve müfessir yönü öne çıkan Bursevî'nin bu konuda birçok eseri bulunmaktadır. Bursa Ulucami kürsüsünden anlattığı derslerden oluşan tefsiri *Rûhu'l-Beyân* en çok bilinen eserlerindendir. Birçok disiplini içerisinde barındırması bakımından bu tefsir çok önemlidir.

Tefsirinde *Mesnevî*'den, Hakîm Senâî, Saib, Attar, Örfi, Câmî, Şeyh Magribî, Hafız divanlarından seçtiği beyitlerin yanı sıra Muhyiddîn-i Arabî'nin, Sadreddin Konevî'nin, Üftâde'nin, Hüdâyî'nin, Osman Fazlî'nın, Ali Dede'nin, Sofyalı Bâlî'nin birçok mülahazalarını ilave ettikten sonra kendi düşüncelerini de eklemiştir. Rumeli'de iken yazmaya başladığı tefsirini 3 Eylül 1705 tarihinde Bursa'da tamamlamış, tefsir için düzenlenen hatim programı Ulucami de muhteşem bir kalabalık ile yapılmıştır. İsmail Hakkı Bursevî, tefsiri kaleme alması hakkında; *"Hazret-i Fahr-i 'âlem -salla'llâhü 'aleyhi ve sellem- Efendimüz lutfen bu 'abd-i memlûklerinün gönlüni ihyâ'en ve tenezzülen arkamı sığadılar ve beyân-ı hoşnûdî buyurub, "ümmetüm için bir tefsîr yaz" diye emir buyurdılar. Bunun üzerine bir tefsîr yazdum."* şeklinde eserlerine not düşmüşlerdir.[2]

Bursevî, Zilkade 1063/Ekim 1653'te Bulgaristan'ın Aydos şehrinde dünyaya gelmiştir. Çok erken yaşta,

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, hattatberk@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6495-2575

[1] Hattat Hâfız Osman Efendi: 1052/1642 yılında İstanbul Haseki'de dünyaya gelmiştir. Babası, Haseki Sultan Camii müezzini Ali Efendi'dir. Küçük yaşta Kur'an-ı Kerim'i ezberlediği için kendisine "Hâfız" lakabı verilmiştir. Yazıyı, önce hattat I. Derviş Ali'den meşk etmiştir. Derviş Ali o sıralar çok yaşlı olduğundan, bu kabiliyetli genci, önde gelen talebelerinden olan Suyolcuzâde Mustafa Eyyûbî Efendi'ye gönderdi. Hâfız Osman, Suyolcuzâde'den 1070/1686 tarihinde, on sekiz yaşında iken icâzetnâme almıştır. Hattat Hâfız Osman Efendi, Şeyh Hamdullah yazı ekolünün inceliklerini öğrenmek için Nefeszâde Seyyid İsmail Efendi'den yeniden meşke başladı. Bu meşkle, Şeyh vadisinin bütün özelliklerini öğrendi ve 1090/1678'den sonra Şeyh Hamdullah üslûbunda yazmaya başladı. Ağakapılı İsmail Efendi'nin *"Hüsn-i hattı biz bildik, Osman Efendimiz yazdı"* sözü çok meşhur olmuştur. Hattat Hâfız Osman Efendi, genç denilebilecek bir yaşta 29 Cemâziyelevvel 1110/ 3 Aralık 1698 tarihinde vefat etmiştir. Kabri, Kocamustafapaşa Sümbül Efendi Camii haziresindedir. Hattat Hâfız Osman Efendi birçok talebe yetiştirmiştir. Bunların içinde en çok tanınanları, Yedikuleli Seyyid Abdullah Efendi, Rodosizâde Abdullah Efendi, II. Derviş Ali ve Hasan Üsküdârî, İsmail Hakkı Bursevî'dir. Bk., Müstakimzâde Süleyman Sadeddin. *Tuhfe-i Hattâtîn* (İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyatı, 1928), 301- 304; Şevket Rado, *Türk Hattatları* (İstanbul: Tifdruk Matbaacılık, 1984), 109- 114; Süleyman Berk, "Tasarımı ve Metniyle Farklı Bir Baskı Hilye-i Şerîfe" *Dinî Araştırmalar Dergisi* 20/51 (2017), 171; Süleyman Berk, *İlâhî Çizgiler Hat Sanatının Öncüleri (I- II)* (İstanbul: Demirören Yayınları, 2025), 167- 173.

[2] *Bursevî'nin Kaleminden Eserlerinden Örnek Hatlar* (Bursa: Yıldırım Belediyesi Yayınları, 2025). İsmail Hakkı Bursevî Yılı münasebetiyle düzenlenen sergi kataloğu.

yedi yaşında annesini kaybetmiştir. Bir ara Edirne'ye gidip dînî ilimlerle birlikte hüsn-i hat dersleri gören İsmail Hakkı, Edirne'den ardından İstanbul'a geçerek Celvetî şeyhi Osman Fazlî Efendi'ye intisap etti. Osman Fazlî Efendi'den ilmî ve irfânî tahsilinin yanında meşhur hattat Hâfız Osman Efendi'den de yazı meşk etti.

İstanbul'dan sonra şeyhi tarafından Üsküp'e gönderildi. Burada halkı irşad edip ders verdi. Harap bir tekke onarılarak kendisine verildi. Bu arada Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin kızı ile evlendi. Üsküp'ten bir ara Edirne'ye geldi. Buradan Osman Fazlî Efendi tarafından Bursa'ya halife olarak gönderildi. Burada şeyhinin tavsiyesi üzerine vaaz vermeye ve Kur'an-ı Kerim'i Fâtiha suresinden başlayarak tefsir etmeye başladı. *Rûhu'l-Beyân* tefsiri bu şekilde ortaya çıktı.

Çok hareketli bir hayat sürmüş olan Bursevî, geniş Osmanlı coğrafyasında çeşitli vesilelerle Mekke, Medine, Kahire, Şam gibi şehirlere gitmiştir. Ömrünün sonlarına doğru bir ara Üsküdar'a gelip yerleşti ise de irşad bakımından istediği verimi alamadığından Bursa'ya döndü. Kendi imkânlarıyla Tuzpazarı'nda bir cami yaptırdı. 9 Zilkade 1137/20 Temmuz 1725 tarihinde vefat etti ve kendi yaptırdığı caminin kıble tarafına defnedildi. Ölümünden önce kaleme aldığı *Kitâbu Nakdi'l-Hâl* isimli eserinde bulunan "*Hakkıyâ envâr-ı Hak'la pür oldu merkadi*" mısraıyla ölümünü önceden haber verdiği kabul edilir.[3]

İsmail Hakkı Bursevî'nin Hattatlığı

İsmail Hakkı Bursevî, yazı sanatında ana damar diyebileceğimiz, Aklâm-ı sitte'nin gelişmesindeki öncü hattatlar olan Şeyh Hamdullah, Ahmed Karahisârî ve Hâfız Osman silsilesine dâhil olup Hâfız Osman Efendi'den ders almıştır. Hocası Hâfız Osman Efendi, Şeyh Hamdullah sonrası Aklâm-ı sitte'ye yön veren hattattır. Kendisi bir mutasavvıf ve ilim adamı olarak yazı sanatına çok ağırlık veremese de istinsah ettiği kitaplardaki yazılarından aldığı eğitimin tesirini görmekteyiz.

Hat sanatının önemli kaynaklarından Suyolcuzâde Mehmed Necib Efendi, *Devhatü'l-Küttâb* isimli eserde İsmail Hakkı Bursevî biyografisi verilmiştir. Kezâ, Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi'nin telif ettiği *Tuhfe-i Hattâtîn* isimli eserde de biyografisine yer verilmiştir. Müstakimzâde'de bulunan biyografi şöyledir:

> *"Şeyh İsmail Hakkı bin Bayram Çavuş bin Hudâbende (İsmail-i Hakkı) Pederleri şehrîdir. Kendi vilâdeti Rumeli'nde Aydos nâm kasabada vaki olmuştur. Sülüs ü neshi üstâd-ı şöhret-mendi Hâfız Osman Efendi'den taallüm edip hatt-ı ta'likte dahi hoş-nüvis idi. Tarika-i Celvetiyye'den Atpazârî Seyyid Osman-ı Fazlî'nin halifesidir. Üsküp ve mısr-ı Kâhire ve Şâm-ı şerîfte ikâmet ve Üsküdar'da Ahmediyye Camii'nde yevm-i Cum'a niçe zaman meşihat ve sonra mahrûse-i Bursa'da mütevattın iken rıhlet ve zâviyesi ittisâlinde vedi'a-i türbet kılındığı târihi Bursalı Hâdi Efendi'nin bu mısra'ıyla zabt olundu: "Hak Hak didi azm eyledi Hakki Efendi cennete"* (1137).
>
> *Âsârından üç cildde Rûhu'l-Beyân nâmında mev'ize-i Kur'aniyye ve Tefsîr-i Beyzaviyye'nin evvelinden Fâtiha'ya dek Şerh-i Beyzâvî ve Sûre-i Nebe'e'den âhir-i Kur'an'a dek Kâdî Hâşiyesi ve Şerh-i Nuhbe ve sâir mecmû'aları vardır. Tab'-ı şi'rîleri [numunesi] olarak bir beytleri bu mahalle kayd olundu.*
>
> *Hamîde kaddile baksan ne hâle döndüm ben*
> *Ya nûn şekline girdüm yâ dâla döndüm ben"*[4]

"Kâtip Neshi" diyebileceğimiz bir üslupla istinsah ettiği eserlerdeki "yazı temizliği" ve "el sağlamlığı" onun yazı sanatında sağlam bir temele dayandığını göstermektedir. Hattatlardan ziyâde, kitap istinsah

[3] İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatı ile ilgili daha geniş bilgi ve kaynakça için bk., Ali Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/102- 106.

[4] Suyolcuzâde Mehmed Necib, *Devhatü'l-Küttâb*, nşr. Kilisli Muallim Rifat (İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1942), 39; Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 126-127; Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*, nşr. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 116.

eden kâtiplerin çoğalttığı eserin çoğunda bunu göremeyiz. Fakat Bursevî'nin aynı zamanda müellifi olduğu ve istinsah ettiği eserlerde el sağlamlığını ve yazının temizliğini, berrak ve okunur olduğunu görmekteyiz.

Bursevî, yazı sanatında daha çok müstensih olarak karşımıza çıkmaktadır. Filhakika, istinsah ettiği eserlerinde Muhakkak, Sülüs ve Celî Talik olarak yazdıkları da bulunmaktadır. Talik kıt'alar da yazma eserleri arasına serpiştirilmiştir. Levha olarak eserine şimdilik rastlamadık.

Bursevî'nin hat sanatındaki konumu ile ilgili olarak, istinsah ettiği eserlerinden yola çıkarak daha gerçekçi değerlendirmeler yapabiliriz. İstinsah ettiği eserlerinde yazı, gayet işlek ve okunaklıdır. Fakat bu yazılanları mahza sanat eseri olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bunlar "Kâtib Neshi" veya okunaklı ve satırında yazılar olarak vasıflandırılabilir.

Bursevî'nin, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan "*Hayatu'l-Bâl*" isimli eserinin (Genel, 84) vr. 164b-165a'da bulunan Muhakkak Besmele yazısı onun yazı sanatı hakkında bize bilgi verebilecek niteliktedir. Kezâ, aynı yazmanın 165b- 166a sahifelerini kaplayan Sülüs yazısı, yazı dersi almış bir müstensihin yazısı edâsındadır. Burada: "*Vemâ erselnâke illâ rahmeten li'l-âlemîn*" ayeti yazılmıştır.[5]

Bursevî, "Talik Kırması" diyebileceğimiz yazı ile de eser istinsah etmiştir. Burada da aynı şekilde sanatlı bir eser çıkarmaktan ziyade kitap çoğaltma amaçlı yazılmıştır. Dolayısıyla, yazının estetik kurallarına tamamen uygun bir hususu beklememiz doğru değildir. Bursa İnebey Kütüphanesi'nde bulunan *Rûhu'l-Beyân* tefsiri bu yazı ile istinsah edilmiştir. İlk sahifede Nesih hattı ve kırmızı mürekkeple Besmele yazıldığını görüyoruz. Bu yazı dikkatlice incelendiğinde, kâtibinin yazı dersi aldığını anlamak mümkündür.[6]

Kırma talik ile yazdığı bir diğer eseri yine Bursa İnebey Kütüphanesinde bulunmaktadır.[7] 35 satır olarak yazılan bu eserde satır araları sıkışık olmasına rağmen metnin genel görünümü gayet rahat durmaktadır. Sure başında Nesih hat ile yazılan Besmele sanat özelliği bakımından Bursevî'nin durumunu göstermektedir. Hâfız Osman Efendi gibi büyük bir ustadan meşk ettiğini belli etmektedir.

Bundan başka Talik kıt'a şeklinde yazılarına da rastlıyoruz. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan bir yazma eserin arasında dört satır kıt'a şeklinde Talik eseri bulunmaktadır.[8] İki kıt'a aşağıdan yukarı diğer iki kıt'a da yukarıdan aşağıya mâil olarak yazılmıştır. Metni şöyledir:

Cehâlet bir marazdır katı acı
Kemâl-i ma'rifet onun ilâcı

Demiş ârif olanlar bu sözü hak
Ne müşkil derd imiş ta'lîm-i ahmak

Yine kıt'anın alt tarafında ketebe kaydı bulunmaktadır ki metni şöyledir: *"Meşekahu'l-abdu'l-fakîr summiye'z-zebîhu Hakkı ğufira zunûbuhu ve muhiye mefvâhu* [10]95".[9]

Yine aynı yazmada[10] iki satır hâlinde Sülüs yazısı bulunmaktadır. Sülüs yazının 17. asırda ulaştığı seviye göz önüne alınırsa bu yazı da Bursevî'nin bir yazı talimi aldığına işaret eden yazısıdır. Yazının estetik kusurları bir tarafa, harfler kürsüsündedir. Buradaki ibâre şöyledir: *"Huve'l-kerîmu teallemû keble entesûdû"*[11]

[5] Enbiya 21/107. Anlamı: "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."
[6] İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 12).
[7] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Yâsin Suresi'nin Başı) (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 22).
[8] *Birgivî Vasiyetnâmesi* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 105), 21a.
[9] Bu [kıt'ayı] fakîr kul kurban olan İsmail (as)'in adaşı Hakkı meşk etti. Günahları affolunsun ve hataları yok sayılsın.
[10] *Birgivî Vasiyetnâmesi* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 105), 20a.
[11] Anlamı: "Kerim ve cömert olan O [Allah]'dur. Lider ve önder olmadan önce ilim öğrenin".

İstinsah ettiği bir mecmuada bulunan 4 satır Sülüs yazısı ve aralara serpiştirdiği Nesih yazısı ile farklı bir kompozisyon ortaya koymuştur.[12] Buradaki yazıdan anladığımız, Bursevî'nin asıl meşgale alanı yazı olsaymış daha farlı biri olarak karşımıza çıkacağı muhakkaktır.

İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'nde bulunan bir mecmuanın[13] iki sayfasında Celî Sülüs'le yazdığı ibâre aslında Karahisârî tarzındadır. İç beyazı bulunan harflerin boşluklarına yaptığı kırmızı mürekkeple dokunuşları yazıya ayrı bir revnak vermiştir. İkinci sahifenin sonunda bulunan "el-umem" ibaresini ise Celî Talik ile yazmıştır.

Sülüs Nesih kıt'a şeklinde yazdığı nadir kıt'alar da yazma eserleri arasında bulunmaktadır. Bir yazma eseri[14] arasındaki iki kıt'a onun sanat merakı hakkında bize yeteri kadar bilgi vermektedir. İlk satır Sülüs, Nesih satırlar ise mâil olarak yazılmıştır. İbâre şöyledir:

Gülmek olmaz bülbül-i zâra gül-i handân gibi
Belki berg-i sürh-i verde yaş döker al kan gibi

Berg-i gül nâzikliğinden karşı durmaz bülbüle
Yüzüne tutar yeşil yaprağını kalkan gibi

Bak dırahta kim müzeyyen oldu berg-i sebz ile
Eyledi berdûş anı gûyâ yeşil kaftan gibi

Fâş olur elbette anber-bûyun ey dil anberi
Sînesinde bûyunu saklarsa da ger cân gibi

Gülşen-i dehre egerçi geldi vü gitdi hezâr
Gelmedi ammâ ki bu Hakkî-i hoş elhân gibi

Yine bir yazma mecmua[15] arasında Muhakkak ve Sülüs ile sahifeye yatay olarak yazdığı iki satırda da yazı sanatından nüve bulunmaktadır. Sülüs ile olan satır kırmızı mürekkeple yazılmıştır. İbare şöyledir:

Allâhümme elhimnî rüşdî
Ve e'iznî min şerri nefsî[16]

Yine kendi telif ve yazması olan bir mecmuada[17] Muhakkak ve Sülüs yazısına rastlıyoruz. Burada da alt satır kırmızı mürekkeple ve Sülüs olarak yazılmıştır. Bu satırın harekelenmesinde ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Bu sahifede de kendi anlayışına göre bir tasarımda bulunmuştur. İbare şöyledir:

Allâhümme elhimnî rüşdî
Ve e'iznî min şerri nefsî[18]

Aynı mecmuanın[19] bir başka sahifesinde Celî sülüs, Sülüs ve Nesih yazı ile ve farklı bir tasarımla karşılaşıyoruz. Bu sahifeyi de yan olarak kullanmış, Sülüs ve Nesih ibareleri mâil olarak Celî Sülüs yazının altına yerleştirmiştir. Bu sahifenin ibaresi şöyledir:

[12] *Mecmua-i Hakkî* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi, 1790), 85b, 86a.
[13] *Mecmua-i Hakkı* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü¨Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, SR73), 13b, 14a.
[14] *Mecmua-i Hakkı* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü¨Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, SR73), 70b-71a
[15] *Mecmûatü't-Tefâsîr* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33), ön kapağın içi.
[16] Anlamı: "Allah'ım bana rüştümü¨(doğruyu bilip ayırt etme olgunluğunu) ilham et. Ve beni nefsimin şerrinden koru".
[17] *Mecmûatü't-Tefâsîr* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33), ön kapağın iç kısmı.
[18] Anlamı: "Allah'ım bana rüştümü¨(doğruyu bilip ayırt etme olgunluğunu) ilham et. Ve beni nefsimin şerrinden koru".
[19] *Mecmûatü't-Tefâsîr* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33), 1a.

Allâhümme fakkihnâ fi' d-dîn ve allimne't-te'vîl
Rabbenâ zidnâ ilmen
Ve ente hayru'l-fâtihîn
Ve efıd aleynâ fadlen
Yâ ekrame'l-ekramîn
Va'htim lenâ bi'l-hayr
Yâ kādıye hâcâti's-sâilîn[20]

Bu sahifenin sağ alt kısmında bulunan ketebe kaydı şöyledir: "*Bi-kalemi'l-fakîr semiyyü'z-zebîh İsmâil Hakkî nezîlü Bursa (96). Sene 1097. Gufira zünûbuh*".[21]

Aynı mecmuanın[22] bir başka sahifesinde bu defa Celî Talik yazıyı görmekteyiz. Arada çok fazla hurde ile yazılmış yazılar bulunmaktadır. Celî Talik hatla yazılmış ana ibare şöyledir:

Hüve'l-Azîz
Hasbiyallâhu lâ ilâhe sivâhu
Ve nebiyyî Muhammed Mustafâhu
Dîniye'l-İslâmu ve fi'lî zemîmu
Es'elüllâhe afvehû ve atâhu[23]

Kırmızı ise etrafı sınırlanmış bir not ise şöyledir: *"Bu kitâbın evrâkı bin yüz sekiz senesi müştemil olduğu sefer-i hümâyûnun avdetinde Tımışvar yolunda "Ordu Suyu" nâm nehirden ubûr ederken âb-zede olmuşdur. Hakkî"*

Bir başka mecmuada[24] İsmail Hakkı Bursevî'nin mâil Talik kıt'asını bir satır Sülüs yazısını görüyoruz. Mâil Talik Kıt'anın ibaresi şöyledir:

Hüve'l-Azîz
Çemen-ârâ-yı cihândan Hakkı
Dâimâ derd ile niyâzım bu
Gülşen-i feyz-i âlem-i sırdan
İrgüre cân meşâmına hoş bû

Sülüs satırın ibaresi: *"Ve minhü'l-inâyetü ve't-tevfîk"*.

Sonuç olarak, İsmail Hakkı Bursevî'nin yazısı hakkında şunu söyleyebiliriz: mutasavvıf ve ilim adamı olarak bilinen bir insanın, Hâfız Osman gibi Osmanlı yazı sanatının temel taşlarından birinden ders almasının izlerini yazılarında görmekteyiz. Bu izleri bazen yazmanın iki sahifesini kaplayan Muhakkak veya Sülüs yazısında daha bariz bir şekilde görmekteyiz. Yaşadığı dönemde Sülüs ve Nesih yazının estetik

[20] Anlamı:
Allah'ım bizi dinde fakih (anlayış sahibi kıl) ve bize tevili öğret.
Rabbimiz ilmimizi artır.
Sen açanların / hüküm verenlerin en hayırlısısın.
Üzerimize fazlından yağdır.
Ey en Kerim olanların en keremlisi!
Bizim için hayırla sonlandır.
Ey isteyenlerin ihtiyaçlarını karşılayan!

[21] Anlamı: 1096 yılında Bursa'ya yerleşen fakir, kurban olanın adaşı İsmail Hakkı'nın kalemiyle. Yıl 1097. Onun günahları bağışlansın.)

[22] *Mecmûatü't-Tefâsîr* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33), sonda.

[23] Anlamı: O Azîz'dir/yücedir.
Allah bana yeter, O'ndan başka ilah yoktur.
Peygamberim onun seçkin kulu Muhammed'dir.

[24] *Mecmua* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 38), 142.

durumu Hâfız Osman Efendi ile yeni bir ivme kazanmıştır. Ama daha gelişimin tamamlamamıştır. Daha İsmail Zühdî, Mustafa Rakım, Mehmed Şevkî ve Kazasker Mustafa İzzet efendiler ve daha niceleri elinde yazı çok daha ilerilere gidecektir.

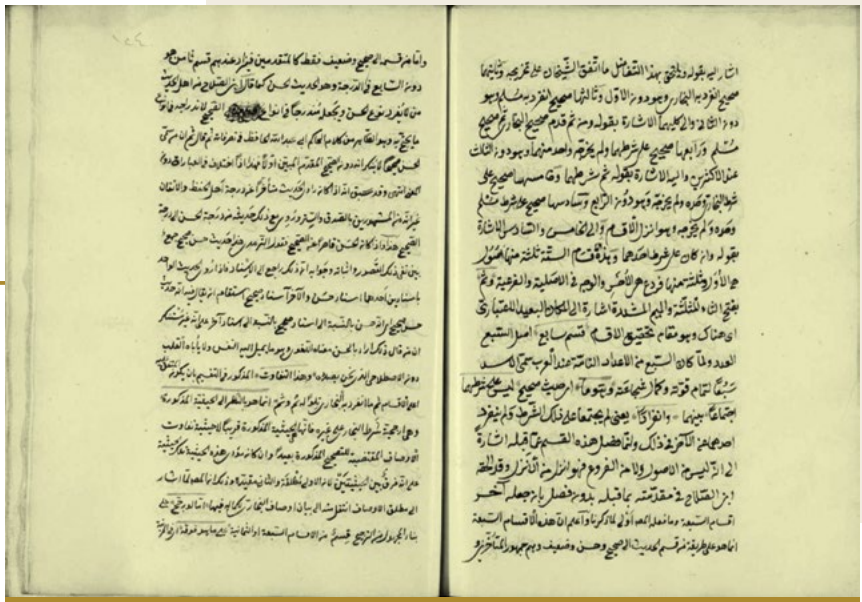
İrşad ve ilmî faaliyetleri dışında bir kâtip ve müstensih olarak İsmail Hakkı Bursevî'nin yazısı ve kendince yaptığı sahife tasarımları güzele ve sanat meylini ortaya koymaktadır.

1-Rûhu'l-Beyan, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 12.

2-Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi, B804-54.

3- Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi, B804-129.

4-Birgivî Vasiyetnamesi, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 105, 20b.

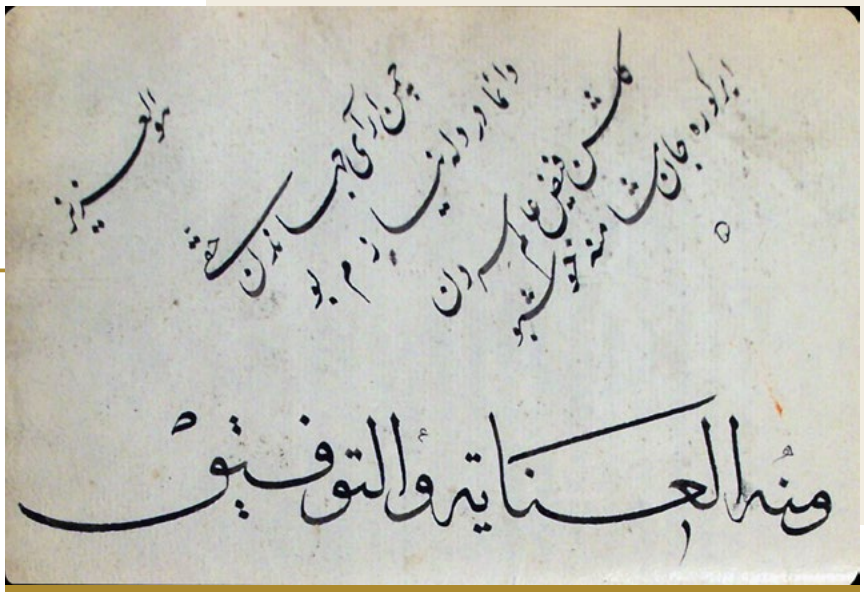
5-Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 105, 21a.

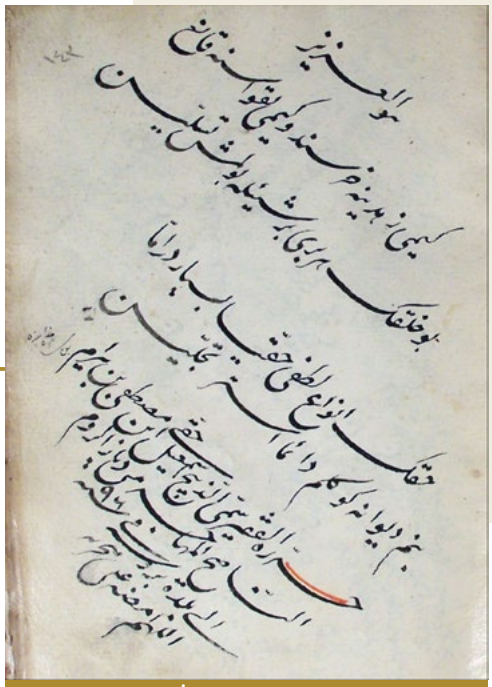
6-Hayatu'l-Bâl, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 84, 164b-165a.

7-Hayatu'l-Bâl, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 84, 165b-166a.

8-Mecmua, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 38,142b.

9-Mecmua, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 38, 143a.

10-Mecmua-i Hakkı, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, SR 73, 13b,14a.

11-Mecmua-i Hakkı, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, SR 73, 70b-71a.

12-Mecmua-i Hakkı, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Şevket Rado Yazmaları, SR73, 94b-95a.

13-Mecmua-i Hakkı, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, 1790, 85b-86a.

14-Mecmua-i İsmail Hakkı, Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi, B3507-4.

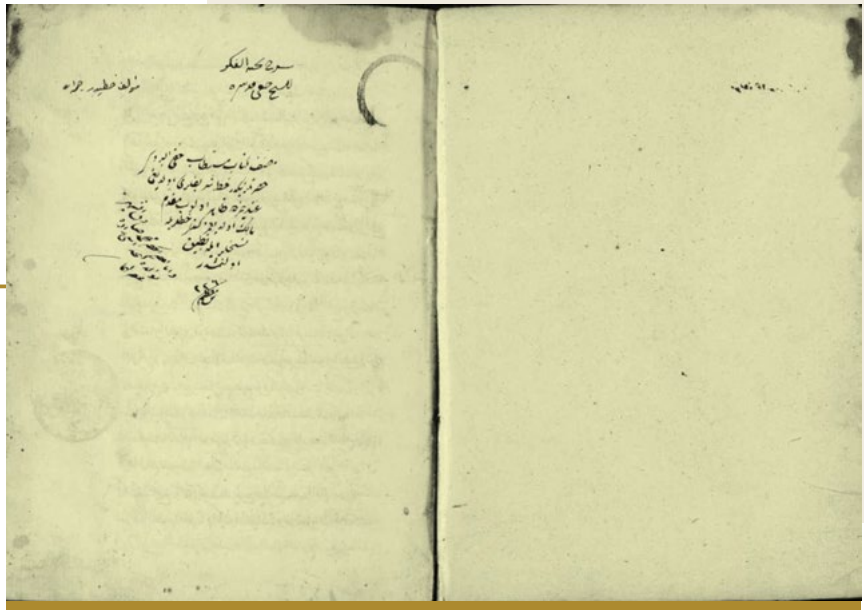
15-Mecmuatü't-Tefâsîr, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33, Ön Kapak İç Kısım.

16-Mecmuatü't-Tefâsîr, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33, Son.

17-Mecmuatü't-Tefâsîr, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33, 1a.

18-Şerhu-Nuhbetü'l-Fikr, Beyazıt-Yazma Eserler Kütüphanesi, B804-4.

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ ve MÛSİKİ

Muhammet Zinnur KANIK*

Mûsiki, Yüce Allah'ın insanoğluna bahşettiği en güzel lütuflardan biridir. Yaygın kanaate göre Allah'ın insanları ruhen yarattığı andan itibaren mûsiki de var olmuştur. İslam inancında "elest bezmi" olarak bilinen vakitte Allah'ın yarattığı kullarına hitap etmesi, o hitabın güzelliğinin kullar tarafından işitilmesi mûsikinin doğuşunu anlatır. Dünyaya gelen hassas ya da mûsiki yeteneği yüksek kullar da bu hitabın peşine düşerek onun güzelliğini tekrar elde etmek gayesi gütmüştür. Dolayısıyla her dinde mûsiki olmuştur. Bugün dahi hak din olan dinlerin hepsinde mûsiki ile ibadete rastlanılmaktadır. İslam dininin ibadet hayatında da mûsiki büyük önemi haizdir. Cami ve tekke mûsikisi olarak ayrılmış olan mûsiki, enstrümanla ve enstrümansız icraya göre bir ayrımı muhtevidir. Yüce Peygamberimiz Muhammed Mustafa (a.s) hayatta iken kendi güzel ve nağmeli olarak Kur'an okumuş ve Kur'an-ı Kerim'i güzel okuyan herkesi övmüş ve desteklemiştir. Bu anlamda Ebu Musa el-Eşârî ile Hz. Peygamber (a.s.) arasındaki geçen hadise çok önemlidir. Zira Ebu Musa'yı Kur'an-ı Kerim tilâvet ederken dinleyen Peygamberimiz (a.s.), onu "Ya Mûsâ sana Dâvûd (a.s.)'a verilen mizmarlardan bir mizmar verilmiş" diyerek övmüş ve yüceltmiştir. Güzel sesin Peygamber (a.s.)'ın nezdinde bu kadar ehemmiyetli olması, sahabe ve tüm ümmet için de bir değer olarak görülmesi için yeterlidir.

Hz. Peygamber (a.s.)'ın hadislerinde ve gene pek çok ayette buyuruldu-

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, zinnurkanik@uludag.edu.tr, OR CID: 0000-0002-0960-6661

ğu gibi Allah'ı zikretmek bir emirdir. Bu noktadan hareketle Hz. Peygamber (a.s.), tâbiîn ve gene tebeu't-tâbiîn döneminde zühd hayatı olarak bilinen çokça ibadet edip takva elde etme gayreti, Zünnûn el-Mısrî ile sistemleşip, bir nazariyat oluşturup bugün tarikatlar dediğimiz Allah'a giden doğru yollar, okullar olarak şekillenmiştir. Her meşrebe göre bir tarikat çıkmış ve bunlar silsilelerle Hz. Peygamber (a.s.)'a kadar bağlanmıştır. Zira bu silsileler o tarikatın meşruluğu için bir delil olmuştur. Tarih boyunca bu uğurda pek çok Müslüman beldesinde mutasavvıflar ortaya çıkmış ve bu tarikatlara pîr olmuşlardır. Bu müspet hareketler veyahut okullar sayesinde asırlar boyunca pek çok ilim, sanat, siyaset ve devlet adamları yetişmiş; bunlar hem din-i mübîne hem de kendi devletine hayırla hizmet etmişlerdir. Tarikatların özünde zikir vardır. Çokça zikir ve ibadetle meşgul olarak takvada mesafe kat etmek, bir tarikatın temelde gayesi olmuştur. Diğer konular hep bundan sonra gelmiştir. Bu şekilde Allah'a yakın ve kullara hayırlı bir insan ya da tarikatlardaki ifadesiyle "insân-ı kâmil" olmak hedeflenmiştir.

Müslüman Türk toplumu için de tarikatlar çok önemlidir. Toplumun ilmî ve sanatsal olarak gelişimine katkı sunan tarikatlar, din adamları yetiştirmiş ve onların mûsiki ile donatılmasını sağlamıştır. Bu noktada Mevlevîlik, Celvetîlik, Halvetîlik gibi tarikatlar, zikirlerinde mûsikiyi kullanmalarından mütevellit mûsikiye büyük katkılarda bulunmuşlardır. Bu tarikatların şeyhleri ve dervişleri arasında mûsiki tarihinde mühim bir yere sahip pek çok isim ortaya çıkmıştır.

Celvetiyye tarikatı da bu önemli tarikatlardan biridir. Burada Celvetiyye'de son "seccade-nişîn" olarak gösterilen İsmail Hakkı Bursevî ve onun mûsiki ile olan münasebeti ele alınacaktır. Tasavvuf kültürümüzde önemli bir yer tutan Celvetî tekkelerinde icra edilen dinî mûsikî'ye ilham veren şahsiyetler arasında Üftâde ve Azîz Mahmûd Hüdâyî zikredilebilir. Bu yüzden Üftâde ve Hüdâyî tekkelerinde mûsiki çalışmaları artarak varlığını sürdürmüştür.[1] Tarikatın pîri Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin mûsikişinas ve bestekâr olması, zikir icralarında mûsikiye önem verilmesini sağlamıştır. Ancak Celvetî mûsikisinde heyecan ve coşku diğer tarikatlara göre yok mesabesindedir. Zikirlerdeki mûsiki icrası yavaş ve hafif bir tavırla yapılmaktadır. Celvetiyye'de bestelenmiş mevlid okuma, Ramazan ayında teravih tertibi, münâcât ve bu aya özel ilâhiler, Mi'râciyye, Regâibiyye gibi besteli eserler icra edilmiştir.[2] Tarikatta "seccade-nişîn" olarak pek çok önemli isim vardır, İsmail Hakkı Bursevî de sonuncu seccade-nişîndir. Onun Bursa'daki tekkesi pek çok mûsikişinas şahsiyetin yetiştiği bir merkez olarak temâyüz etmiştir. Zâkirbaşı Mustafa Efendi (v. 1121/1709), Hâtem Mehmed Efendi (v. 1153/1692), İbrahim Efendi (v. 1175/1762), Mehmed Efendi (v. 1133/1720) gibi mûsikişinaslar yaptıkları bestelerle ve hanendelikleriyle Celvetî mûsikisinde yer etmiş önemli şahsiyetlerdendir.[3]

İsmail Hakkı Bursevî

İsmail Hakkı Bursevî, 1063 Zilkâde ayında (Ekim 1653) Aydos'ta dünyaya gelmiştir. Babası Mustafa Efendi, annesi Kerime Hatun'dur.[4]

İsmail Hakkı Bursevî'nin çocukluk yıllarından itibaren çok ciddi bir tahsil hayatı olduğunu görmekteyiz. Babasıyla beraber daha üç yaşındayken bile Şeyh Osman Fazlî Efendi'nin sohbetlerine katıldığını ve şeyhin kendisiyle şakalaştığını hatıralarında anlatmaktadır. Yedi yaşından itibaren dinî ilimlerde bir tahsil hayatı başlamış ve böylece Kur'an okuma, hat, sarf, nahiv gibi dersleri ilk kez Şeyh Ahmet Efendi'den almıştır.[5] Sonra Edirne'ye gelmiş ve Şeyh Abdülbaâki Efendi'den sarf, nahiv, şafiye, kafiye, mantık, usul, fıkıh, kelam gibi dersler almıştır. Nihayet Şeyh Osman Fazlî Efendi'nin yanına İstanbul'a gelmiş ve ona intisap etmiştir. İsmail Hakkı Bursevî yetişip hocası gibi ulemâdan biri olmak yolunda vaazlar vermeye başlamış ve Üsküp, Köprülü gibi farklı şehirlerde halife olarak Şeyh Osman Fazlî Efendi tarafından görevlendirilmiştir. Bursa'daki vazifesine ise Bursa'daki Celvetiyye Şeyhi Sun'ullah Efendi vefat edince, Şeyh Osman Fazlî Efendi tarafından getirilmiş ve ismindeki "Bursevî" mahlasını alacak kadar burada etkili olmuştur. Yukarıda bahsedildiği gibi burada ismiyle anılan, bugün dahi faaliyette

[1] Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2012), 542.
[2] Ahmet Hakkı Turabi, "Kutup Osman Hazretleri ve Celvetiyye'de Dinî Mûsikî" *Sürgün Bir Şeyhe Armağan Atpazarî Kutup Osman Kitabı* ed. İsmail Güleç vd. (Lefkoşa: Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2019), 177.
[3] İbrahim Benlioğlu, *Bursa'da Yetişen Mûsikîşinaslar* (Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2018), 39, 56, 58, 68.
[4] Ali Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/102.
[5] Ali Namlı, İsmail *Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarîkat Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 33.

olan ve hazretin kabrinin de içinde bulunduğu kendi ismiyle anılan bir tekkesi olmuştur.[6]

Ömrü boyunca seyahatler de yapmış olmakla beraber Bursa'da mukim olmuştur ve yetmiş beş yaşında 9 Zilkade 1137 (20 Temmuz 1725) tarihinde perşembe günü vefat etmiştir.

İsmail Hakkı Bursevî'nin Eserlerinde Mûsiki Konusunu Ele Alması

İsmail Hakkı Bursevî, sahip olduğu yüksek ilmî seviyeyi günümüze de ulaşan pek çok eserle ortaya koymuştur. Musiki ile olan münasebetini kimden nasıl aldığına dair net bir bilgi bulunmamakla birlikte Celvetiyye tekkelerinde yetiştiği ve bu çevrede eğitim gördüğü bilindiğinden, mûsikî bilgisini doğal bir süreç içerisinde tekke hayatı esnasında elde ettiği anlaşılmaktadır. Gene de "şu şahıs hocasıdır" demek için yeterli bilgiye sahip değiliz. İsmail Hakkı Bursevî eserlerinde kendinden bahsettiği bazı yerlerde şeyhine okuduğu ilâhileri ya da nutk-ı şerîfleri anlatırken bunların makamlarından detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Bazı yerlerde kendisinin yaptığı bestelerden bahsetmektedir. Fakat maalesef elimize hiçbir eseri ulaşmamıştır. Şeyh Osman Fazlî Efendi'ye, bulunduğu meclislerde Hüdâyî'nin ilâhilerini makamına uygun olarak okuduğunu, bazı eserlerinde mûsiki makamlarını zikrettiğini ve bu makamlarda besteleri olduğunu, çeşitli ilâhi ve güftelerinin sonradan bestelendiğini biliyoruz.[7]

İsmail Hakkı, kendi şiirlerinden bir kısmını ve Hüdâyî'nin bâzı ilâhilerini bestelemiştir. Hüseyin Vassâf'a göre İsmail Hakkı'nın okunan ilâhileri içinde kendi bestelerinin de var olması muhtemeldir. Bestelenen bazı şiirlerinin dergâhlarda okunduğunu Mehmed Şemseddîn Efendi'den öğreniyoruz.

İsmail Hakkı'nın bazı ilâhiler bestelediğini söyleyen S. Nüzhet Ergun ise onun Akbaba İmamı Mehmed, Bursalı Sadık, Kalburcuzâde Zâkir Hacı Mehmed, Abdurrahman Nesîb, Bursalı Duhânî Şerif, Katırcızâde, Kethüdâ-yı Attâr, Hâdî, Hacı Fâik Bey, Hoca Zekâi Dede, Beylikçizâde Ali Aşkî Bey, Zekâizâde Ahmed Irsoy gibi mûsikişinaslar tarafından bestelenen çeşitli ilâhi ve güftelerine de yer verir.[8]

İsmail Hakkı Bursevî, Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan, Genel numara 87 kayıtlı *"Mecmatü'l-Fevâid ve'l-Vâridat"* adlı eserinde, varak 1b ve 2a'da kırk mûsiki makamı ile ilgili bir fasıl kaleme almıştır. Söz konusu makamlar ve bulundukları varak numaraları ile ilgili fihrist ise eserin baş kısmında yer almaktadır.

"Ferahu'r-Rûh" adlı eserinin birinci cildinde mûsiki aletlerinden bahseden İsmail Hakkı Bursevî,[9] eserin ikinci cildinin 113. sayfasında nağme ve mûsiki, aşk ve mûsiki konularını ele almış,[10] sayfa 420 ile 421'de teganni, devir ve semâ, mûsiki aletleri, Abdurrahman el-İmâdi'nin mûsiki aletlerini dinlemek hakkındaki fetvası, zikir ve nağme konuları hakkında İbnü'l- Arabî'den nakil; sayfa 438'de musiki, semâ, mûsiki aletleri ve Celvetiyye'nin mûsikiye bakışı; sayfa 448'de semâ ve raks ve deverân; sayfa 529'da da Mevlânâ, darb-ı mizmâr, semâ, deverân, mûsiki aletleri gibi konuları ele almıştır.

"Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl": Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı[11] adlı eserde, sayfa 351-352'de isim, şekil ve ses güzelliği hakkında; sayfa 354'de semâ hakkında ve sayfa 360'ta Şeyh-i Ekber: zikir ve nağme hakkında yazmıştır.

Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Genel, numara 86 olan "*Vâridat-ı Hakkıyye"* adlı eserde, 152b - 153a varakta deverân, celvetiyye ve deverân, kıyâmî yani ayakta ve kuûdî yani otururak yapılan zikir, zikirde nasıl hareket edileceği hakkında ve semâ hakkında Osman Fazlî Efendi'den nakil olarak yazmıştır.

Matbaa-i Âmire, İstanbul 1287, *"Rûhu'l-Mesnevî"* adlı eserin 1. cildi sayfa 12'de semâ ve semâ'nın kime

[6] Daha fazla bilgi için bk., Ali Namlı, İsmail *Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 33-112.
[7] Namlı, İsmail *Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat* Anlayışı, 39.
[8] Namlı, İsmail *Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 164.
[9] İsmail Hakkı Bursevî, *Ferahu'r-Rûh* (İstanbul: Muharrem Efendi Matbaası, 1294), 1/150.
[10] Bursevî, *Ferahu'r-Rûh*, 2/113.
[11] İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu-Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020).

helâl olduğu kime olmadığı konularını; sayfa 40'da teganni konusunu; sayfa 41'de ilm-i mûsiki Fisagores hakîmin ihtirâıdır konusunda; ve sayfa 42'de teganni konusunu yazmıştır.

İstanbul: Matbaatü'l-Kürsiyyi'l-Hilâfeti'l-Hâkâniyye, 1256, *"Kitâbü'l-Hitâb"* adlı eserde sayfa 170'de zikir meclisleri, vecd, tevâcüd, vecd-semâ ve İbnü'l-Arabî'den nakil olarak vecd ve semâ' ile ilgili bilgiler yazmıştır.

Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Genel, numara 41 olan *"Mecmûa-İ Hakkî"* adlı eserde, varak 67b'de mûsiki aletleri hakkında, zikirde nağme yapma, semâ (İzâhu'd-delâlât fî semâ'i'l-âlât adlı eserden derleme) hakkında yazmıştır.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, numara TY 2153 olan *"Nakdü'l-Hâl"* adlı eserde varak 32b'de yüz isim ve ses güzelliği hakkında, varak 33a'da Osman Fazlî Efendi'den nakil olarak semâ' hakkında yazmıştır.

Süleymâniye Kütüphanesi, Mihrişah, numara 164 olan *"Tuhfe-i Hasakiyye"* adlı eserde varak 321a-322a'da semâ ve Cüneyd'in sözü olarak semâ' ve vecd hakkında; varak 322b'de devr ve vecd ve Cüneyd-i Bağdâdî ve tevâcüd hakkında; varak 323a'da semâ ve devr hakkında; varak 323b'de Celvetiyye'de devr ve zikr hakkında yazmıştır.

Âtıf Efendi Kütüphanesi, numara 1506 olan *"Müzîli'l-Ahzân"* adlı eserde varak 23b'de teganni hakkında; varak 24a'da teganni ve cehr konularında, zikr-i cehrî konusunda yazmıştır; varak 27a'da Kur'an ve teganni konusunda, teganni ve makâm-ı bakâ / fenâ konularında; varak 27b'de cehr ve teganni konularında, varak 76b'de teganni, şiir ve kaside dinlemek konularında yazmıştır.

İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1293 künyeli olan *"Tuhfe-i Halîliyye"* adlı eserde sayfa 47-48'de Kur'an'ı lahn ve teganni ile okumak, Birgivî'nin Risâlesi ve teğannî ile okumak konularında yazmıştır.

İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019 künyeli olan *"Kitâbü'n-Netîce"* adlı eserde sayfa 307'de semâ konusunda yazmıştır.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2025 künyeli olan *""Sübhatü's-Sâlikîn"* adlı eserde sayfa 926'da Makamât-ı Mûsikiyye ile Teganni konusunda *Tuhfe-i Hasakiyye* adlı eserden naklen yazmıştır.

İsmail Hakkı Bursevî'nin Mûsiki ile İlişkisi

İsmail Hakkı Bursevî, zâhirî ilimlerle birlikte bâtınî ilimlerde derinleşme sürecini güzel sanatlarla süslemiştir. Mûsiki ilmine de vakıf olduğu farklı kaynaklarda belirtilmekle birlikte münhasıran mûsikiye yönelik bir eseri mevcut değildir. Mûsikiye yönelik aldığı eğitim ve çalışmalarına dair detaylı bilgi karşımıza çıkmamıştır. Bununla birlikte İsmail Hakkı Bursevî, yaşadığı zamandaki mûsikiye düşman olan taassup ehli ilim adamlarına karşı, mûsikiyi savunmak adına mücadele etmiştir. Teganniden hareketle meşk ve mûsikinin caiziyeti hakkında onun dilinden şöyle nakledilir, "Ya Kur'an'la teganni caiz olacak sair ezkar ile teganni eylenek niçin caiz olmaya ve ehli teganni meclisine varmak mutlak münker ola. İnkâr senin sıfatındır ki onun sebebiyle maruf sana münker ola. İnkâr senin sıfatındır ki onun sebebiyle maruf sana münker ve müstahsen olan müstakbeh gelir." Ayrıca Hüseyin Vassâf, Bursevî biyografisinde onun, Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin birçok eserini bestelediğini zikretmiş ve mûsikiye yönelik yaklaşımı hakkında Bursevî'nin dilinden şöyle nakletmiştir, "Zamanımız mûsikişinâsânı gibi bî-perde değilim."[12]

Bulgular

İsmail Hakkı Bursevî'nin kendisine ait bestelere ulaşılamamıştır. Ahmet Hakkı Turabi, "*Sürgün Bir Şeyhe Armağan: Atpazarı Kutub Osman"* adlı kitaptaki makalesinde Bursevî'ye ait 78 şiirin bestesine ulaşılabilindiğini belirtmiş ve bu eserlerin listesini vermiştir.

[12] Serdar Korkmaz, İsmail Hakkı *Bursevî'nin Bestelenmiş Eserleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 10.

Serdar Korkmaz Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı yüksek lisans tezinde, Bursevî'ye ait 101 şiirin bestesine ulaşılabilindiğini ifade etmiş; söz konusu eserleri tablolar halinde vererek çeşitli değişkenler çerçevesinde yorumlamıştır.

Bu çalışma için yapılan araştırmalar çerçevesinde, yeni tespit edilen bestelerle birlikte toplam beste sayısının 104'e çıktığı görülmüştür. Bu ilaveleri de içeren liste aşağıda yer almaktadır:[13]

1- Bihamdillah ki geldi mâh-ı Şa'bân / Mustafa Hakan Alvan / Acem / Düyek / İlâhi

2- Bihamdillah safâ buldu gönüller / Mustafa Hakan Alvan / Acemaşîran / Düyek / İlâhi

3- Bihamdillah safâ buldu gönüller / Mehmet Emin Ay / Acemaşîran / Düyek / İlâhi

4- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Mehmet Emin Ay / Acemaşîran / Düyek / İlâhi

5- Hak isteyen âşıklar / Rıza Tekin Uğurel / Acemaşîran- Hicaz / Düyek / İlâhi

6- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Muhammet Zinnur Kanık / Acemaşîran / Rast Aksağı / İlâhi

7- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Cumhur Enes Ergür / Acemaşîran / Düyek / İlâhi

8- Menba-ı ilmi Hüdâ'sın yâ Muhammed Mustafâ / Selâhaddin Demirtaş / Acemkürdî / Düyek / İlâhi

9- Menba-ı ilmi Hüdâ'sın yâ Muhammed Mustafâ / Rıfat Bey / Acemkürdî / Düyek / Tevşih

10- Yâ ilâhi kâsırım şükründe ben / Ayhan Altınkuşlar / Aşkefza / Sofyan / İlâhi

11- Yâ ilâhi kâsırım şükründe ben / Hüseyin Saadeddin Arel / Aşkefza / Durak Evferi / Durak

12- Bâde-i lebinden nûş eden âşık / Mustafa Hakan Alvan / Beyâti / Sofyan / İlâhi

13- Canımın cânânı sensin yâ Muhammed Mustafâ / Rıza Tekin Uğurel / Beyâti / Düyek / İlâhi

14- Dön ey dil mâsivâdan vakti geldi / Mehmet Nuri Uygun / Beyâti / Düyek / İlâhi

15- Şol gönüller kim bugün yâr ile halvet buldular / Mehmet Nuri Uygun / Beyâti / Müsemmen / İlâhi

16- Soydum kabâyı aşkın elinden / Selahattin Eyyubi Işıksal / Beyâtiaraban / Sofyan / İlâhi

17- Habîbi yâ habîbi ertecî minke inâyâtin / Mehmet Kemiksiz / Bûselik / Curcuna / Şuğul

18- Hasretim âyâ göremem seni Kâbe-i âlâ / Mustafa Hakan Alvan / Dügâh / Düyek / İlâhi

19- Seherlerde eser bâd-ı tecellî / Bilinmiyor / Dügâh / Durak / Evferi / İlâhi

20- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Zeki Altun / Eviç / Aksak / İlâhi

21- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Mehmet Öncel / Eviç / Sofyan / İlâhi

22- Düştü câna âkîbet sevdâyı aşk / Mehmet Efendi (Zâkirî) / Hicaz / Durak Evferi / Durak

23- Soydum kabâyı aşkın elinden / Halil Çay / Hicaz / Sofyan / İlâhi

[13] 6. ve 7. sıralardaki birisi Muhammet Zinnur Kanık'a diğeri de Cumhur Enes Ergür'e ait olan aynı şiire yani "*Sâye saldı ehli îmân üstüne*" iki acemaşiran beste ile 89. sıradaki Sadık Efendi (şeyh)'ye ait olan sabâzemzeme makamındaki "*Melekler hâzır olmuştur niçin tevhide gelmezsin*" diye başlayan şiire yapılmış besteler, listeye bu çalışma vesilesiyle yeni ilave edilen besteler olmuştur.

24- Âlemi aşkın bana hoştur gamı / Mehmet Emin Ay / Hicaz / Düyek / İlâhi

25- Gülistân-ı dil-ü canda açıldı / Mehmet Emin Ay / Hicaz / Düyek / İlâhi

26- Vâdi-i firkâtde kaldı cân-u dil / Mehmet Emin Ay / Hicaz / Sofyan / İlâhi

27- Ey sûfî yeter reng-i hayâlâta boyandın / Mehmet Kemiksiz / Hicaz / Sofyan / İlâhi

28- İçenler bezm-i aşk-ın cur'asın şahbâyı neylerler / Mehmet Kemiksiz / Hicazbûselik / Yürük Semâî / İlâhi

29- Âlemleri nûr eyledi dîdâr-ı Muhammed / Halil Çay / Hicazkâr / Sofyan / İlâhi

30- Katreye kılmam nazar ummânı gözlerim / Mehmet Kemiksiz / Hisar / Düyek / İlâhi

31- Bunca günâha bunca vebâle / Mustafa Hakan Alvan / Hüseynî / Sofyan / İlâhi

32- Düştü câna âkîbet sevdâyı aşk / Bilinmiyor / Hüseynî / Devr-i Hindî / İlâhi

33- Düştü câna âkîbet sevdâyı aşk / Mehmet Efendi (Zâkirî) / Hüseynî / Düyek / İlâhi

34- Gel terkeyle cihânı / Bilinmiyor / Hüseynî / Düyek / İlâhi

35- Mevlâm senin aşkın yeter / Hayati Günyeli / Hüseynî / Sofyan / İlâhi

36- Yanıp derd-ü elemlerle ağlama gönül / Bilinmiyor / Hüseynî / Sofyan / İlâhi

37- Yüzünden okunur seb'al mesânî yâ Rasulallah / Bilinmiyor / Hüseynî / Durak Evferi / Nât

38- Mustafâdır cümle halka rehnümâ / Mehmet Öncel / Hüseynî / Devri Hindî / İlâhi

39- Görünmez dîdeme dünya vü ukbâ / Mehmet Emin Ay / Hüseynî / Sofyan / İlâhi

40- Mevlâm senin aşkın yeter / Mehmet Emin Ay / Hüseynî / Sofyan / İlâhi

41- Mustafâdır cümle halka rehnümâ / Mehmet Kemiksiz / Hüseynî / Sofyan / İlâhi

42- Şerâb-ı aşk ile mestâneyim ben / Mehmet Kemiksiz / Hüseynî / Sofyan / İlâhi

43- Sana îman getirdim cânu dilden / Mehmet Kemiksiz / Hüseynî / Sofyan / İlâhi

44- Gönül kanûnî aşkında yanar / Mehmet Kemiksiz / Hüseynî / Sofyan / İlâhi

45- Gelen gelsin bugün meydânı aşka / İlker Cansevdi / Hüseynî / Sofyan / İlâhi

46- Bir leylinin mecnunuyam / Anonim / Hüseynî / Sofyan / İlâhi

47- Canımın cânânı sensin yâ Muhammed Mustafâ / Mehmet Kemiksiz / Hüzzam / Düyek / Tevşih

48- Ey mübârek ay hoş geldin / Mehmet Kemiksiz / Hüzzam / Düyek / Muharremiyye

49- Kad tecellel hakku min mir'âti ashâbi's-safâ / Mehmet Kemiksiz / Hüzzam / Sofyan / Şuğul

50- Ey cihân-ârâ hâlim nic'olur / Bilinmiyor / Hüzzam / Düyek / İlâhî

51- Gel âlem-i manaya mirâc ede gör mirâc / Hakan Alvan / Hüzzam / Sofyan / İlâhi

52- Menba-ı ilmi Hüdâ'sın yâ Muhammed Mustafâ / Hacı Faik Bey / Hüzzam / Evsat / Tevşih

53- Sabredelim cefâlara bu günler de gelir geçer / Halil Çay / Hüzzam / Düyek / İlâhi

54- Yâ Rasulallah cemâlin hoş gülistandır bana / Bilinmiyor / Irak / Devri Hindî / Tevşih

55- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Mehmet Kemiksiz / Isfahan / Düyek / İlâhi

56- Bir gevheri aşk bulagör / Hakan Alvan / Isfahan / Sofyan / İlâhi

57- Düştü câna âkîbet sevdâyı aşk / Hüseyin Saadeddin Arel / Kürdî / Durak Evferi / Durak

58- Riyâz-ı vahdete tut dâîma rû / Mehmet Emin Ay / Kürdî / Sofyan / İlâhi

59- Hakka düştü yönüm benim / Halil Çay / Kürdî / Sofyan / İlâhi

60- Perişan eyledim dilden gâm-ı dehri ferâğım var / Hüseyin Saadeddin Arel / Lâlegül / Durak Evferi / Durak

61- Doğdu nûrun âleme verdi ziyâ / Bilinmiyor / Mâhur / Devri Revân / İlâhi

62- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Abidin Gerçeker / Mâhur / Yürük Semâî / İlâhi

63- Gül gibi dilşâd olun ey aşıkan / Yusuf Yılmaz / Mâhur / Düyek / İlâhi

64- Râh-ı hak'da hâk olur dervişler / Rıza Tekin Uğurel / Muhayyer / Sofyan / İlâhi

65- Su Gibi Alçağa Ak / Mehmet Kemiksiz / Muhayyer / Sofyan / İlâhi

66- Şarâb-ı vaslı nûş et yâr elinden / Mehmet Emin Ay / Muhayyer / Sofyan / İlâhi

67- Tecellî eyleyip envârı Hallâk / Mehmet Kemiksiz / Muhayyer / Sofyan / İlâhi

68- Bir tecelli eylese âşıklara envar-ı hâk / Mehmet Kemiksiz / Neveser / Düyek / İlâhi

69- Hûdâ'dan gelmişiz cânâ / Rıza Tekin Uğurel / Nihavend / Nim Sofyan / İlâhi

70- Gel ey dil okı esmâyı müsemmâdan haber söyle / Mehmet Kemiksiz / Nihavend / Raks Aksağı / Nefes

71- Bahri aşkda bî kararım / Rıza Efendi (şeyh) / Nihavend / Evsat / Tevşih

72- İnne ehle'l 'ışkı kad sârü bi-nûri'l Kibriya / Mehmet Kemiksiz / Nikriz / Düyek / Şuğul

73- Hüdâ'dan gelmişiz cânâ / Mehmet Emin Ay / Nikriz / Düyek / İlâhi

74- Tutuşdu aşkın ateşi / Mehmet Emin Ay / Nikriz / Sofyan / İlâhi

75- Gelen gelsin bugün meydânı aşka / İlker Cansevdi / Nikriz / Sofyan / İlâhi

76- Gül gibi dilşâd olun ey aşıkan / Hakan Alvan / Rast / Düyek / İlâhi

77- Solmadan bağın geçmeden çağın / Cüneyd Kosal / Rast / Sofyan / İlâhi

78- Bunca günâha bunca vebâle tübtü ilallah / Mehmet Emin Ay / Rast / Sofyan / İlâhi

79- Hak isteyen âşıklar / Mehmet Emin Ay / Rast / Sofyan / İlâhi

80- Yâ Rab tene can canlara cânân yine sensin / Rıza Tekin Uğurel / Rast / Serbest / Münâcât

81- Yâ Habiballah meded eyle / Rıfat Bey / Rast-ı Cedîd / Evsat / Tevşih

82- Gülşen-i aşka düşen bülbülü ağlar gördüm / Hüseyin Saadeddin Arel / Ruhnüvâz / Durak Evferi / Durak

83- Her nefesde bir tecellî-i hüda ister gönül / Bilinmiyor / Sabâ / Durak Evferi / Durak

84- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Dursun Çakmak / Sabâ / Düyek / İlâhi

85- Ya ilâhi kâsırım şükründe ben / Dursun Çakmak / Sabâ / Düyek / İlâhi

86- Yanıp derd-ü elemlerle ağlama gönül / Bilinmiyor / Sabâ / Sofyan / İlâhi

87- Canımın cânânı sensin yâ Muhammed Mustafâ / Mehmet Emin Ay / Sabâ / Düyek / Tevşih

88- Ben celvetîyem celvetî / Mehmet Emin Ay / Sabâ / Sofyan / İlâhi

89- Melekler hazır olmuştur niçin tevhide gelmezsin / Sadık Efendi (şeyh) / Sabâzemzeme / Nim-Evsat / İlahi

90- Perişan eyledim dilden gâm-ı dehri ferâğım var / Hüseyin Saadeddin Arel / Sabâzemzeme / Durak Evferi / Durak

91- Ser-â-ser bu cihânın cânı sensin yâ rasulallah / Mehmet Kemiksiz / Segâh / Evsat / Tevşih

92- Ser-â-ser bu cihanın canı sensin ya rasulallah / Mehmet Emin Ay / Segâh / Curcuna / İlâhi

93- Gel rasûlün âl ü ashâbına toprak et yüzün / Mehmet Emin Ay / Segâh / Düyek / İlâhi

94- Bihamdillah ki geldi mâh-ı şa'bân / Mehmet Kemiksiz / Sultanîyegâh / Raks Aksağı / İlâhi

95- Ey cihân-ârâ hâlim nic'olur / Abdurrahman Nesîb Dede / Sûzinâk / Sofyan / İlâhi

96- Gülistânu dîlü canda açıldı / Yusuf Yılmaz / Sûzinâk / Curcuna / İlâhi

97- Yâ Habîballah meded eyle / Rıfat Bey / Sûzinâk / Evsat / Tevşih

98- Rahmeyle bize her dem / Halil Çay / Şehnaz / Sofyan / İlâhi

99- Devlet-i dâreyne bakma vuslat-ı rahmân'a bak / Mehmet Kemiksiz / Şehnazbûselik / Düyek / İlâhi

100- Hayli demdür şîşe-i çeşmi cihân pür nem durur / Mehmet Kemiksiz / Şîvenümâ / Düyek / Münâcât

101- Yâd eyle hudâ ismin mezkûr olasın mezkûr / Mehmet Kemiksiz / Uşşak / Sofyan / İlâhî

102- Seherlerde eser bâd-ı tecellî / Dursun Çakmak / Uşşak / Sofyan / İlâhi

103- Yazılır halkın berâtı / Mehmet Kemiksiz / Uşşak / Sofyan / İlâhi

104- Ben Celvetîyem celvetî / Rıza Tekin Uğurel / Uşşak / Sofyan / İlâhi

Sonuç

İsmail Hakkı Bursevî, hayatı boyunca Celvetiyye tarikatı mensubu bir din adamı olarak farklı şehirlerde, nihayetinde ise Bursa'da hizmet etmiş; hacim ve muhteva bakımından son derece geniş bir eser külliyatı bırakmış büyük bir dahi âlimdir. Dehası onun sadece tahsil ettiği ilimlerde eser yazmakla yetinmeyip; tefsir, tasavvuf, fıkıh, hadis, dil gibi çeşitli alanlarda da üstün eserler bırakmasına imkân vermiştir. Bugün Bulgaristan sınırları içinde Burgaz'a bağlı bir kasaba olan memleketi Aydos ile irtibatını vefatına kadar sürdürmüştür. Akrabalarını gözetmiş, kardeşlerinden eserlerinde de bahsetmiştir. Babası vesilesiyle daha üç yaşındayken tanıştığı Celvetiyye Şeyhi Osman Fazlî Efendi'ye, önce onun halifelerinden dersler alarak sonra da genç yaşlarında bizzat Osman Fazlî Efendi'nin kendisinden aldığı derslerle intisap etmiştir. Mûsikî ile ilgili hâtıratının bazıları bizzat Osman Fazlî Efendi ile ilgilidir. Bu hâtıralardan anlaşılan şudur: Bizzat İsmail Hakkı Bursevî kendisi mûsiki ile ilgilenmiş, Celvetiyye'nin en büyük şeyhlerinden olan Azîz Mahmûd Hüdâyî Hazretleri'nin şiirlerinden yaptığı besteleri hocasına/şeyhine seslendirmiştir. Hüseyin Vassâf, "Sefîne-i Evliyâ" adlı eserinde İsmail Hakkı Bursevî'nin şeyhine okuduğu Azîz Mahmûd Hüdâyî şiirlerini bestelediği gibi kendi divanından da şiirler bestelemiştir. Maalesef günümüze hiçbir beste ulaşmamıştır.

Celvetiyye tarikatı, cehrî zikir yapan ve bu zikirleri mûsiki eşliğinde gerçekleştiren bir tarikattır. Fakat zikirlerinin havası diğer başka tarikatlardaki gibi coşkulu ve hararetli olmadığından mûsikileri de ağır başlı, aheste veya ağdalı eserlerden oluşmuştur. Bu eserlerin belki bir gün ortaya çıkması umulur.

İsmail Hakkı Bursevî'nin kendi besteleri günümüze ulaşmamış olsa da, onu seven, onun şiirlerini okuyan ve eserlerinden istifade eden bestekârlar, sonraki yüzyıllarda ve dahi günümüzde bu şiirler üzerine besteler yapmıştır. Farklı zamanlarda yapılan çalışmalar, bu bestelerin sayısında artış olduğunu göstermektedir. Bu çalışma esnasında da ulaşılan üç yeni beste ile söz konusu sayıya ilave yapılmıştır.

Anlaşılmaktadır ki, ileride yapılacak yeni çalışmalarla, hâlihazırda 104 olarak belirlenen bestelenmiş şiir sayısının artması muhtemeldir. Bu beklenen artış, mutluluk verecek bir gelişme olacaktır.

Bizzat İsmail Hakkı Bursevî'nin mûsikisine dair kendisinin anlattığı hâtıralar dışında bir kaynak olmadığından, onun mûsiki seviyesindeki ileriliği, sadece kitaplarından anlaşılmaktadır. Yapılan bestelerin ekserisi kaliteli besteler olarak addedilebilir. Sayıca değişik makamların kullanıldığı da ortaya çıkmaktadır. Otuz yedi değişik makamda beste yapılmıştır. En çok besteyi, Mehmet Kemiksiz ve Mehmet Emin Ay yapmıştır. Bu durum, İsmail Hakkı Bursevî şiirlerinin ne kadar talep edildiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

İsmail Hakkı Bursevî'nin eserlerine dair araştırmaların ve şiirlerinden yeni bestelerin yapılmasına devam edilmesiyle, bir gün bu kayıp bestelere de ulaşılması ümit edilmektedir.

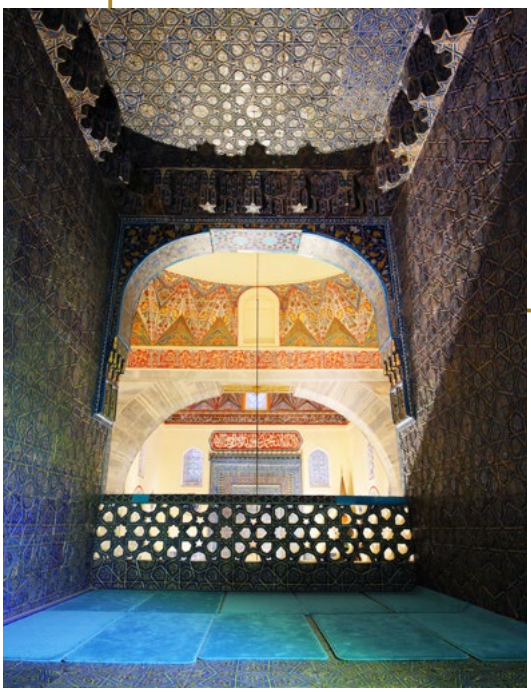
İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN İNANÇ ANLAYIŞI

Cağfer KARADAŞ*

On sekizinci yüzyıl Osmanlı ve İslâm dünyasının büyük âlim ve sûfîlerinden İsmail Hakkı Bursevî, bugün Bulgaristan sınırları dâhilinde kalan Aydos'da 1063/1653'de dünyaya gelmiş, 1137/1725 yılında Bursa'da vefat etmiştir. İlim tahsili esnasında en çok Celvetiyye tarikatı şeyhi Osman Fazlı'dan etkilenmiş, ondan aldığı irşad görevini yarım asırlık bir zaman süresince Rumeli'den Bursa'ya ihmal etmeksizin yerine getirmiştir. Yazdığı yüzden fazla eserle çağının en velud müellifleri arasında yer alan Bursevî, bu eserlerinde akaid konularına geniş ölçüde yer vermiştir. Bu çalışmada onun çeşitli eserlerinde ortaya koyduğu inanç anlayışı derli toplu bir tarzda sunulacak ve değerlendirilecektir.

İnancın Bilgi Altyapısı

Bursevî, bilgi için iki kaynak gösterir: Zâhir ve bâtın. Zâhir bilgisinin akıl ve duyular, bâtın bilgisinin ise vahiy ve ilham yoluyla elde edileceği görüşündedir. Takipçisi olmakla övündüğü İbn Arabî gibi vahiy ve ilhamı özdeşleştirme eğilimi içerisindedir. Şeriat bilgisinin ne akıl ne de ilham ile kesinlikle değiştirilemeyeceğinin, akıl ile naklin çatışması durumunda, naklin akla tercih edilmesi gerektiğinin ve aklın müdahil olması ile verilen hükümlerin inkarının nassın inkârı olarak görülemeyeceğinin altını çizer. Sûfîlerin genelinde olduğu gibi, o da akla güvenmez ve aklın hatadan arınmış olmadığını, buna karşılık kalbin ve kalb sahibinin yani bâtın bilgisine sahip olan kimsenin hata etmeyeceğini ileri sürmekle birlikte

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ckaradas@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-00024991-1329

Allah'tan direkt gelen ilhamın "mekr=aldatma" olabileceğini de itiraf eder ve tam olarak güvenilecek bilginin "peygamberin getirdiği şeriat" olduğunun altını çizer. Ona göre bir peygamber ümmetine "mekr" ile gönderilmez. İlhamî bilginin güvenilirliği ise ancak şeriat mihengine vurulduktan sonra anlaşılabilir. Bu da ilhama, akıl ile vahiy arasında ancak vahye daha yakın bir güvenilirlik özelliği verdiğini gösterir ki, onun bu görüşü ünlü sûfî İmam-ı Rabbanî'nin "Keşif sahibi müctehid gibi hata etme olasılığı bulunan kimsedir" görüşüne paralel düşer.[1]

İnancın Temeli İman

Bursevî, iman kelimesinin "korumak" anlamını öne çıkarır ve bundan türetilen "mü'min" kelimesinin hem Allah hem de kul için kullanılabileceğini; Allah için kullanıldığında "kulunu azabından koruyan", kul için kullanıldığında ise "kendisini ilahî azabdan koruyan" şeklinde anlar. İmanı dil ile ikrar, kalb ile tasdik olarak tarif etmek suretiyle Bursevî Hanefilerin yanında yer almakla birlikte, tasdikin asıl olduğunu söylemesi ve inançsız ameli ruhsuz cesede benzetmek suretiyle inancı amellerin ruhu kabul etmesi onu Sünni kelâm çizgisine yaklaştırır. Ona göre inananlar iki kısımdır: Zâhir ehli ve bâtın ehli. Zâhir ehlini avam ve âlimler, bâtın ehlini ise havas ve hakikat ehli temsil eder. Avam, zâhir ehlinin, havas da bâtın ehlinin mukallitleridir, bunların kendi başlarına karar vermesi mümkün değildir. Dolayısıyla imanî ve amelî konularda avamın zâhir âlimlere, havasın ise hakikat ehli diye isimlendirdiği bâtın âlimlere uymaları zorunludur. Bununla birlikte bâtın ehli, zâhir ehlinin yükümlü olduğu dinin zâhiriyle aynen yükümlüdür, çünkü bir müminin şeriat, tarikat, marifet ve hakikat üzere olması gerekir. Zâhir bâtın ayrımındaki kriteri ise akıl ve zevktir yani akılla karar verenler zâhir, zevk ile karar verenler bâtın ehlidir. Bunun neticesi olarak aklî delille inanan kimse şüpheden kurtulamaz, buna karşılık kalple olan iman şüpheden uzak ve sahibini tahkik derecesine ulaştırır. Ancak o, akıldan tamamen vazgeçmez, zira her ne kadar iman nuru dediği kalple zât ve ona nisbet olunan sıfatlar bilinirse de akıl olmaksızın zât hakkında caiz, vacib ve muhal gibi hükümler verilemez. İmanda istisnayı kabul etmeme noktasında Matüridîlerle paralel düşünürken, "Azabımızı gördükleri zaman inanmaları kendilerine fayda sağlamadı"[2] mealindeki ayetten hareketle ye's halindeki imanı kabul etmemek suretiyle takipçisi İbn Arabî'ye aykırı düşer. "Kul zina ettiğinde iman ondan çıkar, terk ettiği zaman tekrar döner"[3] hadisine dayanarak buradaki imanın kuldan çıkmasını o, Muhammedî nurun kişiden uzaklaşması şeklinde tevil eder.[4]

Allah'ın Varlığı ve Birliği

İbn Arabî'de olduğu gibi Bursevî varlığı vacib ve mümkin şeklinde ikiye ayırır. Aslında bu, şeklî bir ayırımdır, gerçekte varlık tektir, o da zorunlu varlık olan Allah'ın varlığıdır. Mümkin, Allah'ın tecellisi ile varlık bulmuştur. Ona göre mümkinin iki durumu vardır: Subût ve vucud. "Subût"u mümkinin ilahî ilimdeki aklî varlığı şeklinde tarif eder ki, bu İbn Arabî'nin "ayan-ı sabite"si, Mutezilenin "ma'dum"u, felsefecilerin harici âleme intikal etmemiş "mümkin"i karşılığındadır. "Vücûd" ise mümkinin subût halinden harici âleme Allah'ın varlık bahşetmesi ile intikali yani varlık elbisesine bürünmesidir. Bu durumda mümkinin varlığı, zâtına zaid, Allah'ın varlığı ise zatının aynıdır.

Bursevî'nin içinde bulunduğu sûfî düşünce varlığın birliği tezini savunur. "Allah tek bir ilahtır"[5] ayeti gereği Allah birdir, aksi de düşünülemez, zira varlık birdir, başka bir varlığa yer yoktur. Âlemde çokluk gibi görünenler, o bir varlığın tecellilerinden ibarettir. Bir başka ifade ile varlık birdir, çok olan mertebelerdir. Bu mertebelerin tesmiyesi olan isimlerin çokluğu müsemmanın çokluğunu gerektirmez. O'na başka isim vermek mümkün değildir, verildiği takdirde karışıklık doğar. Zira O, mürekkep olmayan zihinsel alanda yeri belirlenemeyen mutlaktır. Bursevî her türlü kayıttan uzak bu mutlaklığa

[1] İmam Rabbanî, *el-Mektûbât* (Mekke 1317'den İstanbul), 1/346; İsmail Hakkı Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb* (İstanbul, 1256), 12, 15, 43, 61; Bursevî, *Kitabü'n-Necât* (İstanbul, 1290), 17, 37, 41, 49; İsmail Hakkı Bursevî, *Kenz-i Mahfî* (İstanbul: Sahaf Rıza), 30, 68; İsmail Hakkı Bursevî, *Kitabü'n-Netîce*, nşr. Ali Namlı-İmdat Yavaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 2/382; Cağfer Karadaş, *Muhyiddin İbn Arabî'nin İtikadî Görüşleri* (Bursa: Emin Yayınları, 2018), 63-64.

[2] el-Mü'min 40/85.

[3] (Ebu Davud, "Sünne", 15); (Tirmizî, "İman", 11).

[4] İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (İstanbul, 1330), 1/16, 31; Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 11, 61-70; Ali el-Karî, *Ferru'l Avn min Müddai İmani Firavn*, *Mecmuatü Resail fi Vahdeti'l-Vucûd* (İstanbul, 1294).

[5] Nisa 4/171.

"ahadiyet" mertebesi demekte ve bu mertebeye "Allah her şeyden müstağnidir"[6] ayetini delil olarak kullanmaktadır. Allah ancak "vahidiyet" mertebesinde kendisini açar, isim alır ve mümkinlerle ilişki kurar.[7]

Allah'ın Bilinmesi

Allah'ın bilinmesi; kendisini açması, tenezzülü yoluyla zuhuru, kulları tarafından öğrenilmesi, *kenz*in sırrını ele vermesi anlamına gelir. "Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim ve halkı yarattım."[8] İlah-me'luh ve hak-halk ilişkisinin kurulduğu bu mertebe ulûhiyet mertebesidir ve burada hakkın ismi *vâhid*dir. Kul ancak bu mertebeyi bilebilir, bunun ötesine ne keşifle ne de nazarla geçmesi imkân dâhilinde değildir. Bir başka deyişle ister nebi ister veli olsun hiçbir kul, Allah'ın zâtını tam anlamıyla idrak edemez.

Kulun Rabbini tanıması üç mertebeyle gerçekleşir:

1. Tevhîd: Afak ve enfüsü birleştirip, her ikisindeki mazharlardan hareketle Hakkı bilmek.

2. Tecrid-i Tevhîd: Afakı göz ardı edip enfüsten hareketle Hakkı bilmek.

3. Tefrîd: Hem afakı hem enfüsü göz ardı edip Hakkı bilmek. Bu son mertebeyi Bursevî *sır* olarak isimlendirir. Bu mertebe Kur'an'ın tilaveti ve hakikatiyle meşgul olanların ulaşabileceği bir derecedir.

Öte yandan insan bir şeyi tanıyabilmesi veya tanıdığını iddia edebilmesi için onu öncelikle isimlendirmesi yani zihnindeki malumatı sembollere dökmesi gerekir. Allah kendi yarattığı insanın bu özelliğini bildiği için tenezzül ediyor, Matüridî'nin ifadesiyle kendisini insanın zihnine yaklaştırıyor, yani isimler ediniyor. İnsan böylelikle kendisinin kul olduğunu ve bir ilahının bulunduğunun farkına varıyor. Buna Bursevî, İbn Arabî gibi ilah-me'luh ilişkisinin kurulması bir diğer ifadeyle Allah'ın tenezzülü (kulun zihnine yaklaşması) kulun urûcu (mertebesinin yükselmesi) ile ilahın kullarıyla buluşmasının bahru'l-'amâda (بحر العماء) gerçekleşmesi demektedir. Tirmizî'de geçen "Sahabeden Ebû Razîn, Hz. Peygambere 'Allah mahlûkatı yaratmadan önce nerede idi?' diye sordu. O'da 'üstünde ve altında hava bulunmayan *amâ*da (العماء) diye cevap verdi"[9] hadisinden yola çıkarak kullandıkları *amâ* kelimesi felsefedeki *kaos* ya da Hilmi Ziya Ülken'in dediği gibi Anexímandros'un düşüncesindeki belirsizlik anlamına gelen *apeiron*u andırır. İbn Arabî ve Bursevî'ye göre '*amâ* yaratılış zemini ya da yaratılışın başlangıçtaki bulanık durumudur. Şayet *amâ*nın bulut anlamı göz önüne alınırsa henüz yağmura dönüşmemiş, yağmur yüklü bulutun kara ve kasvetli halidir. Yağmur yağmaya başladığında kasvetli ortam yavaş yavaş belirginleşir, bulutlar dağılır ortalık aydınlanır ve varlıkların tezahürü (ortaya çıkması) gerçekleşir başka bir deyişle subût hali, vücûd haline dönüşür, bilkuvveden bilfiile geçiş gerçekleşir.[10]

Ru'yetullah

Ona göre ahirette herkes Allah'ı inandığı gibi görecektir. Sadece insan-ı kâmil, ism-i câmi ehlinden olmasının bir sonucu olarak O'nu görecektir. Ancak o, bu görmenin Allah'ın celâline yaraşır, zaman ve mekândan münezzeh bir şekilde gerçekleşeceğini söylemesinin yanısıra ru'yetullahın zarurât-ı diniyyeden olmadığını da ifade eder. Ru'yetullah konusundaki tartışmaları aydınlatmak açısından şöyle bir izah getirir: Hz. Peygamber (sav) Allah'ın görülmesini güneşe değil ayın dolunay şekli olan kamere benzetmiştir. Zira kameri görmek kolay güneşi görmek hatta ona bakmak zordur. Burada kamer Allah'ın rububiyyetine, güneş ise ahadiyyetine (zâtına) benzetilebilir. Dolayısıyla ahirette görülecek

[6] Ali İmran 3/97.

[7] Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 47, 48, 50, 51, 72, 78; Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 5, 7, 12, 14, 17, 20, 32, 34, 42; Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, 16; Afîfî, *el-Ayanü's-Sabite fi Mezhebi İbn Arabî ve'l-Ma'dumat fi Mezhebi'l-Mu'tezile-Kitabü't-Tezkari* (Kahire, 1389/1986), 209-220.

[8] Aclunî, bu sözü İbn Teymiyye, Zerkeşî ve İbn Hacer'in hadis saymadıklarını, Ali el-Karî'nin ise manasının sahih olabileceği şek linde bir yaklaşımının bulunduğundan bahseder. Bk., *Keşfu'l-Hafa ve Müzîlü'l-İlbâs* (Beyrut, 1405/1985), 2/173.

[9] (Tirmizî, "Tefsir", 12); (İbn Mace, "Mukaddime", 13).

[10] Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 147; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/3; Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 49, 52, 72, 75; Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 39, 42, 66; Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, 28, 31; Volter, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lütfi Ay (İstanbul, 1995), 2/193-194; Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş* (İstanbul, 1968), 134.

olan zât değil rububiyyettir. Mutezile şayet zâtın görülmesine itiraz etmişse Ehl-i Sünnet ile sözde kalan bir ihtilafa düşmüş demektir. Rububiyyetin görülemeyeceğini iddia etmişlerse kesinlikle hata etmişler, vârid olan nasları kısır akıllarına tabi kılmak gibi bir yanlışa düşmüşledir.[11]

Allah'ın İsimleri ve Sıfatları

Bursevî, Allah Teâla için ahadiyet ve vâhidiyet adını verdiği iki mertebe olduğunu dile getirir. Ahadiyet mertebesinde Allah her türlü kayıt ve nitelikten müstağnidir, vâhidiyet mertebesine tenezzülünde ise isim ve sıfatlar alır. Aslında bu isim ve sıfatlar tohum içinde ağacın yaprak ve dallarının bilkuvve bulunması gibi ahadiyet içinde bilkuvve olarak bulunmaktadırlar. Bu görüşüne kenz hadisi diye bilinen "Ben bilinmeyen bir hazine idim. Bilinmeyi istedim ve halkı yarattım."[12](كنت كنزا مخفيا فأحببتُ أن أعرف فخلقت الخلق) hadisindeki "küntü" (كنت) lafzının "ben" anlamına gelen ve birinci şahsı ifade eden (ت) "te" zamirinin zâtın ahadiyetine delalet ettiğini, aynı şekilde yarattım anlamına gelen "halaktü" (خلقت) ve "caaltü" (جعلت) kelimelerindeki "ben" anlamındaki "te"(ت) zamirinin de ahadiyete delalet ettiğini belirtir. "Caalnâ" (جعلنا) ve "halaknâ" (خلقنا) kelimelerinde "biz" anlamına gelen "nâ"(نا) zamirinin ise vahidiyete delalet ettiğini ve "biz"den maksadın Allah'ın zâtı ile birlikte isim ve sıfatları olduğunu vurgular. Öte yandan isimlerin çok olması, müsemma durumunda bulunan zâtın çok olmasını gerektirmez. Demek ki ona göre Kur'an'da Allah için tekil kullanımlar ahadiyeti, çoğul kullanımlar ise vâhidiyeti ifade etmektedir.[13]

Allah vâhidiyet makamında yaratılmışlarla isim, sıfat ve fiilleri vasıtasıyla ilişki kurar. Bunlar Allah ile yaratılmışlar arasında bir vasıta olmasının yanısıra zât ile yaratılmışlar arasında perde işlevi de görürler. Böylelikle kullar Allah'ın *zâtı* ile değil *isim, sıfat ve fiilleri*yle muhatap olurlar ve ancak onların bilgisine ulaşabilirler. "Sıfat, ef'al yüzünden, esma dahi sıfat ayinesinden, zât dahi esma perdesinden seyrolunur" sözünden hem bu anlam hem de varlık hiyerarşisini o, zât-isim-sıfat-fiil şeklinde düşündüğü ortaya çıkar. Nitekim İbn Arabî'de de benzer şekilde zât-sıfat-fiil-meful, Gazzalî de ise zât-sıfat-efal sıralaması vardır. Bursevî, her ne kadar isimleri temel kabul ediyorsa da İbn Arabî gibi bu isimleri yedi sıfat altında sistemleştirir. Ancak o, takipçisi İbn Arabî'nin aksine sıfatların itibarî değil hakiki olduklarını ileri sürer ve âlim, kâdir ve mürîd gibi manevî kalıp yerine ilim, kudret ve irade gibi maâni kalıpla ifade edilen sıfatları kullanır.

Bursevî, isimlerin tevkifî, yani nasda nasıl geçiyorsa öylece kabul edilmesi ve her bir isim fonksiyonunu icra ederken diğer isimlere ihtiyaç duyması noktasında İbn Arabî ile paralel düşünür. Allah'ın hem tenzihî hem de sıfatları ile bilinmesine vurgu yapar ve sadece tenzihe önem vermenin Allah'ın yaratma yönünün inkârı anlamına geleceğine dikkat çeker. Ona göre bir nesneyi tanımak için öncelikle eserine bakılır.[14] Böylece eserden fiile, fiilden sıfata, sıfattan da zâta yani nesneye gitme yöntemini kullanmış olur. Netice itibariyle her ne kadar sıfatları sayısal olarak Eş'ariler gibi ele almış olsa da içeriğini İbn Arabî'nin düşüncesi doğrultusunda oluşturur.

Hayat: Bursevî hayat sıfatını iki yönlü düşünür: Birinci yön itibariyle hayat, kelâmcıların anlayışında olduğu gibi Allah'ın diri olmasıdır. İkinci yön itibariyle ise Allah'ın kendi dışındaki şeylere dirilik (canlılık) vermesidir. Hayat sıfatının bu yönüne Bursevî, "nefes-i rahmanî" der ve buna yüklediği anlam felsefecilerin *faal akla* yükledikleri anlamı çağrıştırır. Zira Bursevî'nin "subût halindeki şeyler, nefes-i rahmanî ile vücûd bulur" görüşü, felsefecilerin vahibü's-suver (suretler bahşeden) diye niteledikleri faal aklın heyulaya suret vermek suretiyle harici âlemde varlık kazandırması düşüncesi ile paralellik arz eder. Bu düşünce doğrultusunda var olan her şeyin canlı olduğunu, zira nefes-i rahmanînin üfürmesi ile varlığa geldiğini iddia eder ve bu iddiasına "Sonra rahman onların üzerine üfledi"[15] hadisini delil getirir.[16]

---

[11] Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 13, 59-60; Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 18, 19; Bursevî, *Kenz-i Mahfi*, 67-69.

[12] Aclunî bu sözü İbn Teymiyye, Zerkeşî ve İbn Hacer'in hadis saymadıklarını, Ali el-Karî'nin ise manasının sahih olabileceği şek linde bir yaklaşımının bulunduğunu ifade eder. Bk., Aclunî, *Keşfu'l-Hafa*, 2/173.

[13] Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 39; Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, 10-11.

[14] Gazzalî, *İhyau Ulûmi'd-Dîn*, Daru'l-kütübi'l-arabi, ts., 1/181, 15/78; Gazzalî, *Cevahiru'l-Kur'an* (Beyrut 1401/1981), 10-11; Muhyiddin İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, nşr. Osman Yahya (Beyrut 1405/1985), 1/150; Bursevî, *Kitbü'l-Hitâb*, 20, 72-73; Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, 35; Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 14, 36, 39, 42, 76.

[15] Taberî, *el-Camiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'an* (Kahire, 1388/1968), 1/202.

[16] İbn Sina, *en-Necât*, nşr. Muhyiddin Sabri Kürdî (Kahire, 1938), 271; Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 40, 50; Faiz ed-Daye, *Mecmuatü'l-Mustalahü'l-İlmiyye ve'l-Arabiyye* (Dımaşk, 1410/1990), 110, 161.

İlim sıfatının da iki yönü bulunmakta olup bunlardan birincisi nefes-i rahmanîye konu olan şeylerin *sübût* halinde bulundukları yer olması, ikincisi ise harici âlemde varlık kazandıktan sonra şeylere ilahî bilginin aktarılmasıdır. İkinci yöne delil olarak "Allah âdeme isimlerin tümünü öğretti"[17] ayetini delil getirir. Dolayısıyla şeylerin bilgileri, aslında ilahî bilgiden taşıp gelen bir bilgidir. Ona göre Allah'ın ilmi sınır kabul etmez, madum, mevcud, küllî, cüz'î her şeye taalluk eder. Bununla birlikte Allah'ın bilgisinde bulunan *şey* için iyi ya da kötü hüküm verilemez. Zira *şey* orada bilkuvvedir, harici âleme intikal ettikten sonra bilfiil duruma geçer ve ancak o zaman iyi ya da kötü hükmünü almaya hak kazanır.

İrade, kudret, sem'i ve basar sıfatları konusunda farklı bir görüş getirmeyen Bursevî, hayat ve ilimde olduğu gibi bunları da iki yönlü olarak düşünür. Hakka bakan cephesi, halka bakan yönü. Hakka bakan yönüyle Yüce Allah, irade ve kudret sıfatlarıyla şeylerin harici âlemde yer almasını sağlarken, sem'i ve basar sıfatlarıyla varlıkların hal, hareket ve tavırlarını gözetler. Halka yönelik yönleri bakımından ise bu sıfatların tecellileriyle yaratılmışlar irade, kudret, sem'i ve basar gibi sıfatlarla nitelenirler.

Kelâm ve Tekvin: Bursevî, İbn Arabî gibi kelâm sıfatını iki boyutlu düşünür: Söz boyutu ve yaratma boyutu. Bir farkla ki, İbn Arabî yaratma boyutuna *kavl* ismini verirken, Bursevî içinde bulunduğu Matüridî çevrenin etkisiyle olsa gerek *tekvin* ismini verir. Bu boyut üzerinde ağırlıklı olarak durur, Allah'ın yaratmaya yani maduma yönelik konuşmasını "nefes-i rahmani" diye adlandırır. Hayat sıfatı anlatılırken geçtiği gibi bununla şeylere ruh üflediğini ileri sürer. Ona göre kelâm ilahî taayyünün yani oluş macerasının sonudur. İlahî hüviyetin küllî sıfatları olan hayat, ilim, irade, sem' ve basar sıfatlarının tezgâhından geçen *şey* kelâm sıfatıyla harici âlemde vücûd bulur diğer bir deyişle oluş serüvenini tamamlar. Bu durumda tekvin sıfatı müstakil bir sıfat olmayıp kelâm sıfatının yaratma boyutunu temsil etmektedir. Bunu İbn Arabî'de olduğu gibi Kur'an'da geçen (كن) "kün=ol"[18] ifadesinden çıkarır. "O, her gün bir şe'ndedir."[19] mealindeki ayette geçen *şe'n* (شأن) kavramının taayyün gününde *an* anlamına geldiğini, bu durumda söz konusu ayetin anlamının "O, her an yaratır ya da tecelli eder" şeklinde olması gerektiğini ifade eder. "Allah sizi ve amellerinizi yarattı"[20] mealindeki ayetten hareketle güzel veya çirkin her şeyi yaratanın Allah olduğunu dile getirir zira O'nun yaratması mahiyet itibariyle şeye nefes-i rahmanî ile üflemek anlamına gelmektedir.[21]

Kaza ve Kader: Bursevî, kaderi "ezelî irade tarafından şeylerin varoluş vakitlerinin belirlenmesidir" diye tanımlar ve kader ile kaza arasında şöyle bir fark görür: Kader ma'dumun (yok olanın) tayin ve takdir edilmesi, kaza ise aynı ma'dumun mevcud haline intikal ettirilmesidir. Ancak o, ilahî rızayı bunların dışında değerlendirir. Her ne kadar Allah kulun aleyhine olabilecek şeyleri irade etse de buna rızası olmayabileceğini ifade için "her rızada irade vardır ama her iradede rıza yoktur" formülünü ileri sürer ve "O, kullarının küfrüne razı olmaz"[22] mealindeki ayeti delil getirir. Buna göre her ne kadar "Hepsi Allah'tandır de"[23] ayeti gereği hayır ve şer Allah'tan olsa bile Allah'ın şerre rızası yoktur. Kader hakkında konuşmanın yasaklandığına dair gelen hadisleri[24] esas alarak kader konusunda sukut edilmesini gerekli görür, zira kader Allah'ın zâtı gibi bilinme imkânı olmayan bir *sır* hükmündedir.[25]

Peygamberlik: Bursevî, peygamberlikle ilgili geleneksel bilgilere bazı üslup farklarının dışında yeni bir ilavede bulunmaz. Ancak sûfî zihin yapısı gereği *velayeti* nübüvvet içine idhal eder ve bu konuda görüşlerinin takipçisi saydığı İbn Arabî'nin tezlerini tekrar eder. Buna göre nübüvvet kesbî (kişi tarafından kazanılmış) olmayıp ilahî irade tarafından belirlenirken, velayet kesbîdir. Velayet ile nübüvvet arasındaki somut denebilecek en temel farklılık velayetin teşrii (dinî hüküm koyma) özelliğinin bulunmamasıdır. Her ne kadar veli, Allah'tan ve melekten bilgi alma bakımından peygamberle aralarında bir benzerlik kurmak mümkün ise de, onun bilgi alması, hem yöntem hem

[17] el-Bakara 2/31.
[18] Bk., en-Nahl 16/40.
[19] er-Rahman 55/29.
[20] es-Sâffât 37/96.
[21] Bursevî, *Rûhu'l-beyân,* 1/8; Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 79, 81; Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 42-43, 46-47, 50-59, 63-66, 76, 84, 87; Cağfer Karadaş, *Sûfî İtikadı* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), 150-154.
[22] ez-Zümer 39/7.
[23] en-Nisa 4/78.
[24] Bk., (Tirmizî, "Kader", 1).
[25] Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 132-133, 136, 138, 142; Bursevî, *Kitabü'n-Netice*, 2/71, 206, 468.

de içerik bakımından peygamberin özel surette bilgi almasının dışında gerçekleştiği için tam bir benzerlikten söz edilemez. Bir diğer deyişle peygamber ismet (korunmuşluk) sıfatına sahiptir, velinin ise böyle bir özelliği bulunmamaktadır. Bundan dolayı da veliye, rasul ya da nebi ismi verilemez. Böyle bir isimlendirmede bulunan hem sapkın (dâl) hem de saptırıcı (mudıl) olarak nitelenir. Velinin ilahî kaynaktan aldığı bilgiler, peygamberin getirdiği vahyi açıklayıcı olup, yenilik özelliği taşımaz. Zâten velayette aslolan nübüvvete tâbi olmaktır.

İnsan-ı kâmili son peygamber Hz. Muhammed'in şahsında somutlaştıran sûfî geleneğe uyarak, ruhânî âlemde ilk nebinin Hz. Peygamber olduğunu "Âdem, su ile çamur arasında iken ben nebi idim"[26] hadisine dayanarak iddia eder. Hz. İsa'nın Kıyamete yakın yeryüzüne ineceğini Hz. Peygamberin ümmetinden olacağını, O'nun şeriatı ile amel edeceğini ve "velayet-i amme"nin onunla son bulacağını; aynı zamanda onun son insan-ı kâmil olması dolayısıyla, ölümüyle Kur'an'ın kalkacağını ileri sürer.[27]

Kitap: Bursevî'ye göre ehl-i rusûm denilen zâhir uleması Kur'an'ı hayaliyle okurken, ehl-i zevk denilen sûfîler onu kalbiyle okurlar. Kur'an'ın te'vili konusunda "Kim Kur'an'ı kendi düşüncesiyle tefsir ederse kâfir olur"[28] hadisini zikretmesinden Kur'an'ın teviline karşı gibi görünmesine rağmen lafzın muhtemel manalarından biri ile anlaşılmasını tecviz etmesi ve sûfînin zevki ile Kur'an'ı açıklayabileceği görüşünü ileri sürmesi, onun İbn Arabî'nin "lugavî te'vil" anlayışının takipçisi olduğunu göstermektedir.[29]

Ruh, Melek, Cin: Bursevî, görünmezlikleri itibariyle ruh, melek, cin ve şeytanı aynı kategoride ele alır ve şöyle bir ayrım yapar: Ruh hariç diğerleri cisimdir. Cisim latif ise melek ve cin, kesif ise insan olur der, ancak melek ve cin arasında yaratılış maddeleri bakımından ayrım yapar ve meleğin nurdan, cinin ise ateşten yaratıldığını ifade eder. Şeytanı da cinlerden sayar ve cinlerin itaatkâr olmayanları diye tanımlar. Ona göre ruh cismin mukabili olup, ne letafetle ne de kesafetle nitelenemez. "De ki, ruh rabbimin emridir/emrindendir."[30] ayeti ile "Allah'ın ilk yarattığı şey benim ruhumdur"[31] hadisinden hareketle ruhu ilahî eser olması cihetinden mahluk kabul etmezken, hâdis olan cesede taalluku itibariyle mahluk sayar.[32] Buradan anlaşılan hayat sıfatının taalluku olan nefes-i rahmanî olması bakımından mahlûk değilken, kelâm sıfatının yaratma boyutu olan tekvin bakımından mahlûktur. Mükâfat ve mücazata muhatap olacak varlıklar olarak insan ve cini kabul ederken meleği bundan hariç tutar. Buna sebep olarak da insan ve cinin anasırdan (anasır-ı erbaa) yaratılmasını gösterir. Buna göre azap ancak anasırdan yaratılmış olan varlıklara yapılabilir.[33]

Ahiret, haşrdan başlayıp sonsuza uzanan bir süreçtir, diğer bir tabirle dirilişten başlayıp cennetliklerin cennette, cehennemliklerin cehennemde Allah'ın kendilerine tanıdığı sonsuz bir hayattır. Bursevî'ye göre ecel iki türlüdür: Birincisi dünyadaki ömrü, ikincisi ise cennet ve cehennemdeki ömrüdür. O, insanların yeniden dirilişini, çocuğun doğumuna benzetir. Nasıl ki vakti geldiğinde rahim çocuğu dışarı atarsa, vakti geldiğinde toprak da içindekileri dışarı atar. Bununla ruhun bedene iadesi demek olan yeniden diriliş gerçekleşir. Yeniden dirilen beden arazları, taayyun ve taşahhusu bakımından eski beden olmamakla birlikte hakiki varlığı itibariyle eski bedendir. Zaten sûfîler sürekli tecelli ile meydana gelen sürekli teceddüdü (yenilenmeyi) kabul ettiklerinden, bu düşünce onların anlayışına ters düşmez. Cennet ve cehennem sürekli teceddüd şeklinde olan bir ebediyete sahiptir. Orada herhangi bir yükümlülük yoktur, ancak zikir devam edecektir. Cennete nefs-i mutmainne özelliğine, cehenneme ise nefs-i emmareye sahip olanlar girecektir. Her iki mahalde de uyku olmamakla birlikte cehenneme girmiş olan asi mü'minler için azabı hissetmesinler diye uyku olacaktır.[34]

---

[26] Aclunî, *Keşfü'l-Hafa*, 2/169-170.
[27] Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 104-105, 111, 115; Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 4, 8, 37; Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, 36; Bursevî, *Kitabü'n-Netîce*, 2/225.
[28] Benzer hadisler için bk., (Tirmizî, "Tefsîr", 1).
[29] Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 95, 9-97, 101; Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, 36; Cağfer Karadaş, *Muhyiddin İbn Arabî'nin İtikadî Görüşleri*, 136-142.
[30] el-İsra 17/85.
[31] Benzer hadisler için bk., Aclunî, *Keşfu'l-Hafa*, 1/ 311-312.
[32] Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 64.
[33] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 4; Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 81; Bursevî, *Kitabü'n-Netîce*, 2/294; Cağfer Karadaş, *Sûfî İtikadı*, 157-158.
[34] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/52; Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 121, 127-128; Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 54; Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, 43-44; Cağfer Karadaş, *Sûfî İtikadı*, 158-159.

Sonuç

Bursevî, hemen her ilim dalının belli bir olgunluğa ve istikrara ulaştığı bir dönemde yaşamış olması dolayısıyla, mevcut birikimi kendine özgü üslubuyla aktarmakla yetinmiştir. Bu özelliğini akaid alanında da aynı şekilde devam ettiren Bursevî zamanının hâkim itikadî görüşlerine kimi yerde bazı rötuşlar yaparak, kimi yerde sentezlerde bulunarak kendi itikadî görüşlerini serdetmiştir. Onun metinlerinde itikatla ilgili konularda özellikle Hanefî-Matüridî düşünceyle İbn Arabî düşüncesini birleştirme çabası içinde olduğu bariz bir şekilde görülür. Neticede şu denilebilir: Genelde İbn Arabî'nin takipçisi olmasına rağmen Bursevî, inanç esaslarını halk arasında yaygın olan Matüridîlik ile Osmanlı medreselerinde kitapları okutulan Eş'arîliğe aykırı düşmeyecek en azından bu çevrelerde tepki doğurmayacak bir özen içerisinde verdiği bir gerçektir.

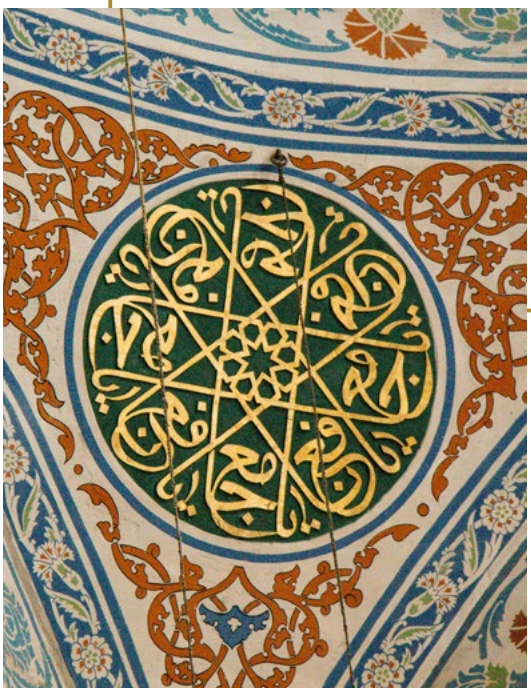

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ EKSENİNDE BURSA'DAN GİRİT'E UZANAN İRFAN ve EDEBİYAT KÖPRÜSÜ: CELVETÎLİK

Ahmet MOLLAMEHMET*

Celvetîlik, Osmanlı tasavvuf tarihinde tarikat olmanın yanında, bir irfan, düşünce ve edebiyat okulu olarak temayüz eden yoldur. XVI. yüzyılda Bursa'da Üftâde Mehmed Muhyiddin'in (v. 1580) manevî şahsiyeti etrafında doğan ve Azîz Mahmûd Hüdâyî (v. 1628) ile sistemleşen bu yol, Anadolu'daki tasavvufî damarların özgünlerinden biri kabul edilir. Halvetîlik ve Bayrâmîlikten beslenen Celvetîlik, hem bireyin iç dünyasını arındırmaya hem de toplumla iç içe yaşamaya önem vermesiyle öne çıkmıştır. Halvet geleneğinin inziva ve yalnızlığına karşılık, Celvetîlik halk içinde Hak ile olmayı, yani maneviyatı sosyal hayatın merkezinde yaşamayı öğretmiştir.

Celvetîliğin doğuşunu bir yönden dönemin ihtiyaçları hazırlamıştır. XVI. yüzyılda devlet hızla büyümüş, şehirler çeşitlenmiş, ilim ve sanat dalları yaygınlaşmıştır. Bu ortamda tasavvufî hayatın hem bireysel hem de toplumsal işlevleri üstlenmesi gerekiyordu. Celvetîlik, bu ihtiyaca cevap olarak şekillenmiş; hem dervişleri yetiştiren bir mektep hem de şairleri, âlimleri ve mutasavvıflarıyla geniş kitlelere hitap eden bir kurum olmuştur.

Celvetî yolunun temelinde Nakşîlikte olduğunu gibi "halvet der encümen", yani kalben Allah ile beraber iken zâhiren halkın içinde bulunma ilkesi vardır. Bu anlayış, müridin dünyadan tamamen el etek çekmesini değil, bilakis toplum içinde aktif bir hayat sürmesini teşvik eder. Böylece Celvetîlik, Osmanlı şehir hayatıyla uyumlu, üreten, hizmet merkezli ve edebî yönü

* Dr., Bursa Osmangazi Belediyesi, ahmetmollamehmet@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2926-3184

güçlü bir tasavvuf anlayışı ortaya koymuştur. Celvetî derviş, sadece zikir halkasında değil; medresede, pazarda, devlet dairesinde ve gündelik işlerinde de Allah'ı unutmadan yaşamayı esas almıştır.

Şeriat – Tarikat – Hakikat Dengesi

Celvetîlik, her şeyden önce şeriata bağlılığı, tarikatla manevî terbiyeyi ve hakikat ile marifeti birleştiren bir yol olarak tanımlanır. Bursa'da Bursevî bu üçlüğü ilmî bir bütünlükle açıklamış, mürid için edeple şeriata bağlılığı şart koşmuştur. İstanbul'da Hâşim Baba bunu daha coşkulu bir söylemle işlemiş, şeriata bağlı kalmakla birlikte aşkın vecdini ön plana çıkarmıştır. Girit'te Salacıoğlu ve Nûrî Osman, bu dengeyi şiirle kurmuş; riyâsız bir samimiyetle "şeriat ahlâkı – aşk sarhoşluğu" beraberliğini göstermiştir.

Nûrî Osman'ın şu dizeleri, Celvetî kimliğin özünü yansıtır:

"Şerî'at ânların huyu
Tarîkatden bilen hûyu
Hakikatden alan bûyu
Gürûh-i Celvetîlerdir"

Bursa'da Celvetîlik **ve İsmail Hakkı Bursevî**

Bursa, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren siyasî bir merkez ve bir tasavvuf başkentidir. Şehrin camileri, tekkeleri ve medreseleri beraberce gelişmiş; ilim ile irfanın yan yana yaşadığı bir kültür iklimi oluşmuştur. Padişahların desteğiyle Bursa kısa sürede bir tasavvuf cazibe merkezi hâline gelmiştir. Bu atmosferde Celvetîlik ayrı bir yer tutar. Çünkü tarikatın kurucu şahsiyeti Üftâde, Bursa'da yaşamış, Azîz Mahmûd Hüdâyî burada yetişmiş ve İsmail Hakkı Bursevî de bu şehirde Celvetî-Hakkî kolunun ilmî-sistematik boyutunu inşa etmiştir.

İsmail Hakkı Bursevî (v. 1725), Aydos doğumlu olup küçük yaşta Edirne'ye gelmiş, ilk eğitimini burada almış ve hüsn-i hat dersleri görmüştür. Bilahare İstanbul'a geçerek Celvetî şeyhlerinden Osman Fazlî Atpazârî'ye (v. 1690) intisap etmiştir. Tasavvufî sülûkunun yanında kelam, fıkıh belâgat gibi ilimleri de mürşidinden tedris eden Bursevî, meşhur hattat Hafız Osman'dan hat meşketmiştir. Hilafet icazeti alınca farklı Rumeli şehirle irşat faaliyetlerinde bulunmuş, tarikinin Bursa halifesi Şeyh Sun'ullah Amasyavî (v. 1685) vefat edince Bursa'ya halife olarak tayin edilmiştir. Vefat ettiği tarihe kadar Bursa'da irşat ve telifat hizmetlerini sürdüren İsmail Hakkı, uzun süre burada kaldığı ve şehirle özdeşleştiği için Bursevî nisbesiyle anılır olmuştur. Tasavvuf, tefsir, hadis ve edebiyata dair onlarca eser kaleme alan Bursevî, Osmanlı ilim ve irfan dünyasında müstesna bir yer edinmiştir. Hayatı boyunca hem Bursa'da hem de davet üzre katıldığı gazalarda ordu şeyhliği yapmış; tefekkür mirası, Anadolu ve Rumeli'nin yanı sıra Girit'teki Celvetî muhitleri de etkilemiştir.

Celvetîlik içinde Hakkıyye şubesinin bânîsi olan Bursevî, ilmî derinliği ve edebî kimliğiyle Celvetîliğe büyük bir prestij kazandırmıştır. *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirinde Kur'an'ı hem zâhirî hem de bâtınî boyutlarıyla yorumlamış, Celvetîliğin düşünce sistemini metinlere taşımıştır.

Bursevî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin çizgisini takip ederek vahdet-i vücûdu tasavvufunun merkezine yerleştirmiştir. Ancak bu anlayışı, pîri Azîz Mahmûd Hüdâyî gibi temkinli bir yorumla aktarmıştır. Ona göre bütün âlem, Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisinden ibarettir. Varlık birliğinin idraki, kulun Allah'a yakınlığını ve marifetini artırır. Bununla birlikte Bursevî, sekr (vecd sarhoşluğu) yerine sahv (uyanıklık ve ölçülülük) tercih etmiş, "şathiyyât"la sınırları zorlayan sûfîleri eleştirmiştir. Bu yönüyle vahdet-i vücûdu hem aklî hem naklî delillerle temellendirmeye çalışmıştır.

Bursevî'nin en çok üzerinde durduğu husus, şeriat, tarikat ve hakikati bir bütün olarak görmekti. Ona göre şeriat, dinin zâhirî yönü; tarikat, nefis terbiyesi ve manevî yolculuk; hakikat ise marifetullah'a ulaşma merhalesidir. Bu üç basamak birbirinden ayrılmaz. Şeriatsız tarikat bâtıl, tarikatsız şeriat kuru, hakikatsiz ikisi ise eksik kalır. Bu anlayış, "halk içinde Hak ile" düsturunu tamamlayan bir ayar oluşturmuştur.

O, tasavvufî hayatın aşırılıklara kaçmaması gerektiğini özellikle vurgulamıştır. Hallâc-ı Mansûr'un "Ene'l-hak" sözünü sır ifşası olduğu için eleştirmiş, Niyâzî-i Mısrî gibi bazı sûfîlerin taşkın ifadelerini de tenkit etmiştir. Ona göre hakiki keramet keşif ve olağanüstü haller değil, marifetullah idi. Bu yaklaşımıyla sûfîliği aklî bir temkinle dengelemiştir.

Bursevî'nin eserlerinde aşk, insan-ı kâmil, hizmet ve cemiyetle iç içe bir tasavvuf anlayışı hâkimdir. Onun ilim ve irfanla yoğrulmuş kimliği, Celvetîliği ilim damarı ağır basan bir ekol haline getirmiştir.

"İhtilâf-ı mezheb olmaz bende haktır mezhebim
Mezheb-i vâhidde buldum âkıbet ben matlubum
Feyz-i Hak olsa ne şek anı kabûl etmek gerek
Ol ki ilhâm olmaya anı götürmez meşrebim"

Bursevî'nin Bursa'daki ilmî ve irfanî otoritesi, yalnızca kendi devrini değil, sonraki yüzyıllarda Celvetîliğin farklı coğrafyalara uzanan serencamını da etkilemiştir. Onun sistemli düşüncesi ve vahdet-i vücûda temkinli yaklaşımı, Celvetîliği hem ilmî hem de manevî açıdan sağlam bir zemine oturtmuştur. Bu zemin, İstanbul'da yeni bir Celvetî yorumu ortaya koyan Hâşim Baba'nın irfan dünyasına da ilham olmuştur. Bursevî'nin ilmî bütünlüğünden beslenen, fakat mizacı gereği daha coşkun ve bâtınî bir yöneliş sergileyen Hâşim Baba, XVIII. yüzyılda Celvetîliğe farklı bir renk katmıştır.

İstanbul'da Hâşim Baba ve Hâşimiyye Kolu

Hâşim Baba (v. 1783), Celvetî meşâyihinden Yusuf Nizâmeddin Efendi'nin oğlu olarak 1718'de Üsküdar'da doğmuştur. Çocukluğundan itibaren Celvetî adap ve erkânı içinde yetiştiyse de ilerleyen yıllarda Bektâşîliğe meyletmiştir. Mısır'da bulunan Kaygusuz Abdal Tekkesi şeyhi Hasan Baba'ya intisap ederek Bektâşî olmuş; bir süre Dimetokalı Seyyid Kara Ali Baba'nın (v. 1783) yanında Hacıbektaş'ta bulunmuş hatta kısa bir dönem (dört yıl kadar) dedebabalık makamına geçmiştir. Melâmî meşrep bir sûfî olan Hâşim Baba, coşkun mizacı ve serbest söyleyiş tarzı sebebiyle ne Celvetîler ne de Bektâşîler tarafından tam manasıyla kabul görmüştür. 1783'te vefat edince Bandırmalı-zâde Dergâhı haziresine defnedilmiştir. Vefatından sonra mensupları kendisine nispetle Celvetîlik içerisinde "Hâşimiyye" adıyla bir kol oluşturmuştur.

Dîvân, *Vâridat*, *Ankâ-yı Maşrık* ve *Devriyye-i Ferşiyye* adlı eserleriyle tanınan Hâşim Baba, tasavvufî heyecanı, bâtınî yönü güçlü üslubu ve zaman zaman Bektâşî etkilerini yansıtan şiirleriyle Celvetîliğin sınırları aşan bir temsilcisi olarak kabul edilmiştir.

Onun şahsında oluşan Hâşimiyye kolu Celvetî yoluna yeni bir renk katmış; daha coşkun, bâtınî ve vecd dolu bir yön kazanmıştır. Bu kolun en belirgin özelliği, Celvetîliğin şeriat merkezli çizgisini çok da terk etmeden, daha geniş ve bazen Bektâşî tesirlerine açık bir söylem geliştirmesidir. Bâtınî yönelim ve melâmî meşrebine yakın ifadeler bu kolun özellikleridir.

"Eger ikrâra tâlibsen sana rehber olur nutkum
Melâmet urvesin pek tut elin çek gayrıdan zinhâr"

Hâşim Baba'nın şiirlerinde ve sohbetlerinde görülen coşkun hatta zaman zaman taşkın mizacı, İstanbul'daki merkezlerde ölçülü ve kontrollü kabul görürken, adalı toplumların ruh dünyasına ve duygusal yapısına son derece uygun düşmüştür. Adalar, özellikle de Girit, merkezî idareden uzaklığı, çokkültürlü yapısı ve daha serbest toplumsal atmosferiyle Anadolu'dan farklı bir tasavvufî kimliğe sahiptir.

Girit'te Celvetîlik: Salacıoğlu Mustafa ve Hanyalı Nûrî Osman

Ege Denizi'nin en büyük adası olan Girit, tarih boyunca farklı medeniyetlerin izlerini taşımış, Osmanlı idaresiyle birlikte ise çokkültürlü yapısını tasavvufî zenginlikle harmanlamıştır. 1645'te başlayan Osmanlı hâkimiyeti, yalnızca askerî bir fetih değil; tekkeler, zâviyeler ve edebî meclislerle desteklenen kültürel bir dönüşüm anlamına gelmiştir. Ada halkının mizacı, sûfî meşrepli zümrelerle kolayca kaynaşmış; böylece tasavvuf, Osmanlı'nın adadaki en güçlü "yumuşak gücü" olmuştur.

Bektâşîlik, Mevlevîlik, Halvetîlik gibi tarikatlarla birlikte Celvetîlik de bu topraklarda yayılmış, özellikle şair dervişlerin diliyle halkın gönlünde yer edinmiştir.

Celvetî silsilesinin Girit'e yönelen hattı, Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin halifesi Ali Efendi eliyle olsa da Hâşim Baba üzerinden gelişmiştir. Girit, merkezî idareden uzak, çokkültürlü ve serbest yapılarıyla farklı bir tasavvufî kimlik geliştirmiştir. Adalı halk, içli, dışavurumcu ve duygularını açıkça ifade eden bir karakter taşır. Burada tekkeler ve dervişler, bir dinî otorite değil halkın kültürel, sosyal ve duygusal hayatını besleyen merkezler olmuştur. Ada insanının neşeli mizacı, Hâşim Baba'nın rindâne üslubuyla örtüşmüş; onun çizgisinde gelişen Celvetîlik Girit'te hızla kabul görmüştür. Celvetî silsilesinin Girit'e uzanmasında yalnızca manevî bir zincirden değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bir uyum örneğinden söz etmek gerekir. Bu uyum sayesinde Celvetîlik, adalarda halkın iç dünyasını şekillendiren bir irfan ocağı olmuştur.

Salacıoğlu Mustafa Efendi, XVIII. yüzyılın sonlarında Girit'in Hanya şehrinde doğmuş, tasavvufî terbiyesini küçük yaşta kaybettiği babasının ardından amcasının himâyesinde sürdürmüştür. Coşkun mizacı ve arayışçı ruhu sebebiyle Girit'te uzun süre tutunamamış, çeşitli seyahatlerden sonra yolu İstanbul'a düşmüş ve Hâşim Baba'ya intisap ederek seyr ü sülûkunu tamamlamıştır. Hâşim Baba'dan hilafet aldıktan sonra yeniden Girit'e dönmüş, burada irşat faaliyetleri yürütmüş, özellikle Hanyalı Nûrî Osman gibi halifeler yetiştirerek adadaki Celvetîliğin kökleşmesine ve kurumsallaşmasına öncülük etmiştir.

"Girîdî Hanyavîyem men Salacıoğlu'dur nâmım
Seyâhat ehliyem bir yerde yok temkîn u ârâmım"

Divan'ı, Çıkrıkçı Şeyh Nakşî Mustafa Efendi'nin (v. 1757) şehit edilişini anlatan 157 beyitlik *Der Beyân-ı* Şehâdet-*i Nakşî Şeyh Mustafa* mesnevisi ve oğlu yerine koyduğu Nâmî (v. XIX. yy.) isimli dervişine ithafen yazdığı, tasavvuf yolunun âdâbını, inceliklerini anlatan ve nasihatler içeren pendname mahiyetinde 363 beyitlik *Nâmiyye* adlı mesnevisi bulunan Salacıoğlu'nun en önemli özelliği, coşkun bir sûfî-şair olmasıdır. Şiirlerinde Yunus Emre ve Niyâzî-i Mısrî etkisi hissedilir. Sade, anlaşılır fakat derin bir lirizm taşır. Aşk, vahdet, nefs mücadelesi ve hakikate erişme arzusu en yoğun temalarıdır. Salacıoğlu'nun coşkulu dili, ada insanının mizacıyla örtüşmüş ve halk arasında kabul görmesini kolaylaştırmıştır.

Divanı'ndan şu beyit, Celvetî dervişinin aşk sarhoşluğunu dile getirir:

"Şarâb-ı vahdetin yek cür'asın nûş eyledim bir dem
İçince mest olup hâlâ o keyfîyetle sersâmım"

Salacıoğlu'nun en önemli halifesi Hanyalı Nûrî Osman ise Girit Celvetîliğinin edebî yönünü temsil eder. Nûrî Osman Efendi, 1757'de Girit'in Hanya şehrinde doğmuş, iyi bir medrese eğitimiyle Arapça, Farsça ve Rumcayı öğrenmiştir. Çeşitli memuriyetlerde bulunduktan sonra Salacıoğlu Mustafa'ya intisap ederek hilafet almış ve tasavvufî şahsiyetini burada olgunlaştırmıştır. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye özel bir muhabbeti bulunan Nûrî, şiirlerinde bu aşkı işlemiş, Girit'te ilmî ve edebî meclislerin canlı bir aktörü olmuştur. *Divan*'ı, kendisiyle beraber 20 şairin tanıtıldığı *Tezkire-i* Şu'arâ-yı *Cezîre-i Girid* tezkiresi, Girit'in Osmanlı tarafından fethini ve sonrasını anlatan *Târîh-i Girid* isimli eseri, *Tuhfe-i Nûriyye* ve *Zeyl-i Tuhfe-i Nûriyye* adlı manzum Rumca-Türkçe sözlüğü ve *Tarîku'l-İhtisâr* adında dil öğrenmenin ehemmiyetinden bahseden eserleriyle ada kültürüne dair zengin bir miras bırakmıştır. 1815'te vefat ederek Hanya'da defnedilmiştir.

Divanı'nda aşk, melâmet, kalenderî tavır ve Celvetî kimliği açıkça görülür. "Türkçe, Farsça ve Rumca şiirler kaleme almış olması, adanın çokkültürlü yapısının şiire yansımasıdır.

"Rûmî lisân-ı tarz-ı Girid üzre söylesem
Olmaz mı pâdşâhımın âyâ icâzeti"

Nûrî Osman'ın aşağıdaki beyti, Girit'teki şairlerin İstanbul'daki şairler kadar güçlü olabileceğini iddia eder ve böylece adanın edebî özgüvenini gösterir.

"Bir gelmişiz Girid'de i'câz-ı nazmda
Ehl-i Sitânbul alsa da mazmûnumuz bizim"

Onun şu beyiti Celvetî kimliğini açıkça yansıtır:

"İzhâr edersem âteş-i sırrım aceb midir
Minnet Hudâ'ya mezhebimiz Celvetiyyedir"

Şu beytinde ise Celvetîliğin ada kimliğine bürünmüş hâlini ve Girit'te Celvetîliğin katı kurallardan çok samimiyete ve içtenliğe dayalı bir tasavvuf anlayışı olarak benimsendiğini dile getirir:

"Birdir yanımda küfr ü riyâ ben Kalenderim
Yokdur tesellî hırka vü zünnârdan bana"

Celvetîliğin Girit'teki tesir sahası yalnızca Salacıoğlu ve Nûrî Osman'la sınırlı değildir. Seyrânî Selim Baba (v. 1789) ve Hüseyin Baba (v. 1789) gibi sûfîler, Celvetîliğin ada halkı arasında kökleşmesini sağlamıştır. Yine Celvetî şeyhlerinden Ali Efendi (v. 1812) dönemin önde gelen simaları arasındadır. Bu isimler, Salacıoğlu'nun açtığı irfan yolunu sürdürmüş ve Celvetîliğin ada kültüründe kalıcı bir iz bırakmasına vesile olmuşlardır.

Girit Celvetîliği'nin Osmanlı irfan atlasına üç katkısından bahsedilebilir:

1. Tasavvufî katkı: Şeriat–tarikat–hakikat üçlüsünü samimiyetle yaşatan, melâmetî tavırla riyâdan uzak duran bir yol olmuştur.

2. Edebî katkı: Divanlar, mesneviler ve tezkirelerle Girit edebiyatını Osmanlı şiir mirasının ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir.

3. Kültürel katkı: Türkçe, Farsça ve Rumca şiirlerle çokkültürlü ada kimliğini tasavvufî bir söyleme dönüştürmüştür.

Bugün Girit Celvetîliği üzerine yapılan incelemeler, hem Osmanlı tasavvuf geleneğinin çoğulcu ve dinamik yapısını anlamamıza hem de edebiyatın tasavvufla iç içe geçmiş doğasını kavramamıza imkân verir.

Sonuç Yerine

Bursa, Celvetîliği ilim ve edep üzerinden tanımlamıştır. İstanbul, Celvetîliği kurumsal güç ve coşkun mizacın buluşması olarak yaşamıştır. Girit, Celvetîliği lirizm, çokkültürlülük ve melâmetî samimiyet üzerinden şekillendirmiştir. Bu tablo, Celvetîliğin bir tekke tarikatı olmanın ötesinde, her coğrafyada farklı tezahür bulabilen dinamik bir irfanî ekol olduğunu ortaya koymaktadır.

Celvetîlik, farklı coğrafyalarda farklı renklerle görünse de, ekseni daima İsmail Hakkı Bursevî'nin ilmî ve irfanî mirası üzerinde dönmüştür. Onun tefsir anlayışı, şeriat–tarikat–hakikat üçlemesini bir bütünlük içinde sunması, Celvetîlik yolunun ortak zeminini oluşturmuştur.

Bursa'da inşa ettiği düşünce sistemi, İstanbul'daki Hâşim Baba'nın coşkun irşadına da, Girit'te Salacıoğlu ve Nûrî Osman'ın şiirlerine de temel teşkil etmiştir. Hâşim Baba'nın bâtınî ve melâmetî vurguları, Salacıoğlu'nun coşkun lirizmi ve Nûrî Osman'ın edebî ufku, aslında Bursevî'nin açtığı geniş yolun farklı yansımalarıdır.

Bu açıdan bakıldığında, Celvetîliğin Bursa'da doğup İstanbul ve Girit'te gelişen bütün renkleri, Bursevî'nin ekseninde birleşmektedir. O, yalnızca kendi dönemi için değil, kendisinden sonraki Celvetî muhitler için de bir ölçü, bir mihenk taşı olmuştur. Dolayısıyla bu irfan ve edebiyat mirası, "Bursevî eksenli bir tasavvuf atlası" olarak okunmalıdır.

KAYNAKÇA

Aclûnî, İsmail b. Muhammed. Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlü'l-İlbâs Amma'ştehere mine'l-Ahâdîs alâ Elsinetin-Nâs. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.

Aclunî. Keşfu'l-Hafa ve Müzîlü'l-İlbâs. Beyrut: Müessestü'r-Risâle, 1405/1985.

Afîfî. "el-Ayanü's-Sabite fi Mezhebi İbn Arabî ve'l-Ma'dumat fi Mezhebi'l-Mu'tezile", Kitabü't-Tezkari. Kahire, 1389/1986.

Afvî, Ya'kûb. Hediyyetü's-Sâlikîn. İstanbul: Bahriye Matbaası, 1331.

Ali el-Karî. Ferru'l-Avn min Müddaî İmani Firavn, Mecmuatü Resail fi Vahdeti'l-Vucûd. İstanbul, 1294.

Alparslan, Ali. Osmanlı Hat Sanatı Tarihi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Aşkar, Mustafa. "Niyâzî-i Mısrî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 19 Ocak 2026. https://islamansiklopedisi.org.tr/niyazi-i-misri

Avcı, Seyyit. "Sûfîlerin Hadis Tespit Ölçüleri: İsmail Hakkı Bursevî Üzerine Bir İnceleme". Hadis Tetkikleri Dergisi 2/1 (2004), 7-29.

Avcı, Seyyit. Sûfîlerin Hadis Anlayışı; Bursevî Örneği. Konya: Ensar Yayıncılık, 2004.

Aydın, Abdullah. Hanyalı Nûrî Osman ve Divanı. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Azîz Mahmûd Hüdâyî. Câmi'u'l-Fazâil ve Kâmiu'r-Rezâil. nşr. H. Kâmil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 1988.

Bahadıroğlu, Mustafa. Celvetiyye'nin Piri Hz. Üftâde ve Dîvân'ı. Bursa: Üftâde Kur'an Kursu Öğrencilerini Koruma Derneği, 1995.

Balkanlardan Bursa'ya Hatt-ı İrşad: İsmail Hakkı Bursevî Yazma Eser Sergisi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025.

Bandırmalızâde, Ahmed Münib. Mir'âtu't-Turûk. İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1306.

Baykal, Kazım. Bursa ve Anıtları. Bursa: Aysan Matbaası, 1950.

Benlioğlu, İbrahim. Bursa'da Yetişen Mûsikîşinaslar. Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2018.

Berk, Süleyman. "Tasarımı ve Metniyle Farklı Bir Baskı Hilye-i Şerîfe". Dinî Araştırmalar Dergisi 20/51 (2017).

Berk, Süleyman. İlâhi Çizgiler Hat Sanatının Öncüleri (I- II). İstanbul: Demirören Yayınları, 2025.

Birgivî Vasiyetnâmesi. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 105.

BOA, Evkaf Nezareti Muhasebe Kalemi. [24/R/1285], Gömlek No. 01327, 00064.

BOA, Tamir Keşif Defteri. [EV-THR], Gömlek No. 147, 010.

BOA, Vakıflar Arşivi. [EV. MKT], Gömlek No. 1554, 104.

Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161.

Bursa Şer'îye Sicilleri, 22/7b.

Bursa Şer'îye Sicilleri, B247.

Bursa Şer'îye Sicilleri, B81.

Bursa Şer'îye Sicilleri, B86.

Bursa Şer'îye Sicilleri, B89.

Bursevî, İsmail Hakkı. Bitmedik ot dibinde doğmadıcak bir göcen: şerh-i Nazm-ı Ahmed. nşr. Mustafa Tatçı - Cemal Kurnaz. Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.

Bursevî, İsmail Hakkı. Celvetiye Yolunda Silsile Name Altın Zincir. nşr. Bedia Dikel. İstanbul: Özdinç Matbaası, 1981.

Bursevî, İsmail Hakkı. Celvetiyye Yolunda Allah Dostları (Silsilename-i Celvetiyye). nşr. Rahmi Serin. İstanbul: Pamuk Yayınları, 2011.

Bursevî, İsmail Hakkı. Divan, Bursa Nüshası.

Bursevî, İsmail Hakkı. Ferahu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye). İstanbul: 1294.

Bursevî, İsmail Hakkı. Ferâhu'r-Rûh. 3 Cilt. İstanbul: Bosnevî el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, 1294.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kenz-i Mahfî. İstanbul: 1307.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kenz-i Mahfî. İstanbul: Sahaf Rıza, ts.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâb-ı Silsile. İstanbul: Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbu'l-Hitâb. İstanbul: Matbaa-i Kürsiyyü'l-Hilâfeti'l-Hâkâniyye, 1256.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbu'n-Netîce I. nşr. Ali Namlı - İmdat Yavaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbu'n-Netîce. nşr. Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü Hayâti'l-Bâl. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 84.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü Müzîli'l-Ahzân. Âtıf Efendi Kütüphanesi, 1506.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü Nakdi'l-Hâl. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 2153.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü'd-Düreri'l-İrfâniyye (Vâridat). İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, 881.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü'd-Düreri'l-İrfâniyye. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 4019.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitabü'l-Hitâb. İstanbul, 1256.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü'l-Mir'ât li-Hakâikı Ba'zı'l-Ehâdîs ve'l-Âyât. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 40.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitabü'n-Necât. İstanbul, 1290.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü's-Silsile. İstanbul: Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye (Silsilenâme-i Celvetî). İstanbul: 1291.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü'ş-Şecv. Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi. 789.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü'l-lzzi'l-Âdemî. Süleymaniye Kütüphanesi, Âtıf Efendi,1420.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmua. Âtıf Efendi Kütüphanesi, 1496,

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûa. Bayezit Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 3507.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûa. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûa. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûa. Millet Kütüphanesi, Şer'iye, 1182.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûa-i Hakkî. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûa-i Hakkî. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado, 73.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûatü't-Tefâsîr. Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûatü'l-Fevâid ve'l-Vâridât. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 87.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûatü'l-Hutab ve'l-Vâridât. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 85.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mektûbât-ı Atpazarî ilâ Şeyh İsmail Hakkı Bursevî. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 2220.

Bursevî, İsmail Hakkı. Min Vâridâti'l-Fakîr eş-Şeyh İsmail Hakkî min Evâhiri Zilhicce min Seneti 1116. Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 789.

Bursevî, İsmail Hakkı. Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1667.

Bursevî, İsmail Hakkı. Risâletü'l-Hazarât. Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, 189.

Bursevî, İsmail Hakkı. Rûhu'l-Beyân. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 12, 27.

Bursevî, İsmail Hakkı. Rûhu'l-Beyân. İstanbul: 1330-1928.

Bursevî, İsmail Hakkı. Rûhu'l-Beyân. thk. Abdüllatif Hasan Abdurrahman. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1439/2018.

Bursevî, İsmail Hakkı. Rûhu'l-Mesnevî. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287.

Bursevî, İsmail Hakkı. Şerhu'l-Erbaîne Hadîsen. İstanbul: 1253.

Bursevî, İsmail Hakkı. Ta'lîka alâ Evâili Tefsîri'l-Beyzâvî. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 31.

Bursevî, İsmail Hakkı. Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl (Atpazarî Kutup Osman Menâkıbı). çev. Ramazan Muslu - Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.

Bursevî, İsmail Hakkı. Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl. nşr. Ramazan Muslu - Ali Namlı. Dımaşk: ty., 2011.

Bursevî, İsmail Hakkı. Tuhfe-i Atâiyye. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1537.

Bursevî, İsmail Hakkı. Tuhfe-i Halîliyye. İstanbul: 1293.

Bursevî, İsmail Hakkı. Tuhfe-i Hasekiyye. Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişâh, 164.

Bursevî, İsmail Hakkı. Tuhfe-i İsmâîliyye. İstanbul: 1292.

Bursevî, İsmail Hakkı. Tuhfe-i Recebiyye. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1374.

Bursevî, İsmail Hakkı. Vâridât. Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 165.

Bursevî, İsmail Hakkı. Vâridât-ı Hakkıyye. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 86.

Bursevî, İsmail Hakkı. Vesîletü'l-Merâm. Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 243.

Bursevî'nin Kaleminden Eserlerinden Örnek Hatlar. Bursa: Yıldırım Belediyesi Yayınları, 2025.

Ceyhan, Semih. "Vârid". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 42/519-520. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Çetin, Abdurrahman. "Haddâdî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 14/553–554. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Demirci, Mehmet. "İsmail Hakkı Bursevî'nin Ecvibe-i Hakkıyye'si". Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi 4/10 (2003), 9-44.

Denizer, Nurullah. İşârî Tefsirde Zâhir-Bâtın İlişkisi (İsmail Hakkı Bursevî Örneği). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Duran, Faruk. "İsmail Hakkî Bursevî'nin "Es'ile-i Şeyh Mısrî'ye Ecvibe-i İsmail Hakkî" İsimli Eseri". İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi 17/33 (2019), 267-289.

Duru, Rafiye. *Modern Metin Çözümleme Teknikleri Bakımından Şerh Geleneği ve İsmail Hakkı Bursevî*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Efendioğlu, Mehmet. "Şerh". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/559-560. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Eldemir, Hayrettin. İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2023.

el-İmâdî, Ebüssuûd Muhammed. İrşâdu'l-ʿAkli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm. nşr. Abdüllatif Abdurrahman. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.

Eşrefzâde Şeyh Ahmed Ziyâeddin. Gülzâr-ı Sulehâ ve Vefeyât-ı Urefâ. Bursa: İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Orhan, 1018/2.

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin. et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, ts.

ez-Zürkânî, Muhammed. Kur'an İlimleri; Menâhilü'l-İrfân Tercümesi. çev. Halil Alademir-Ramazan Şahan. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015.

Faiz ed-Daye. Mecmuatü'l-Mustalahü'l-İlmiyye ve'l-Arabiyye. Dımaşk, 1410/1990.

Gabriel, Albert. Une Capitale Turque Brousse (Bir Türk Başkenti Bursa). çev. Neslihan Er - Hamit Er - Aykut Kazancıgil. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008.

Gazzalî. Cevahiru'l-Kur'an. Beyrut: 1401/1981.

Gazzalî. İhyau Ulûmi'd-Dîn. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, ts.

Güleç, İsmail. İsmail Hakkı Bursevî ve Rûhu'l-Mesnevî'si. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.

Güleç, İsmail. *İsmâil Hakkî Bursevî'nin Rûḥu'l-Mesnevî'sinin İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2002.

Harîrîzâde Muhammed Kemâleddin Efendi. 3 Cilt. Tıbyânu Vesâili'l-Hakâik fî Beyâni Selasili't-Tarâik. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 430-432.

Hasan Tâib Efendi. Hatıra ya da Bursa'nın Aynası. Bursa: Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, 2007.

Heyet. el-Mu'cemu'l-Vasît. Kahire: Mektebu'ş-Şurûki'd-Devliyye, 2004.

Hızlı, Mefail. "Bursa Mahkeme Sicillerine göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları". Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 13/2 (2004).

Hikmetî, Mehmed. Mecmua. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi, 1797.

Hüdâvendigâr Gazetesi. (27 Safer 1312 - 17 Ağustos 1310 [30 Ağustos 1894]).

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi (1312).

Hüseyin Vassâf, Sefîne-i Evliyâ. 5 Cilt. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2305-2309.

İbn Sina. en-Necât. nşr. Muhyiddin Sabri Kürdî. Kahire: 1938.

İmam Rabbanî. el-Mektûbât. Mekke: 1317. İstanbul: Fazilet Neşriyat ts.

İsmail Beliğ. Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişvereân-ı Nâdiredân. Bursa: Hudâvendigâr Vilâyeti Matbaası, 1302 [1884].

İsmail Hakkı Bursevî, Şerh el-Usul el Aşere.

Kaplan, Hayri. "Zeynü'l-A'yâd: Şeyh Sahâfî'nin Hacı Bayrâm-ı Velî'ye Ait 'Çalabım Bir Şâr Yaratmış' Şiirine Yazdığı Şerh". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 32 (2013/2), 43–73.

Kara, Mustafa - Atlansoy, Kadir. Bursa Dergâhları/Yâdigâr-ı Şemsî. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021.

Kara, Mustafa - Kemikli, Bilal. Hüseyin Vassaf Bursa Hatırası. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2011.

Kara, Mustafa - Tarakçı, Betül - Terzioğlu, Selime. Bursa Camileri ve Medreseleri Medâr-ı Şemsî, Devvâr-ı Şemsî. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021.

Kara, Mustafa. Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler. Bursa: Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, 2012.

Karabıyık, Edibali. "Hanyalı Nûrî Osman Divanı'nda Celvetîlik". Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi 12/1 (2021), 143-162.

Karadaş, Cağfer. Muhyiddin İbn Arabî'nin İtikadî Görüşleri. Bursa: Emin Yayınları, 2018.

Karadaş, Cağfer. Sûfî İtikadı. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.

Kaya, Eyyüb Said. "Şerh". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/560-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kemikli, Bilal (ed.). Bursalı Şair Ahmed Paşa ve Dönemi. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010.

Kemikli, Bilal. Şiir ve Hikmet. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017.

Kepecioğlu, Kamil. Bursa Kütüğü, İsmail Hakkı Âsitânesi. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2014.

Kevserî, Muhammed Zâhid. Makâlâtü'l-Kevserî. Kahire: Matbaatü'l-Envâr, ts.

Korkmaz, Serdar. İsmail Hakkı Bursevî'nin Bestelenmiş Eserleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay jsp?id=s8289E42KWvkd5VMOH 5nWg&no=oPqVrViOstqfLlI46yR8VA

Kurnaz, Cemal vd. Giritli Salacıoğlu Mustafa ve Mesnevileri. Ankara: Akçağ Yayınları, 2001.

Mahmûd Nâsıh. Sübhatü's-Sâlikîn. thk. Murat Yurtsever. ed. Ömer Faruk Yiğiterol. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025.

Mâtürîdî. Kitâbü't-Tevhîd. nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.

Mecmua. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 38.

Mecmua-i Hakkı. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, SR 73.

Mehmed Fahreddin. Gülzar-ı İrfan. Ali Emirî Millet Kütüphanesi, Şeriye Sicilleri, 1098.

Mehmed Şihâbeddin Efendi. Tuhfetu's-Sâlikîn. İstanbul: Bahriye Matbaası, 1331.

Meşihat Arşivi. Şer'îye Sicilleri (1206), d-2906.

Meşihat Arşivi. Şer'îye Sicilleri (1260), d-3044.

Meşihat Arşivi. Şer'îye Sicilleri (29/12/1124), d-2742.

Meşihat Arşivi. Şer'îye Sicilleri (29/12/1209), d-2750.

Molla Memet, Amet. Ege Adalarında Klasik Türk Şiiri ve Şairler. Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2023.

Muhammed Sâmi. Esmâr-ı Esrâr. İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1316.

Muhyiddin İbn Arabî. el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye. nşr. Osman Yahya. Kahire: Vezaretü's-Sekâfe, 1405/1985.

Müslim. Sahîh-i Müslim. Beyrut: Mektebetü'r-Ruşd, 2013.

Müstakimzâde, Süleyman Sadeddin Efendi. Tuhfe-i Hattâtîn. İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyatı, 1928.

Müstakimzâde, Süleyman Sadeddin Efendi. Tuhfe-i Hattâtîn. nşr. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

Müstakîmzâde, Süleyman Sadeddîn. Tuhfe-i Hattâtîn. nşr. İbnülemin Mahmud Kemal. İstanbul: 1928.

Mütercim Âsım Efendi. Kâmûs Tercümesi. 4 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1304-1305.

Namlı, Ali. "Atpazârî Osman Fazlî Efendi (Kutup Osman)'nin Kıbrıs'a Sürgün Edilmesi ve Mürîdi İsmail Hakkı Bursevî'nin Kıbrıs Ziyareti". Osmanlı Döneminde Kıbrıs Sempozyumu (2015: Lefkoşa). ed. Mehmet Mahfuz Söylemez vd. İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2016, 98-110.

Namlı, Ali. "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an Adlı Tefsîri". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD) 9/18 (2011), 365-385.

Namlı, Ali. "İsmail Hakkı Bursevî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 23/102-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Namlı, Ali. "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 16/31-32 (18 Mart 2020), 333-368. https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/article/705843

Namlı, Ali. "Rûhu'l-Beyân". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/211-213. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Namlı, Ali. İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarîkat Anlayışı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.

Nûrî, Osman Hanyevî. Girit Şairleri (Tezkire-i Şu'arâ-yı Cezîre-i Girid). nşr. Orhan Kurtoğlu. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.

Onat Çakıroğlu, Tuba. "İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerh-i Pend-i Attâr Adlı Eseri Üzerine İnceleme". Dil ve Edebiyat Araştırmaları Journal of Language and Literature Studies 7 (2013), 147-160.

Öcalan, Hasan Basri. "Eşrefoğlu'nun İzinde Bir Sûfî: Şeyh İzzeddin Efendi ve Meclis-i Şerîf'i". İznikli Gönül Adamı Eşrefoğlu Rûmî. ed. Bilal Kemikli. Bursa: İznik Belediyesi Yayınları, 290-309.

Öcalan, Hasan Basri. Bursa Mevlevîhânesi. Bursa: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2023.

Öcalan, Hasan Basri. Bursa'da Tasavvuf Kültürü. Bursa: Gaye Kitabevi, 2000.

Öcalan, Hasan Basri. Melâmet Zindanında Bir Nakşî Açıkbaş Mahmud Efendi. Bursa: Gaye Kitabevi, 2012.

Özdil, Hatice. "Âşıkî'nin 'Çıkdum Bâdâm Dalına' Şathiyesine Bursevî'nin Şerhi". Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 8/2 (2019), 459-489.

Özgen, İsmail. İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân İsimli Tefsirinde İsrâiliyyat. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

Revnakoğlu, C. Server. İstanbul Tekkeleri Tarih Notları. Süleymaniye Kütüphanesi, B/115.

Salacıoğlu, Mustafa. Divan. nşr. Cemal Kurnaz vd. Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.

Sarı, Necmi. Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı: İsmail Hakkı Bursevî Örneği – Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Tanıtım ve Değerlendirme. İstanbul: Ümmülkurâ Yayınevi, 2021.

Sarıcan, Bayram - Öcal, Mustafa. 1930'lardan Günümüze Bursa'da Dini Hayat. Bursa: Düşünce Yayınları, 2005.

Suyolcuzâde Mehmed Necib. Devhatü'l-Küttâb. nşr. Muallim Rifat. İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1942.

Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 430, 432.

Şimşek, Selami. "Doğu Akdeniz>de Tahrip Olan Bir Kültür Mirası: Girit>te Tarikatlar ve Tekkeler". Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 32 (2007), 215-244.

Şimşek, Selami. Celvetîlik-Anadolu'da Kurulmuş Bir Tarikat. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Şimşek, Selami. Dünden Bugüne Girit'te Türk Tasavvuf Kültürü. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014.

Şimşek, Selami. Evrâd-ı Celvetiyye Seyyid Azîz Mahmûd Hüdâyî Hazretlerinin Evrâdı. İstanbul: Buhara Yayınları, 2018.

Taberî. el-Camiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'an. Kahire, 1388/1968.

Taştan, Ahmet. Bir Şârih Olarak İsmail Hakkî Bursevî ve Edebî Şerhleri. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Tek, Abdurrezzak. Abdüllatîf Kudsî Hayatı, Eserleri ve Görüşleri. Bursa: Emin Yayınları, 2007.

Tekeli, Hamdi. Gazzizâde Abdüllatî'in Hayatı, Eserleri ve Vakı'ât'ı. Bursa: Uludağ Yayınları 2016.

Topal, Ahmet. "İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerh-i Kelâm-ı Şeyh Sadî Adlı Risalesi". Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3 (2016), 193-218.

Turabi, Ahmet Hakkı. "Kutup Osman Hazretleri ve Celvetiyye'de Dinî Mûsikî". Sürgün Bir Şeyhe Armağan Atpazarî Kutup Osman Kitabı. ed. İsmail Güleç vd. Lefkoşa: Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2019.

Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 23/424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Ulusoy, Mehmed Şemseddin. Niyâzî-i Mısrî ve Bursa Mısrî Dergâhı Gülzâr-ı Mısrî. nşr. Mustafa Kara - Serhat Gültaş-Sedat Akay. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları. 2021.

Ulusoy, Mehmed, Şemseddin. Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergâhları). nşr. Mustafa Kara - Kadir Atlansoy. Bursa: Uludağ Yayınları, 1997.

Ülken, Hilmi Ziya. Varlık ve Oluş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.

Üzgör,Tahir. Türkçe Divan Dîbâceleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Vassâf, Hüseyin. Kemâlnâme-i Hakkî. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 129.

Vassâf, Hüseyin. Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâr-ı Esrâr. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2307.

Volter. Felsefe Sözlüğü. çev. Lütfi Ay. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.

Yağcıoğlu, Songül Aydın. "Yûnus Emre'nin Bir Şiiri ve İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhi". Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 55 (2016), 77-90.

Yahyâ Âgâh İstanbulî. Mecmû'atu'z-Zarâif ve Sandûkatu'l-Meârif (Tarîkat Kıyafetlerinde Sembolizm). nşr. M. Serhan Tayşi. İstanbul: Ocak Yayınları, 2002.

Yalçınkaya, Mehmet Akif. Bandırmalızâde Hâşim Baba Divanı. İstanbul: Grafiker Yayınları, 2015.

Yamak, Mehmet Bilal. Yazıcızade Kardeşler. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.

Yavuz, Kemal. "Türk Şiirinde Nazire" Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Âmil Çelebioğlu Hatıra Sayısı 6/10 (2013), 411.

Yıldız, Sakıp. "Atpazarî Osman Efendi". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 4/83-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yıldız, Sakıp. L'exégète turc Ismāʿil Haḳḳi Burūsawī: Sa Vie, Ses Œuvres Et La Methode Dans Son Tafsīr Rūḥ al-Bayān: 1063-1137 1653-1725. Paris: Sorbonne Üniversitesi, Doktora Tezi, 1972.

Yılmaz, Hasan Kâmil. "Celvetiyye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 7/273-275. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Yılmaz, Hasan Kâmil. "Hâşim Baba". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16/406-407. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yılmaz, Hasan Kâmil. "Hâşimiyye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16/415-416. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yılmaz, Hasan Kâmil. Azîz Mahmûd Hüdâyî Hayatı, Eserleri, Tarîkatı. İstanbul: Erkam Yayınları, 2007.

Yılmaz, Hasan Kâmil. Bir İrfan Mektebi Celvetiyye. İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018.

Yurtsever, Murat. "İsmail Hakkı Bursevî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 23/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yurtsever, Murat. Hüseyin Vassaf Kemal-name-i İsmail Hakkı. Bursa: Arasta Yayınları, 2000.

Yurtsever, Murat. İsmail Hakkî Bursevî Divan. Bursa: Arasta Yayınları, 2000.

BEBKA®
Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı

Mayıs 2026